

בעזרת ה' יתברך ויתעלה

ממזרח שמש

זמן התפילה
בהנף החמה

קו התאריך

ממזרח שמש

זמן התפילה בהנף החמה

קו התאריך

כל הזכויות שמורות

©

**הערות והארות תתקבלנה ברצון
בכל עניני החוברת ניתן לפנות:
יואל שילה**

**תמר 14, רכסים, ת.ד. 6270
050-4127719, 04-9847719**

shiloyoel@gmail.com

יצאו לאור הספרים והחוברות: 'ראשית דגנך' - הלכות תרומ' חלה ערלה כלאים ושיעורי המצוות, 'היא חכמתכם' - האסטרונומיה בהלכה, 'היקף השבת' - הלכות עירובין ומקואות, 'אור ההלכה' - קיצור הלכות תרומ' חלה ערלה כלאים עירובין ומקואות, 'ותשקט הארץ' - מנהג חבישת הפאה הצנועה, 'אל יציא' - תחומין, 'מקוה טהרה' - הלכות, ושימוש חכמים בהלכות מקואות, 'שתילי זיתים' - הלכות מדירת שיעורי המצוות, 'כעין תער' - גילוח הזקן במכונה, 'כל השביעין' - הלכות שביעית, 'ממלכת כהנים' - גזרי האיסור, 'ממזרח שמש' - זמן התפילה בהנף החמה, וקו התאריך, תקליטור המכיל מצגות ושיעורים מוקלטים וכתובים בנושאים שונים [ולהבדיל - גם חוברת הדרכה לאברכים בענייני הוצאה לאור באמצעות תוכנת וורד - 'זורד לאברך'].

ממזרה שמש

**זמן
התפילה
בהנץ
החמה**

תוכן העניינים

זמן התפילה בהנץ החמה

- הקדמה..... 6**
מעלת התפילה בהנץ החמה 6 * המנהגים השונים 6 * מה מתבאר במאמר 7
- זמני ק"ש והתפילה..... 7**
הפסוקים 7 * משיראה את חברו 7 * ירד לטבול 7 * הנברשת 7 * עת רצון 8 * שלשת הנדונים 8 * אימתי תחילת זמן ק"ש לכתחילה 8 * א'- לחלק מהראשונים - משיראה את חברו 8 * ב'- לחלק מהראשונים - משיכיר בין תכלת ללבן 9 * ג'- לרמב"ם - מהנץ 9 * סיכום 11 * מתי סוף זמן ק"ש 11 * ההלכה 11 * בשעת הדחק - מעלות השחר 12 * האפשרויות אימתי זמן תפילה לכתחילה 12 * א'- לרוב הראשונים - זמן התפילה מתחיל משיכיר 12 * ב'- לטור - מהאיר פני המזרח 13 * ג'- לרמב"ם - מהנץ 14 * ד'- לראב"ד - לפני עלוה"ש 14 * פסק השו"ע 14 * תפילה לאחר הנץ מופלג ממנו אינה עדיפה על תפילה לפני הנץ 15 * יש להסיק שבמקום הצורך מותר להתפלל לכתחילה משיכיר את חברו 15
- האם ק"ש כותיקין היא לפני או לאחר הנץ..... 15**
האם ק"ש לפני או לאחר הנץ 15 * דעת רוב הראשונים - הנץ הוא הסימן לתחילת התפילה כותיקין 16 * דעת תר"י - הנץ הוא סוף זמן ק"ש לכתחילה 16 * דעת ר"ת - ק"ש היא לאחר הנץ 16 * דעת ר"ח - הנץ הוא מועד ק"ש 18 * סיכום 18 * הכרעת השו"ע כדעת ר"י 18 * הסתירה במשמעויות הסוגיות 19 * לדעת ר"ח - הנץ מיועד רק לק"ש 19 * לדעת תר"י - הנץ מיועד לק"ש אף אם לא יסמוך לה תפילה 19 * לרוב הראשונים - הנץ מיועד לתחילת התפילה 19
נמצא 20
- קביעת זמן הנץ החמה..... 21**
אימתי הוא זמן הנץ החמה..... 21
גרסאות הרמב"ם 21 * דעת הבית דוד - הנץ הוא כשהחמה מתחילה לצאת ממקומה 21
- הזריחה והשקיעה לעומד על הר..... 22**
הזריחה לעומד על הר 22 * חישוב הקדמת הזריחה על המקומות הגבוהים 22 * המושכל ראשון שהעומד בהר מתייחס לשקיעה הנראית ממקומו בפועל ולא למישורית 23 * ספיקו של האבן האזל שיתכן שיש לנכות את גובה ההר, ותשובת הגרי"מ"ט 24 * מסתבר שהעומד בהר מחשיב את ראייתו בפועל 25 * העומד על הר אך אופקו המזרחי מוסתר על ידי גבעה נמוכה 25
- הנץ החמה כשאופק מזרח מוסתר..... 26**
הקדמה לנידון הזריחה במקומות המוסתרים 26 * לפי מה נצרכת בקיאות לידיעת זמן הזריחה 26 * חישוב ההסתרות במעלות ובדקות 27 * מסלול החמה בקיץ ובחורף 27 * מסתבר שהזריחה והשקיעה המישוריים הם הקובעים את חישוב זמני היום 27 * לב הדין 29 * השקיעה בטבריה 29 * יניח חמה בראש הכרמל 30 * חמה בראש הדקלים 30 * הנברשת של הלני המלכה 30 * מסתבר שגם הזריחה כלפי זמן התפילה היא המישורית 31 * כמות האור ברקיע 31 * המסתבר 32 * סוגיא דחמה מטפטפת על ראשי ההרים 32 * לא ניתן לדעת כיצד ר"י היה נוהג אלמלא היה בדרך 32 * משמע שמדובר שהחמה נראתה על ההרים שבמערב 32 * הכרח לומר שמדובר בהרים שבמערב 35 * זמן הירושלמי מאוחר מזמן הותיקין 36 * האם כל העיר נגדרת אחר המקום הגבוה שבה 36 * סוגיית הנברשת 36 * מה הרוויחו בנברשת 37 * אין להוכיח דיני תפילה מכאן 37 * זמן הנברשת היה לאחר זמן הותיקין 37 * אין הוכחה לחלק בין הרים קרובים לרחוקים 38 * אין ללמוד מהרי מואב שבערך בקו האופק של ירושלים 39 * יתכן שהנברשת היתה תלויה מעל הר הזיתים 39 * "עד שעה שחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים" 41 * דברי תר"י לקוחים מהירושלמי 41 * הנדון רק אימתי סיום זמן ק"ש 41 * הכוונה לאור שנראה על ראשי ההרים ולא לקרני החמה 41 * האומות השתחוו לחמה 42 *

מלכי הגוים השתחוו בשעה שקמו 42 * "באותו זמן" - היינו באותה התקופה 42 * חידוש הדברי יוסף שיש להמתין לראיית החמה מעל ההרים 42 * הנחות היסוד שהתנו את שיטת הדברי יוסף 43 * הוכחה מר"ת נגד הדברי יוסף 43 * עדות הפוסקים על המנהג להמתין 44 * 44 * המנהג נוצר כתוצאה מחוסר אפשרות לדייק 44 * כל הדיון נסוב על ענין שונה 45 * דברי המ"ב 45 * אין להוכיח מהמ"ב 45 * שיטת בעל הנברשת 46 * אין להמתין לראיית החמה בפועל 46 * סברת המקדימים ביותר 46 * חישוב "הזריחה" לפי המרחק מהחצות לשקיעה 46 * כתלי הר הבית אינם מכוונים 47 * גובה ההרים דומה ל"גובה" הים 48 * המדידות שלנו מדויקות יותר 48 * חסרון בקיאות בחישוב רגע החצות 48 * חסרון בקיאות בהפרש הזמנים בין ירושלים ליפו 49 * חסרון בקיאות בצפייה בגובה האופק 50 * אין להתחשב בחישובו של בעל הנברשת 50 * מה שפורסם בשם המהריל"ד לא נכתב על ידו כהוראה לדורות 50 * קושי בהבנת כוונת המהריל"ד 50 * הזריחה הנראית בהר שאופקו המזרחי מוסתר על ידי גבעה נמוכה 51 * העיקר הוא החשבון 51 * הוכחות האור היום שדי שהחמה תראה על ההרים שבמערב 52 * הנחות וחידושי שו"ת אז נדברו 52 * פקפוק על הנחות האז נדברו 53 * הנחות הי"ג מאמרות, ודחיותן 53 * הזמנים בהלכה 54 * זמנים כהלכתם 54

55 ..... **ניצוד להכריע במקום ספק**

יש שכתבו שמספק ראוי לאחר את התפילה עד הנץ הנראה 55 * יש להורות שהזריחה המישורית היא מועד התפילה כותיקין 55 * יש להורות שהתפילה לפני הנץ אינה בדיעבד 55 * הקדמה מועטת בודאי אינה דיעבד 56 * התורה לא ניתנה לאסטרונומים 56

57 ..... **סיכום הדברים - תפילה בהנץ החמה**

58 ..... **מקורות לסוגיית זמן הנץ החמה**

ברכות ז'. 58 * יומא ל"ז 58 * תוספתא וירושלמי 58 * אוצר הגאונים 59 * האשכול 59 * תוספות 59 * רמב"ם 60 * שו"ת הרמב"ם 61 * תלמידי רבינו יונה 61 * בעל המאור 64 * השגת הראב"ד על בעל המאור 64 * מלחמת ה' לרמב"ן 64 * ריטב"א 66 * פרי חדש 66 * ברכי יוסף 67 * בית דוד 67 * רב פעלים 68 * דברי יוסף 69 * נתיבות השלום 70 * משנה ברורה 70 * נברשת 72 * אור היום 73 * כף החיים 74 * אבן האזל 74 * אגרות משה 75 * אז נדברו 76 * י"ג מאמרות 76 * הזמנים בהלכה 77

78 ..... **מקורות לסוגיית זמן ק"ש והתפילה**

ר"ח 78 * רי"ד 78 * רמב"ם 78 * רי"ף 79 * רש"י 79 * ראב"ד 80 * רמב"ן 80 * תר"י 80 * המאירי 81 * רא"ש 82 * רבינו ירוחם 82 * טור 83 * ב"י 83 * שו"ע 83 * פר"ח 83 * פמ"ג 83 * ב"ח 84 * דרישה 84 * ברכי יוסף 84 * משכנות יעקב 85 * שו"ע הגר"ז 86 * חיי אדם 86 * קיצור שו"ע 87 * בה"ל 87 * פרי יצחק 87 * נברשת

88

89 ..... **ההסתרות ברכסים**

קביעת זמן הנץ החמה

הקדמה

מעלת התפילה בהנץ החמה: איתא בפרק מאימתי (ברכות ט'): "העיד רבי יוסי בן אליקים משום קהלא קדישא דבירושלים כל הסומך גאולה לתפלה אינו נזוק כל היום כולו", וסיפרו על רב ברונא "אדם גדול הוא ושמח במצות, זימנא חדא סמך גאולה לתפלה ולא פסיק חוכא מפומיה כוליה יומא", ושאלו תוס' (ד"ה כל) מה רבותיה דרב ברונא שלא פסק השחוק מפיו והלא כל העולם סומכין גאולה לתפלה, ותירצו "דהכי קאמר כל הסומך גאולה לתפלה כותיקין שקורין ק"ש קודם הנץ ותפלה לאחר הנץ" [שמעתי ביאור (בשם ר' דוד לוסיטיג שליט"א) שרב ברונא לא היה מתפלל 'לפי הזמן', כלומר, מסתכל בחלון, מושך את המילים, רואה שהחמה יוצאת - ומדייק להתחיל את התפילה, אלא רב ברונא היה אדם גדול, הוא התפלל כשהצליח להגיע לרגע הנכון של כוונת הלב והתרוממות הנפש מתוך פסוקי דזמרה וקר"ש וברכותיה, ופעם אחת, כשהרגע הזה של כיוון כל כולו לה' והתחלת התפילה הצליח להגיע בשעת הנץ, לא פסיק פומיה מחוכא].

יש לדעת שלשון 'הנץ החמה' היא מלשון 'הַנְצוּ הָרַמְנִים' (שיר השירים ו' י"א, ד' י"ג, ואין זו ה"א הידיעה, ולכן אינו נכון לכתוב 'נץ החמה'), וביארה הפסיקתא זוטרתא 'הגדילו הרימונים', ותר"י (ברכות עמ' 8-9) פירשו שהוא מלשון **התחלה**, ואילו רש"י פירש 'כשהם **גמורים** והנץ שסביבותיהן נופל, הנצו = **נופל** נצו'.

המנהגים השונים: תפילה בהנץ היא תפילה המתחילה ברגע שבו החמה יוצאת מעבר לאופק, אולם כאשר האופק מוסתר בגבעות נחלקו המנהגים: יש הנוהגים להתחיל תפילת י"ח ברגע שבו היה ניתן לראות את זריחת החמה אלמלא אופק מזרח היה מוסתר בגבעות [וזה הנקרא "הנץ המישורי"], ויש הממתינים מלהתפלל עד הרגע שבו החמה נראית מעל ההרים [וזה הנקרא "הנץ הנראה"], ובקרב הממתינים להנץ הנראה יש הממתינים רק עד שהחמה יכולה להראות מעל הרים רחוקים אף שעדיין אי אפשר לראותה בפועל מחמת הרים קרובים, ויש הממתינים ממש עד ראיית החמה בפועל בזריחתה אף מעל ההרים הקרובים המסתירים את אופק מזרח. גם מנייני הנץ הנראה אינם מחזיקים במנהגם בתורת ודאי אלא רק מחמת הספק שמא יש להמתין עד ראיית החמה מעל ההרים הרחוקים, ומעדיפים הם להמתין עד הנץ הנראה ולא להקדים ולהתפלל בנץ המישורי מאחר שהלכה פסוקה בידם שהקדמת התפילה לפני הנץ נחשבת כתפילה בדיעבד ואילו תפילה לאחר הנץ בודאי נחשבת כלכתחילה [ובמקומות שההפרש בין הנץ המישורי לנראה הוא רק דקות בודדות כגון בירושלים ובבני ברק יש הנוהגים לסיים לקרוא ק"ש לפני זמן הנץ המישורי כדי לחוש לדעת תר"י שזמן ק"ש מסתיים לאחר הנץ, ומתחילים להתפלל רק לאחר הנץ הנראה על ידי שמאריכים בברכת גאל ישראל, אולם במקומות שהפרש הזמנים ביניהם רב - הנהגה זו אינה מתאפשרת, כגון בקרית ספר וברכסים].

מה מתבאר במאמר: במאמר זה מתבארים הצדדים השונים בסוגיא זו, ולמסקנא מבואר ש"כל אלו הרוצים להתפלל כותיקין ובכל יום מנדדים השינה מעיניהם וסובלים באהבה עוד טרחות שונות ואת כל אלה סובלים רק בשביל לזכות לקרות ק"ש קודם הנה"ח" (נברשת דף י"ט:). אינם צריכים להמתין עד הנץ הנראה במקום שהאופק המזרחי מוסתר על ידי גבעות, והמתפללים לפי זמן הנץ המישורי אינם צריכים לחוש שמא לא יזכו לברכת הרמב"ן (מלחמות ה' ברכות עמ' 3): "ולכשיקיים מקרא שכתוב וְעַמָּה כָּלָם צְדִיקִים יִהְיוּ כָּל יִשְׂרָאֵל כּוֹתִיקִין וְלֹא יִהְיוּ לְעוֹלָם נְזוּקִין". בתחילה מתבאר אימתי זמן ק"ש והתפילה לכתחילה ואם תפילה בהנץ היא חיוב או מעלה, ולאחר מכן מבואר כיצד ינהג הנמצא במקום נמוך וממילא האופק המזרחי מוסתר לו וראיית החמה מתאחרת לו, וכיצד ינהג מי שנמצא על הר וראיית החמה מקדימה לו.

זמני ק"ש והתפילה

תחילת זמן ק"ש

הפסוקים: כתוב בסוף פרשת ואתחנן (דברים ו' ז') "וְשִׁנְתָּם לְבָנֶיךָ וּדְבַרְתָּ בָּם בְּשִׁבְתָּךְ בְּבִיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ", וכן בפרשת עקב (דברים י"א ט') "וְלִמְדֶתֶם אֹתָם אֶת בְּנֵיכֶם לְדַבֵּר בָּם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבִיתְךָ וּבְלֶכְתְּךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְבְּךָ וּבְקוּמְךָ" - ולמדנו שזמן קריאת שמע של שחרית הוא בזמן הקימה.

משיראה את חברו: שנינו בפרק מאימתי (ברכות ט'): "מאימתי קורין את שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן רבי אליעזר אומר בין תכלת לכרתי, עד הנץ החמה רבי יהושע אומר עד שלש שעות שכן דרך מלכים לעמוד בשלש שעות" - ולמדנו שתחילת זמן "ובקומך" מותנה ביכולת להבחין בדבר הקשה להבחנה באור מועט, ובגמרא (שם) איתא "ואחרים אומרים משיראה את חברו רחוק ארבע אמות ויכירו, אמר רב הונא הלכה כאחרים" - ונמצא שתחילת זמן ק"ש לדעת רב הונא הוא משיכיר את חברו, אלא שאב"י שם לא פסק כאחרים לק"ש "אמר אב"י לתפילין כאחרים" [וחלק מהראשונים גרסו "לתפילה כאחרים"], אלא פסק לקריאת שמע כותיקין "לקריאת שמע כותיקין דאמר רבי יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה".

ידי לטבול: עוד שנינו בפרק מי שמתו (ברכות כ"ב:): "ידי לטבול: אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות עד שלא תהא הנץ החמה - יעלה ויתכסה ויקרא, ואם לאו - יתכסה במים ויקרא" - ולמדנו שיש מעלה לקרוא שמע לפני שתנץ החמה, ועל זאת אמרו בגמרא (ברכות כ"ה:): "לימא תנא סתמא כרבי אליעזר דאמר עד הנץ החמה! אפילו תימא רבי יהושע ודלמא כותיקין דאמר רבי יוחנן ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה" - ונמצא שהמעלה לקרוא קריאת שמע עד שלא תנץ החמה אינה רק לדעת רבי אליעזר שהנץ החמה הוא סוף זמן קריאת שמע אלא המעלה לקרותה **עד** שתנץ החמה היא אף לרבי יהושע שזמן ק"ש מסתיים בשלש שעות ביום.

הנברשת: עוד שנינו בפרק אמר להם הממונה (יומא ל"ז). "הילני אמו עשתה נברשת של זהב על פתח היכל", ובגמרא (יומא ל"ז:): הסבירו למה הנברשת היתה משמשת: "תנא בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע", והקשו בגמרא מדוע הוצרכו לסימן זה - הרי הכהנים שהעבודה מוטלת עליהם הקדימו לקרוא שמע קודם היום שמא תמשך העבודה ובשל כך הם

עלולים להמנע מלקרות שמע (רש"י, וראה בראב"ד תפילה י' י"ג ובמאירי יומא ל"ז. וברמב"ן במלחמות ברכות עמ' 3, ובגבורת ארי יומא ל"ז: שאנשי המשמר קראו רק לאחר שעלה השחר, והקורא עמם רק לא יצא יד"ח מצוה מן המובחר) ואנשי המעמד קראו לאחר זמנה: "מיתבי הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרים", ותירץ אביי שסימן הנברשת נצרך "לשאר עמא דבירושלים" שקראו ק"ש בזמנה - ונמצא שנצנוצי החמה המוחזרים מהנברשת היו הסימן **לתחילת** זמן קריאת שמע.

עת רצון: עוד שנינו בפרק תפילת השחר (ברכות כ"ח:): "רבי אליעזר אומר העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים", ושאלה הגמרא (ברכות כ"ט:): "מאי קבע?" והסבירו אביי בר אבין ורבי חנינא בר אבין שמדובר במי שתפלתו עליו חוק קבוע לצאת ידי חובה ואינו מקפיד לחזר אחר שעת מצוה ועת רצון (רש"י): "כל שאין מתפלל עם דמדומי חמה, דאמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן מצוה להתפלל עם דמדומי חמה, ואמר רבי זירא מאי קראה - (תהלים ע"ה ה') יִקְרְאוּךָ עִם שְׁמֶשׁ וְלִפְנֵי יְרֵחַ דֹּר דֹּרִים".

שלוש הנדונים: יש לברר שלושה נדונים: א' - אם כוונת אביי שזמן ק"ש הוא כותיקין היא שההמתנה להנץ היא מעלה או שאז תחילת זמן קיום המצוה, ב' - אם סיום זמן ק"ש הוא כותיקין כפסק אביי או שזמנה נמשך עד שלש שעות כדברי רבי יהושע, ג' - אם תחילת זמן התפילה לכתחילה הוא כתחילת זמן ק"ש או רק מהנץ.

אימתי תחילת זמן ק"ש לכתחילה: מאחר שכל דעות התנאים שמצאנו בהגדרת תחילת זמן ק"ש מיירי בזמן מוקדם שרק מתאפשר להבחין בו בדברים שקשה להבחין בהם באור מועט: משיכיר בין תכלת ללבן, בין תכלת לכרתי, בין זאב לכלב, בין חמור לערוד או משיראה את חברו רחוק ארבע אמות ויכירנו - לכן אינו מסתבר שאביי שפסק לק"ש כותיקין חולק על כל התנאים, אלא המושכל ראשון הוא שאביי רק אמר שיש מעלה לקרוא ק"ש כותיקין [כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל בהנה"ח שהוא עת רצון] אבל לא אמר שלכתחילה אין לקרוא ק"ש לפני כן, וכ"כ ברשב"א (ברכות ח': ד"ה ושל שחר) "ושל שחר משעה שעלה עמוד השחר עד שיכיר בין תכלת ללבן רשאי לקרות ואפילו לכתחילה כסתם מתניתין... למצוה מן המובחר ממתין כותיקין עד שעה הסמוכה להנץ החמה כדי שיגמור עם הנץ החמה ויסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום וכדפסק אביי לקמן, וזהו למצוה מן המובחר ולא לעיכובא דותיקין לא פליגי אשיעורי דמתני' ודברייא אלא דמשום תפלה שתהא עם הנץ החמה הוא שמצריכין לאחר עד סמוך להנץ ומדכתיב יראוך עם שמש הא משום חובת ק"ש לא, וכולהו תנאי נמי למצוה מן המובחר כותיקין סבירא להו", וכאשר דנים על תחילת זמן ק"ש לכתחילה לכאורה יש לומר שלש אפשרויות: 1 - שאביי סובר כרב הונא שתחילת זמן ק"ש לכתחילה הוא כאחרים משיכיר את חברו, 2 - שאביי חולק על רב הונא וסובר שתחילת הזמן לכתחילה הוא משיכיר בין תכלת ללבן, 3 - האפשרות הרחוקה היא לומר שאביי חולק לגמרי על תחילת זמן ק"ש בשעה מוקדמת וסובר שרק בהנץ החמה הוא תחילת זמן ק"ש לכתחילה, ויבוארו בזה שיטות הראשונים.

א' - לחלק מהראשונים - משיראה את חברו: הרי"ף (ברכות ד'). כתב שאין כל אדם יכול לכוון ולעשות ממש כותיקין [לסיים גאל ישראל ברגע הנץ (תר"י)] "ואפילו הכי מצוה למיקרי קודם הנץ החמה

מעט כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנץ החמה" - ומזה שקרא להנהגת הותיקין "מצוה" בלבד משמע שסובר שמעיקר הדין מותר לקרוא ק"ש לפני כן^א; לדעת תר"י (ברכות ע"ב) אינו נראה שאביי חולק על רב הונא, וממילא תחילת זמן ק"ש הוא משיכיר את חברו: "אע"פ שהותיקין היו קורין אותו סמוך להנץ החמה אפילו הכי מודו דזמן התחלת קריאתה קודם הוא - דהלכה כאחרים שאמרו **משיראה את חבירו** ברחוק ארבע אמות... ויכירנו, וקודם לכן אין לו לקרות אלא בדיעבד", וכ"כ הרמב"ן (מלחמות ה' ברכות ע"ב) "לפיכך קבעו חכמים זמן קריאתה משיכיר בין תכלת שבציצית ללבן שבה... מאן דאמר **כדי שיהא אדם רחוק מחבירו ארבע אמות ומכירו** כמאן דאמר בין תכלת ללבן כלומר דחד שיעורא הוא...", וכן דעת הטור (נ"ח), וכן פסק השו"ע (נ"ח א') "זמן קריאת שמע של שחרית **משיראה את חבירו**", וכ"כ הבה"ל (פ"ט ד"ה יצא).

ב'- לחלק מהראשונים - משיכיר בין תכלת ללבן: לחלק מהראשונים אביי חולק על רב הונא, וממילא מסתבר שתחילת זמן ק"ש הוא משיכיר בין תכלת ללבן, כ"כ הרשב"א (ברכות ח'): "של שחר משעה שעלה עמוד השחר עד שיכיר בין תכלת ללבן לכתחלה לא יקרא אלא בשעת הדחק... **משיכיר בין תכלת ללבן** רשאי לקרות ואפילו לכתחלה כסתם מתניתין", וכ"כ הרא"ש (ברכות א' י') "ומודה אביי דתחלת זמן קריאה הוא **משיכיר בין תכלת ללבן** כסתמא דמתניתין", וכ"כ הראב"ד (על הרי"ף ברכות ע"ב), וכ"כ המאירי (בית הבחירה ברכות ט').

ג'- לרמב"ם - מהנץ: הרמב"ם (ק"ש א' י"ב) כתב: "**מי שהקדים** וקרא קריאת שמע של שחרית אחר שיעלה עמוד השחר אע"פ שהשלים קודם שתנץ החמה **יצא ידי חובתו**" ולא הזכיר הרמב"ם זמן מוקדם לתחילת ק"ש לכתחילה^ב, והסביר הב"י שהרמב"ם הבין שכוונת אביי אינה רק להורות על מעלה בעלמא להמתין עד הנץ אלא שהוא סבר שהנץ הוא תחילת זמן ק"ש לכתחילה כי עדיף לקרוא ק"ש בזמן שרוב האנשים כבר קמו, וכן נקט הפר"ח (נ"ח א'): "העיקר והכי נקטינן כשיטת הרי"ף והרמב"ם **שזמן ק"ש לכתחילה מתחיל בהנץ**, ולא מזמן משיכיר - כי אביי חולק על רב הונא שהרי לא אמר 'לתפילה ולק"ש כותיקין', וכמו שפירוש 'לתפילה כאחרים' היינו לכתחילה - כך גם 'לק"ש כותיקין' פירושו שזה הוא תחילת זמן ק"ש לכתחילה - והוא מפני שאז רוב האנשים קמים ממטתם סמוך

מקורות והערות

מדוע הרמב"ם לא כתב את תחילת זמן קיום המצוה כמשנה וכדינא דגמרא - וחידש שכוונת הרמב"ם היתה שיתחיל לקרוא ק"ש משיכיר את חבירו ואם יכול להאריך יכוון לגומרה עם הנץ, ועכ"פ ודאי יוצא מזמן שיכיר את חברו, ובזאת מיושב שהרמב"ם הזכיר את תחילת הזמן וגם מבואר בו אימתי זמן זה. כעין ראיה לכך שזמן ק"ש אינו משיכיר את חבירו מצאנו בברכות (י"ד): שהסבירו מדוע רב הניח תפילין לפני שקרא ק"ש "וכי תימא בדלא מטא זמן קריאת שמע" - דמוכח שזמן ק"ש מאוחר מזמן תפילין, אמנם אין זו ראיה מוכרחת דראה במהרש"א שכוונת הגמרא שלא הגיע לא זמן ק"ש וגם לא זמן תפילין, וכוונת הגמרא שרב עסק בתורה לפני ק"ש, ובכך יישב את רש"י.

^א הב"י כתב שנראה שדעת הרי"ף כרמב"ם כי הרי"ף הוסיף 'וכן הלכתא' על הסברא שאביי אמר 'לתפילין כאחרים, לק"ש כותיקין' - ומכלל שסובר שחולקים או שאביי פירש שרב הונא לא אמר הלכה כאחרים אלא לתפילין אבל לק"ש כותיקין; אמנם בשו"ע חזר בו ופירש שהרי"ף סובר כטור מפני שהרא"ש שבד"כ קאי כוונתה והתר"י שנכתב על הרי"ף - כתבו דלא כרמב"ם ולא הזכירו שהרי"ף מחמיר בזה (פרי יצחק ב').

^ב ראה בעמ' 21 דיון בכוונת הרמב"ם שכתב (ק"ש א' י"א) "שיתחיל לקרות קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה, ושיעור זה כמו שעה קודם שתעלה השמש", וגרסאות שונות בדבריו; בספר זמני ההלכה למעשה הקשה

להנץ", וכן החמיר בברכי יוסף (נ"ח ב'): "והרב פר"ח פסק כהרמב"ם וכנראה מהרי"ף דהא דותיקין הוא זמנה לכתחילה, ונראה דיש להחמיר כן [לקרוא ק"ש רק כותיקין ולא משיכיר] מאחר דאם יקרא כותיקין יוצא י"ח לכו"ע", וכן החמיר בשו"ת משכנות יעקב (או"ח ע"ד [בדפוסים החדשים ס' ע"ז]).²

מקורות והערות

19]; ז' - כן משמע מדהקורא שמע עם אנשי משמר לא יצא שבודאי הכוונה לאחר זמן י'ראוך [י"ל ששם הכוונה לפני זמן י'ראוך כפי שהבינו הרמב"ן הרשב"א המאירי והנו"ב, ראה בעמ' 8]; ח' - זו מחלוקת ברייתות וברייתא ד'מצותה עם הנץ' סברה שזמן ק"ש בהנץ [כבר כתבנו שלרוב הראשונים שם הכוונה לא מפני ק"ש אלא 'כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום', ראה בעמ' 19]; ט' - ממילא י'ראוך קאי על ק"ש כדעת ר"ח [תוס' כבר דחו את דברי ר"ח, ראה בעמ' 18]; י' - נמצא שיש סמך לר"ח ור"ת ור"א והר"ה וראב"ה שאין להקדים ק"ש לפני תחילת הנה"ח ולא משום סמיכת גאולה לתפילה [י"ל שהשו"ע כבר הכריע כראשונים שזמן ק"ש הוא משיכיר, ופשוט שבמילתא דרבנן (שהרי מן התורה בודאי מועיל לקרוא לאחר זמן משיכיר) אין צריך לחוש לכל הדעות]; י"א - נראה שכן דעת הרי"ף עכ"פ לכתחילה שהרי כתב על דברי אב"י "וכן הלכתא" כי אם היה מדובר רק על דקדוק מצוה לא היה כותב כך כי אז גם אב"י היה מודה שהלכה כרב הונא [היוכח בין רב הונא לאב"י הוא אם יש מדת חסידות להתפלל בנץ, ועל זאת הכריע הרי"ף "וכן הלכתא" כאב"י, למרות שכלפי עיקר הדין אב"י מודה לרב הונא שתחילת זמן ק"ש לכתחילה כאחרים]; י"ב - הרמב"ם השמיט את כל שיעורי המשנה המוקדמים וגם לא כתב שהטעם הוא כדי שייסמוך גאולה לתפילה [יתכן שהרמב"ם סובר כהמשכנות יעקב אולם גם יתכן שכשכתב שיעור 'כמו שעה קודם שתעלה השמש' - כוונתו היתה לזמן משיכיר, ראה בהערה ב']; י"ג - כן יש לפרש ברש"י שכתב שהכהנים מקדימים לקרותה קודם היום - שבודאי לא מיירי לפני עלוה"ש כי העבודה המוטלת עליהם היא לאחר שהאיר פני המזרח, וכשכתב 'קודם היום' בודאי לא התכוין לפני זמן משיכיר אלא לפני הנץ שהוא נקרא יום גמור [י"ל שגם אם אין כוונת רש"י שהכהנים קראו לפני עלוה"ש, אולם בודאי שאין כוונתו שקראו רק לפני הנץ לאפוקי לאחר זמן משיכיר שהרי כתב שהטעם שמקדימים הוא 'שמוא תמשך עליהן העבודה וימנעו לקרותה' - וטעם זה שייך לפני שהתחילו את העבודה]; עוד כתב המשכנות יעקב שפשוט שגם לדעת ר"ת אם הקדים לקרוא לפני הנה"ח יצא, ופשוט שהותיקין שהקדימו שלא כדין

² בשו"ת משכנות יעקב כתב שהעיקר הוא לומר שאב"י חולק לגמרי על רב הונא שפסק כאחרים לק"ש מכמה טעמים: א' - מאחר והלכה כר"ש שלילה אינו זמן ציצית ממילא הפסוק וְרָאִיתָם אוֹתוֹ' הוא רק לאפוקי כסות לילה ואינו מלמד שזמן ק"ש הוא משיכיר [עפ"י מנחות מ"ג: "ורבנן האי וְרָאִיתָם אתו מאי עבדי ליה? מיבעי להו לכדתניא וְרָאִיתָם אתו וְזָכַרְתֶּם - ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת התליה בו ואיזו זו קרית שמע דתנן מאימתי קורין את שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן", ולענ"ד י"ל שמה שזמן ק"ש הוא משיכיר אינו נלמד רק מציצית אלא גם מ'בוקמך' - שאין קמים עד שיכיר את חבריו (מלחמות ה' ברכות עמ' 3)]; ב' - פשטות הברייתא ד'מצותה עם הנץ החמה' (ברכות כ"ו.) מורה שזמן ק"ש מהנץ [ולענ"ד י"ל שרוב הראשונים למדו שפשטות הברייתא 'מצותה עם הנץ החמה' אינה מפני ק"ש אלא 'כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום', ראה בעמ' 19]; ג' - פשטות הברייתא ש'בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע' (יומא ל"ז:) מורה שתחילת זמן ק"ש בהנץ, ומשמע מרש"י שכן נהגו העם שבעזרה שראו את הנברשת אף שמסתבר שהיו שם גם אנשים בקיאים [ולענ"ד י"ל ש'הכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע' האמור בנברשת לא בהכרח מדובר בותיקין אלא בשאר העם, ומפורש בראשונים שהבקיאים היו נדידים (ראה בעמודים 16,38), וביחוד לאור העובדה שאופק ירושלים מוּסְתָר]; ד' - בכך מובן מדוע לא הקדימו לפני הנץ [ולענ"ד י"ל שהמתינו כדי להרויח תפילה מיד לאחר שיהיו בטוחים שהחמה זרחה - ראה תר"י (ברכות עמ' 9-8) שמן הסתם י'ראוך עם שְׁמֶשׁ אינו דוקא בזריחה אלא לאחר שנתפשט השמש בעולם (יתכן שאינה באותה מעלה)]; ה' - בכך מובן מדוע אמרו ש'שהכל יודעין שזרחה החמה והגיע זמן קריאת שמע' ולא 'והגיע זמן תפילה' [ולענ"ד י"ל שאלו שהשתמשו בסימן הנברשת לא היו מהותיקין ולכן בזריחה קראו ק"ש כפי שכתבו כמה ראשונים, ראה בעמ' 16]; ו' - כן יש לדקדק מכך שהיורד לטבול בודאי לא התפלל במים אלא רק קרא ק"ש בנץ [י"ל שהבעל קרי סמך גאולה לתפילה מחוץ למים כדכתב המאירי או בתוך המים כדהוכיח הגר"א מכך שהצריכוהו להתכסות, ראה בעמ'

סיכום: לסיכום נראה שמאחר שפשטות הסוגיא היא שאב"י לא הפקיע את זמני המשנה המוקדמים לתחילת זמן ק"ש לכתחילה אלא רק הוסיף הידור לקרוא כותיקין, וכן נקטו כמעט כל הראשונים, והרמב"ם הוא כעין שיטת יחיד שאב"י הפקיע את הזמנים המוקדמים לכתחילה - ואיננו יודעים מה הכריחו לומר כן [ויתכן שאף הוא לא סבר כן, ראה בהערה ב'], והפר"ח שנקט כמותו הוא מפני שהבין שגם הרי"ף קאי בשיטת הרמב"ם - ולזאת אין הכרח [ראה בהערה א'] - על כן נראה פשוט שיש להתיר לקרוא ק"ש לכתחילה משיכיר את חבירו, כפסק השו"ע.

סיום זמן ק"ש

מתי סוף זמן ק"ש: מאחר שאב"י לא בא להשמיע את תחילת זמן ק"ש אלא רק לציין שיש מעלה לקרותה בהנה"ח - לכן אינו מסתבר שכוונתו שזמן ק"ש מסתיים בנץ כרבי אליעזר, אלא מודה אב"י שיכול לקרותה עד שלש שעות ביום כרבי יהושע, ורק הוסיף שיש מצוה לקרותה כותיקין כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה, וכ"כ בתוס' (ברכות ט': ד"ה לק"ש) "תימא... לקמן פסקינן הלכה כרבי יהושע דאמר עד ג' שעות והכא פסק אב"י שהוא בתרא ואמר כותיקין ומשמע דהכי הלכתא - וי"ל דודאי...זמנו עד ג' שעות, ומיהו מצוה מן המובחר כותיקין סמוך להנץ החמה כדי לסמוך גאולה לתפלה, ואפילו ותיקין נמי מודו לרבי יהושע שאם לא קרא קודם הנץ החמה דיכול לקרות עד שלש שעות - ועל זה אנו סומכין". תוס' הגדירו את ק"ש לאחר הנה"ח כמצוה שלא מן המובחר ואילו לדעת תר"י (ברכות ע"א) ק"ש לאחר הנה"ח מועילה רק בדיעבד: "יש שני זמנים בסוף הזמן, אחד לכתחלה ואחד בדיעבד ואפילו לותיקין: האחד לכתחלה והוא עד שתנץ החמה, והשנית בדיעבד והוא עד ג' שעות כרבי יהושע" [ראה בעמ' 16 את הוכחת תר"י מירד לטבול שק"ש לאחר הנה"ח היא רק בדיעבד ואת תשובות החולקים עליו], ותר"י הוכיחו שגם לדעת הותיקין יוצאים יד"ח ק"ש עד שלש שעות מכך שאם היו סוברים שאין יוצאים יד"ח לאחר הנה"ח הרי שלא היה להם לדחות את הקריאה עד הנה"ח שמא יעבור הזמן.

ההלכה: בשו"ע (נ"ח א' ד') פסק כדעת תוס' כי זו דעת רוב הפוסקים (ב"י) וממילא יוצאים ידי חובת ק"ש לכתחילה עד רבע היום, אך אעפ"כ יש לו להקדים ולקרותה במהרה כל מה שיוכל ד"ה'.

מקורות והערות

אפ"ה אם לא קרא אותה קודם הנץ יש לו להקדים

ולקרותה במהרה כל מה שיוכל.

^{ה'} בירושלמי (ברכות א' ב') מובא 'רבי אידי ורב המנוא ורב אדא בר אחא בשם רב הלכה כרבי יהושע בשוכח' - כלומר שרק השוכח רשאי לקרוא ק"ש עד ג' שעות, ונחלקו שם 'רבי הונא אמר תרין אמוראין: חד אמר בשוכח, אגב ליה חבירה וכי יש הלכה בשוכח? כך הוא הלכה ולמה אמרו בשוכח כדי שיהא אדם מזרז בעצמו לקרותה בעונתה', וביאר הגר"א בשנות אליהו (ברכות א' ב') שנחלקו האם מדאורייתא הלכה עד ג' שעות רק בשוכח, או שמדאורייתא אין הגבלה שדוקא בשוכח, אלא היא הרחקה דרבנן, ומ"מ לא הביאו חילוק זה להלכה לא בביאור הגר"א, לא בחיי אדם, לא בשו"ע הרב, ולא במ"ב, ואכן המנהג אצלנו לקבוע לכתחילה מניינים

- יצאו יד"ח.

^{ד'} דע שלפי מה שמקובל להורות מעיקר הדין כשיטת הגאונים שבין השמשות הוא לאחר שקיעת החמה ודלא כשיטת ר"ת - אין שום מקום להחשיב את רבע היום [שהוא סיום זמן ק"ש] מעלות השחר [כשיטת הב"ח (תל"א א') והפר"ח ("קונטרס דבי שמשא"), והמכונה שלא בצדק "שיטת המג"א" (תמ"ג ג', כתבתי "שלא בצדק" כי המג"א הביא שלש פעמים את המחלוקת ולא הכריע בה)] אלא יש להחשיבה מהזריחה, אולם אעפ"כ פשוט שיש למהר ולקרותה כמה שיותר מוקדם לא רק מפני החשש שהשעה עלולה לעבור אלא גם מחמת שהזריזין מקדימים למצוות, וכתבו תר"י (ברכות ע"א) "ואע"ג דאמרינן שזמנה לכתחלה הינה מהנץ החמה ואילו [לשיטתם שסוברים שק"ש לאחר הנץ מועילה רק בדיעבד, כמבואר בעמ' 16] -

תחילת זמן התפילה

לגבי תחילת זמן תפילת י"ח לכתחילה לא מצאנו סוגיא מפורשת; מבואר בגמרא שמצוה מן המובחר להמתין להנץ החמה - שהוא עת רצון, והנדון כאן הוא אם מותר להתפלל לכתחילה לפני זמן הנץ.

בשעת הדחק - מעלות השחר: מאחר שמצוות היום זמנן מעיקר הדין לאחר עלות השחר לכן מצאנו שסמכו על זאת בשעת הדחק והתירו ליוצא לדרך להתפלל אז, כדאיתא בפרק תפילת השחר (ברכות ל'): "אבוא דשמואל ולוי כי הוו בעו למיפק לאורחא הוו מקדמי ומצלי, וכי הוו מטי זמן קריאת שמע קרו" - ופירשו הראשונים שמדובר לאחר עלוה"ש [וראה בפ"י שדן מה כוונת רש"י שכתב "קודם היום"], ועדיין יש לברר מתי תחילת זמן התפילה לכתחילה ללא שעת הדחק.

האפשרויות אימת זמן תפילה לכתחילה: מצאנו כמה אפשרויות להניח אימתי תחילת זמן התפילה לכתחילה: 1- מאחר שבדרך כלל יש לסמוך גאולה לתפילה - לכן יתכן שתיקנו את זמן התפילה לכתחילה כזמן ק"ש כדי שיוכל להסמיך וממילא יהיה די להמתין עד זמן משיכיר [את חברו או בין תכלת ללבן], ויתכן שאף הגירסה היא שאב"י פסק **"לתפילה כאחרים"** [ולא "לתפילין כאחרים"]; 2- מאחר שתיקנו את התפילות כנגד התמידין - לכן יתכן שזמן התפילה לכתחילה הוא כבר משהאיר פני כל המזרח שהוא תחילת זמן הקרבת התמיד של שחר [כאותה ששינו בפרק אמר להם הממונה (יומא כ"ח)]. לגבי תחילת זמן שחיטת קרבן התמיד "צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה... האיר פני כל המזרח..."; 3- יתכן שמצוות התפילה היא בכלל המצוות שזמנן ביום - שאף שתחילת זמן קיומן מעיקר הדין הוא מעלות השחר אולם לכתחילה אין לקיימן לפני הנץ כדי שלא יטעו לקיימן לפני עלוה"ש, כמבואר במשנה (מגילה כ' אין קורין את המגילה... עד שתנץ החמה, וכולן שעשו משעלה עמוד השחר כשר, מנחה מילי... מעלות השחר... והיום מלאכה); 4- עוד יש מקום לומר שזמן התפילה אינו תלוי בעלות השחר, אלא בהשכמה לצאת לדרך כבר ניתן להתפלל, אפילו לפני עלוה"ש.

א' - לרוב הראשונים - זמן התפילה מתחיל משיכיר: לגבי ק"ש תניא בפרק מאימתי (ברכות ט'): "ואחרים אומרים משיראה את חברו רחוק ארבע אמות ויכירו, אמר רב הונא הלכה כאחרים, אמר אב"י לתפילין כאחרים". הרמב"ן (מלחמת ה' ברכות עמ' 3) כתב שאב"י גרס "לתפילה כאחרים" וממילא הבין שמותר להתפלל לכתחילה משיכיר את חברו [אלא שמצוה מן המובחר להמתין ליום משום קרא דיי'און], וכן הסביר הב"י (פ"ט א') את כוונת רבינו ירוחם (תולדות אדם וחוה נתיב ג' חלק ג' דף כ"ד טור ב') שאב"י אמר "לתפילה כאחרים" ולא "לתפילין כאחרים" שהרי רבינו ירוחם כתב שזמן התפילה לכתחילה הוא **משיכיר את חברו** [זמן תפלה משיכיר חברו ברחוק ד' אמות, ומצוה מן המובחר שיתפלל אחר הנץ החמה מיד... ואם התפלל משעלה ברק השחר והאיר פני מזרח יצא אע"ג דעיקר מצותה עם הנץ החמה כותיקין], וכ"כ הדרישה (פ"ט א') שלרבינו ירוחם יכול לקרוא לכתחילה עד הנה"ח כי אב"י פסק לתפילה כאחרים; כן יש להוכיח גם מרש"י שפירש (ברכות ל' ד"ה בשבתא, רב אשי) שהדרשנים והעם המתנינו עד זמן ק"ש, ואז קראו ק"ש

מקורות והערות

הירושלמי שצריך להזדרז, אך לא הביא את מה שאסרו שם למזיד והתירו רק לשוכח.

בתוך ג' שעות; אמנם המ"ב (ברכות נ"ח ג') כתב 'ולכתחילה אסור להתאחר עד אותו הזמן [שנות אליהו בשם הירושלמי]' - ונמצא שרק הביא את טעם

והתפללו¹. הסבר נוסף מצאנו בב"ח (פ"ט א') שאף שגרס שאב"י פסק כאחרים רק לתפילין אולם הבין שרבינו ירוחם פסק כרב הונא שזמן תפילה הוא משיכיר את חבריו - ומכיון שצריך להסמיך גאולה לתפילה ממילא יכול גם להתפלל אז 'כיון שצריך להסמיך גאולה לתפילה אם כן בעל כרחך גם זמן תפילה לכתחלה צריך שתהיה משיכיר את חברו וכו' לאחר שקרא ק"ש וברכותיה'; גם הראב"ד (על הרי"ף ברכות ע"א) סובר שזמן התפילה לכל אדם מתחיל משיכיר בין תכלת ללבן, כזמן ק"ש, וכן מסתבר שיש לצרף גם את דעת תר"י (ברכות ע"א 8-9) שהרי הם סוברים שהנץ החמה הוא סיום זמן ק"ש ולכן בודאי שיש למהר לקרוא ק"ש לפני שהזמן יחלוף - ואם כן מסתבר שמותר להתפלל אז לכתחילה כי צריך לסמוך גאולה לתפילה. לכאורה יש מקום לומר שמשמעות הגמרא כדעה זו, דאיתא בברכות (ל'). שי"א שעדיפה תפילה מעומד ולכן המשיכים לצאת לדרך התירו לו להתפלל מעומד לאחר עלוה"ש (כדעת רוב הראשונים), וי"א שעדיפה סמיכת גאולה לתפילה ולכן לא יקדים כל כך אלא ימתין לזמן ק"ש, ואז יקרא ק"ש ויתפלל בישיבה בקרון כדי שיסמוך גאולה לתפילה - ופשוט שהדרך השניה אינה מקדימה את זמן התפילה לזמן שעדיין אינו ראוי להתפלל בו כי כשהוא כבר יושב בקרון אינו דחוק להתפלל לפני הזמן הראוי לכתחילה, ונמצא שמבואר בגמרא שכשקורא ק"ש בתחילת זמנה ומיד מתפלל - הוא בכלל הזמן הראוי לכתחילה.

ב' - לטור - מהאיר פני המזרח: כתב הטור (ס"פ פ"ט) "זמן תפלת השחר מתחיל משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח שהיא כנגד תמיד השחר ומאותה שעה ואילך הוא זמנה, ומ"מ עיקר מצותה עם הנץ החמה", וכן מוכח גם מהרא"ש (ברכות ד' א'), וכ"כ הפר"ח (ס"פ פ"ט) שלכתחילה יכול להתפלל משהאיר פני המזרח - דומיא דקרבת התמיד, וכ"כ בשו"ת רביד הזהב (י"ג, מגדולי תימן, נולד בשנת תנ"ו) 'ולכתחלה יכול להתפלל משעלה ע"ה והאיר פני המזרח מידי דהוה אתמיד'.

מקורות והערות

לפני כן עובר על המצוה לכתחילה, וגם לא כתב שימתין עם ק"ש 'כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה' - שאז היינו מבינים שלפני כן אינו יכול להתפלל לכתחילה, אלא כתב שימתין 'כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה מיד בהנץ החמה' - וממילא כוונתו רק שימתין עם ק"ש כדי להרויח את מעלת התפילה בהנץ, ועוד פשוט כן מאחר ודימה תפילה לפני הנץ לתפילה עם הנץ - שהיא לכתחילה, וכן מוכח מלשונו "ותחלת זמנה יראה משעלה ברק השחר והאיר פני המזרח מידי דהוה אתמיד השחר, אע"ג דעיקר מצותה עם הנץ החמה כדכתיב ייראוך עם שמש - מ"מ אם התפלל בזו השעה יצא, והתנא לא חש לפרשו דמילתא דפשיטא היא כיון דזמן המאוחר שלה הוא בזמן התמיד ה"ה לכל זמן המוקדם", אמנם בפרי יצחק (ב') הניח שדעת הרא"ש בריש פרק תפילת השחר שהמתפלל לפני הנץ יצא רק בדיעבד כדעת הרמב"ם אולם כתב שאינו נראה שרבינו ירוחם חלק על רבו הרא"ש, ולכן הסביר את כוונת הרא"ש שרק מעלות השחר הוא בדיעבד אך לאחר זמן משיכיר הוא לכתחילה.

¹ הפני יהושע ברכות ט': הסביר שדעת רש"י (ברכות ט'): ד"ה מתפלל) שתקנו להתפלל בנץ כי זמן המצוה הוא ביום [או משום שהתפילה היא כנגד תמיד של שחר או מפני שאברהם תיקנה, והרי וַיִּשְׁכֶם אֲבָרְהָם בְּבֶקֶר] - ואילו היה מתפלל לפני הנץ הרי היה עלול לטעות ולהתפלל לפני עלוה"ש שאז כלל אין מקיימים את מצות תפילת השחר [משא"כ לגבי ק"ש לא חששו שהרי זמנה בשעת קימה, ובציצית ותפילין לא חששו כי הרי ישרא לבוש בהם גם בעת התפילה], ופשוט שגם כלפי הגדרה זו די שהחמה תהיה ניכרת ממקום אחר באותו קו אורך, כגון לאחר הנץ המישורי, וא"צ להמתין עד הנץ הנראה, וכ"כ להדיא בספר אור היום ס"מ"ד, כפי שכתבנו בעמ' 33,56; מ"מ אין הוכחה שכוונת הפנ"י שרש"י סובר כך מעיקר הדין, אלא זה רק ההסבר מדוע הותיקין המתינו מלהתפלל עד הנץ - כדי שלא יטעו להקדים לפני עלוה"ש, והרי מפורש ברש"י ברכות ל'. שהעם והדרשנים התפללו מתחילת זמן ק"ש.

² לכאורה פשוט שדעת הרא"ש שתפילה בהנץ היא רק מצוה מן המובחר שהרי לא כתב שהמתפלל

ג'- לרמב"ם - מהנץ: כתב הרמב"ם (תפילה ג' א', ד') "תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה... המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה, ואם התפלל תפלת שחרית בשעת הדחק **אחר שעלה עמוד השחר יצא**" - ומאחר שלא הזכיר שמוותר להתפלל משיכיר את חברו מסתבר שהוא סובר שתחילת זמן התפילה לכתחילה הוא רק בהנץ^ח [ראה בהמשך בדברי שו"ת פרי יצחק שהרמב"ם הלך לשיטתו שגם זמן ק"ש לכתחילה הוא רק מהנץ], וכ"כ בחיי אדם שלכתחילה אסור להתפלל עד הנץ (ט"ז א', הובא בבה"ל נ"ח ד"ה משיראה) [אמנם הביטויים בחיי אדם (ט"ז א', פ"ט א', פ"ט ט') משתנים: 'לכתחלה מצוה להתחיל עם נץ החמה ולא קודם לכן'// ואינו נכון להקדים קודם הנץ'// 'לכתחלה אסור להתפלל תפלת י"ח עד הנץ החמה'// 'לא הגיע עיקר זמנה שהוא נץ החמה'] - ולכאורה חששו לדעת הרמב"ם. כתב הראש יוסף (ברכות כ"ו. - לבעל הפמ"ג) שלא ידענו מנין לרמב"ם דבריו [כמדומה שכונתו שלא ידענו מנין לרמב"ם שאם התפלל לאחר עלוה"ש שלא בשעת הדחק - שלא יצא].

ד'- לראב"ד - לפני עלוה"ש: השיג הראב"ד על בעל המאור (ברכות ע"א 4) "וכי התפילה תלויה בעמוד השחר? אלא או בהנץ החמה - בסמיכות גאולה לתפילה כותיקין, או בזמן ק"ש לכל אדם - דהוא משיכיר בין תכלת ללבן, או מחמת דוחק - כגון משכים לצאת בדרך באיזה שעה שיהיה, הלכך שופר ולולב ומגילה לחוד, ומתפלל לחוד - אפילו קודם עמוד השחר, ולכשיגיע זמן ק"ש יקרא - היינו מעמוד השחר ואילך, כל זמן שיראה שעה לעצמו שיכול לקרוא בעמידה... ואינו צריך להמתין הדוחק" - כלומר שבמקום הדוחק יכול להתפלל לפני עלוה"ש; אף שדברי הראב"ד הובאו בכמה קדמונים (ראה קובץ שיטות קמאי ברכות ל'). - מ"מ לא ראיתי שחששו לזה הפוסקים להורות למי שבטעות התפלל לפני עלוה"ש - שיחזור ויתפלל רק עם תנאי שיהא נדבה אם כבר יצא.

פסק השו"ע: פסק השו"ע לגבי תחילת זמן התפילה לכתחילה אינו ברור לי, שכתב (פ"ט א', ח') "זמן תפלת השחר מצוותה שיתחיל עם הנץ החמה כדכתיב יִרְאוּךָ עַם שְׁמִשׁ, ואם התפלל משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח יצא... בשעת הדחק כגון שצריך להשכים לדרך - יכול להתפלל משעלה עמוד השחר, וימתין מלקרות ק"ש עד שיגיע זמנה ואע"פ שאינו סומך גאולה לתפלה" - שלכאורה דומים דבריו לדברי הרמב"ם כי לא הזכיר מתי תחילת זמן התפילה לכתחילה [וכן פירש הפמ"ג (ראש יוסף ברכות כ"ו).] שדעת השו"ע כדעת הרמב"ם שמעלוה"ש מותר לכתחילה ליוצא לדרך, אבל שלא בשעה"ד - אסור אז אפילו בדיעבד, והוסיף שלא ידענו מנין לרמב"ם זה; וכן מצאנו גם בחיי אדם שכתב שלכתחילה אין להתפלל לפני הנץ (ט"ז א', פ"ט א', פ"ט ט') 'לכתחלה מצוה להתחיל עם נץ החמה ולא קודם לכן'// ואינו נכון להקדים קודם הנץ'// 'לכתחלה אסור להתפלל תפלת י"ח עד הנץ החמה'// 'לא הגיע עיקר זמנה שהוא נץ החמה', ובבה"ל (פ"ט ט"ז ד"ה יצא) סיכם את הדיון שאפשר שאין למחות ביד הנוהגים להקל להתפלל לכתחילה לאחר זמן דמשיכיר את

מקורות והערות

החמה יצא ידי חובתו] וממילא משמע שהבין שהנהגת ותיקין היא לגבי ק"ש בהנ"ח - ונמצא שאין הכרח שזמן התפילה הוא ממש בהנץ, אולם בהל' תפילה (ג' א') כתב שמצות התפילה מיד לאחר הנה"ח [תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה] - ולפ"ז מנין היה לו הכרח לעיל שק"ש לכתחילה רק עד הנה"ח.

^ח כתב בספר נברשת (דף י"ד: ד') שדברי הרמב"ם נראים כסותרים שבהל' ק"ש (א' י"א, י"ב) כתב כמו תר"י שזמן ק"ש לכתחילה רק עד הנץ [ואם אחר וקרא קריאת שמע אחר שתעלה השמש יצא ידי חובתו שעונתה עד סוף שלש שעות ביום למי שעבר ואחר; מי שהקדים וקרא קריאת שמע של שחרית אחר שיעלה עמוד השחר אע"פ שהשלים קודם שתנץ

חבירו אך למצוה מן המובחר לכו"ע אין להתפלל י"ח קודם הנץ, ובסי' נ"ח הביא את דעת החיי אדם 'משמע שמדינא אין להתפלל לכתחילה קודם הנץ'. אמנם בספר נברשת הבין שהשו"ע הכריע כטור ולא כרמב"ם וכ"כ הפר"ח (פ"ט א' ד"ה ואם התפלל) שדעת השו"ע שלכתחילה יכול להתפלל משהאיר פני המזרח - דומיא דקרובן התמיד, ואף שלא הבנתי מהיכן דייקו כן, ולכאורה מסתבר שהשו"ע לא הכריע כרמב"ם שהרי פסק שזמן ק"ש הוא משיכיר את חברו [ולא כרמב"ם שזמנה מהנץ] - ומסתבר שמותר אז גם להתפלל לכתחילה כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה [ועדיין לא מובן מדוע השו"ע לא כתב להדיא שמותר להתפלל משיכיר את חברו].

תפילה לאחר הנץ מופלג ממנו אינה עדיפה על תפילה לפני הנץ: כתב בשו"ת פרי יצחק (סי' ב' [להגרי"י בלאזור זצ"ל]) שמאחר ומסתבר שהרמב"ם שאיחר את זמן התפילה לכתחילה עד הנץ הלך לשיטתו שסובר גם לגבי זמן ק"ש שתחילת זמנה לכתחילה הוא רק לפני הנץ - וממילא לא היה לו הכרח להקדים את זמן התפילה לפני כן, אך לפי מה שנקטו רוב הראשונים שמותר לקרוא ק"ש משיכיר את חברו - נראה שמותר גם להתפלל אז, וממילא הסיק הפרי יצחק שאם אינו מתפלל בהנה"ח - אין נפ"מ אם מקדים להתפלל לפני הנץ או לאחריו מופלג ממנו, ולפי זאת הסיק שאם הציבור מקדימים להתפלל לפני הנץ ואם לא יתפלל עם הציבור ג"כ לא יוכל לכוין להתפלל עם שמש ממש - בודאי טוב יותר להתפלל בציבור לפני הנץ מלהתפלל לאחר הנץ ביחידות.

יש להסיק שבמקום הצורך מותר להתפלל לכתחילה משיכיר את חברו: לסיכום נראה שמאחר וכמעט כל הראשונים נקטו שזמן התפילה לכתחילה הוא זמן רב לפני הנץ, או מפני שכך גרסו בדעת אב"י או מפני שכך תקנו כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה או כי זמן התפילה הוא כזמן הקרבן, והרמב"ם הוא כעין שיטת יחיד שזמן התפילה לכתחילה הוא רק מהנץ כשאר המצוות שזמנן ביום - אך הלך בזה לשיטתו שגם זמן ק"ש אינו מוקדם [ושם הרי השו"ע הכריע דלא כוותיה אלא כרוב הראשונים], ומאחר שכל הנדון בזה הוא רק לגבי לכתחילה בדרבנן - על כן נראה שמעיקר הדין ניתן להתפלל לכתחילה לאחר זמן משיכיר את חברו, אלא שיש לחוש לדברי הפוסקים שחששו לדעת הרמב"ם, ועל כן יעשה כן רק במקום הצורך [ראה לקמן בעמ' 55 מה שהסקנו מדברים אלו לגבי הכרעה במקום ספק], ובשעת הדחק התירו להתפלל לאחר עלות השחר.

האם ק"ש כותיקין היא לפני או לאחר הנץ

האם ק"ש לפני או לאחר הנץ: עוד נותר לברר אם מעלת הותיקין היא לקרוא ק"ש לפני הנץ או לאחריו. במשנה בפרק מי שמתו (ברכות כ"ב:) שנינו שהקפידו שיקרא ק"ש "עד שלא תהא הנץ החמה" אף אם הדבר מחייבו לקרוא בתוך המים - ומשמעות לשון המשנה שהמצוה לקרוא ק"ש היא לפני הנה"ח, וכן בפשוט מוכח מטעם הקריאה כותיקין המובא בברייתא (ברכות ט"ז:): "ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום"; אמנם ביומא (ל"ז:) אמרו "בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע" - ומשמעות הלשון היא שנצוצי החמה היו סימן להתחיל לקרוא ק"ש, ומצאנו בזה כמה שיטות:

דעת רוב הראשונים - הנץ הוא הסימן לתחילת התפילה כותיקין: א' - לדעת ר"י (בתוס' ברכות ט':

ד"ה לק"ש וביומא ל"ז: ד"ה אמר אביי, וכ"כ המאירי יומא ל"ז, הרמב"ן במלחמות ברכות עמ' 3, האו"ז א' ק"ש י"ג, הרא"ש ברכות א' י', וכן משמעות הרמב"ם ק"ש א' י"א, וכ"פ הב"י כרוב הפוסקים) מאחר שביומא לא כתוב שק"ש לפי זמן הנברשת היא הק"ש שקראו הותיקין לכן ניתן לומר שהותיקין קוראים ק"ש לפני הנץ כדי שיוכלו להתפלל בתחילת היום, והנברשת היתה סימן עבור מי שאחר את זמן הותיקין: "קשה דאמרינן ביומא אף היא עשתה נברשת של זהב כיון שהחמה זורחת היו ניצוצות יוצאות הימנה והיו יודעין שהגיע הנץ החמה ובא זמן ק"ש של שחרית ומוקי לה התם בשאר עמא דירושלים אלמא משמע דעיקר זמן ק"ש לאחר הנץ החמה - והא לא הוי כותיקין שהיו קורין קודם להנץ סמוך להנץ, וי"ל דאותו זמן הוקבע לציבור לפי שלא היו יכולין להקדים ולמהר כותיקין כי **רוב בני אדם אינם יכולין לכוין אותה שעה**" [וראה עוד לשונות של ראשונים בעמ' 38] - ונמצא לדבריו שמעלת הותיקין היא לסיים ק"ש קודם לנץ סמוך לנץ כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל מיד בתחילת היום, ומי שאינו יכול לכוין אותה שעה יקרא ק"ש אפילו לאחר הנץ - ובכך יישבו ר"י והאו"ז את המנהג לקרוא ק"ש זמן רב לאחר הנץ [משמעות המאירי ביומא ל"ז. שהנברשת סימנה לאנשי ירושלים את תחילת התפילה לאחר שסיימו ק"ש, ובברכות ט': כתב המאירי שי"מ שק"ש סמוך להנץ בכדי שיגמרוה עם הנץ - כי הותיקין רוצים להתפלל רק עד שתזרח חמה כשהוא יום גמור, וממילא הזהרורים שנצטוו בנברשת לא היו של הזריחה אלא של האדמימות שקדמה לנץ - ולדבריו יתכן שאנשי ירושלים נהגו כותיקין].

דעת תר"י - הנץ הוא סוף זמן ק"ש לכתחילה: ב' - תר"י (ברכות עמ' 9-8, ומעין זה בפירושו על אבות ב' י"ג)

כתבו שזמן תפילת י"ח אינו דוקא ברגע הנץ כי 'יִיְרָאוּךָ עִם שְׁמִשׁ' אינו דוקא בזריחה אלא אף לאחר שנתפשט השמש בעולם [כפי שלגבי זמן תפילת מנחה בודאי אין להמתין עד הרגע שלפני העלמות השמש אלא יש להתפלל בעוד השמש על הארץ], אך זמן ק"ש הוא רק עד הנץ, ולאחר מכן יוצא יד"ח ק"ש רק בדיעבד [וראה מכך שהצריכוהו לקרוא ק"ש בתוך המקוה לפני שתנן החמה אף שמפסיד סמיכות גאולה לתפילה ותפילה בהנה"ח], ומה שיש ללמוד מסימן הנברשת לשאר העם שבירושלים הוא שמי שלא קרא ק"ש בזמנה לפני הנץ - יש לו להקדים לקרותה במהרה כל מה שיוכל; עוד דקדקו תר"י מלשון הרי"ף (ברכות עמ' 9) "ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה... וכן הלכתא, אלא מיהו לית כל אינש יכול לכווני ולמעבד כי הא מילתא, ואפילו הכי מצוה למיקרי קודם הנץ החמה מעט כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנץ החמה - שנמצא מתפלל ביום ואע"פ שאינו עם הנץ החמה דוקא" - שכוונתו שהותיקין שיערו בדקדוק וצמצמו וכווננו שמיד כשיגיעו לגאל ישראל תהיה הזריחה, אך שאר בני אדם אינם בקיאים לשער כל כך וחששו לטעות ולקרוא ק"ש לאחר הנץ - ולכן לכל הפחות קראו קודם הנץ פרשה ראשונה, והחמה זרחה בין קריאת פרשה ראשונה לגאל ישראל - שזה נקל לכוון [ובכך דומים תר"י לשיטת ר"י דלעיל], וטפי עדיף לכוון שתהיה הנה"ח בטווח גדול זה מאשר לצמצם ביותר כי בכך מובטח שלא תעבור שעת ק"ש לכתחילה.

דעת ר"ת - ק"ש היא לאחר הנץ: ג' - שיטת ר"ת (בתוס' יומא ל"ז: ד"ה אמר אביי, הובאו דבריו גם בסמ"ג עש"ן

י"ח) שזמן ק"ש הוא אחר הנץ כמוכח מכך שהנברשת סימנה את המועד ש"הכל יודעין שהגיע זמן

קריאת שמע", ומה שהוותיקין מיהרו לקרוא ק"ש לפני הנץ היה שלא כדין בשביל חביבות התפלה ט', ואב"י לא פסק ממש כהנהגת הוותיקין אלא רק שיבח את ההנהגה לקרוא סמוך להנץ לאחריו שהיא דומה להנהגת הוותיקין אלא שהם קראו לפני הנץ שלא כדין, וכן הוכיח ר"ת מ'שומרת יום כנגד יום לא תטבול עד הנץ החמה' - שמוכח שדבר שזמנו ביום מצותו אחר הנץ, וכן סייע המאירי (ברכות ט'): לשיטת ר"ת מגירסת הירושלמי (ברכות א' ג') "...והייתי סבור שמא נתיאשו מקרית שמע וקריתי ושניתי ואחר כך התחילו הם **וכבר היתה החמה על ראשי ההרים**" [וגומרים' אינו סיום ק"ש אלא במשמעות 'קוראין', וכדאיתא 'מצותה עם הנץ החמה...'; וממילא לשיטת ר"ת טוב לאחר לקרות ק"ש לאחר הנה"ח מלהקדים (ראב"ה)]; על שיטת ר"ת הקשה באו"ז (א' ק"ש ג') שקשה לומר שהוותיקין הקדימו שלא כדין, ועוד הקשו על ר"ת שמשמע שאב"י פסק ממש כוותיקין וגם סבר כמותם, ובירושלמי גרסו "אח"כ נראתה חמה" ולא "וכבר היה חמה", וכן פירשו שיש לנקוט כלישנא קמא דר"ש, או שהמחלוקת בין שתי הלשונות היא רק לגבי זמן ק"ש של לילה אך לכו"ע ניתן לקרוא אז ק"ש של יום. גם בעל המאור (ברכות עמ' 3) סובר שעד הנץ אינו זמן הראוי לק"ש של יום אלא רק לק"ש של לילה כי יש להורות רק כאיכא דאמרי השני של רשב"י [שעד הנץ הוא זמן ק"ש של לילה ולא של יום כי עד הנץ אינו זמן קימה] - שהרי כך פסק אב"י כותיקין, וכדמוכח מסוגיא דנברשת, וכדנתיא "השכים לצאת לדרך מביאין לו שופר... וכשיגיע זמן ק"ש קורא" - שמוכח שזמן ק"ש אינו מתחיל מעלוה"ש או משיכיר את חבריו אלא רק מהנה"ח.

מקורות והערות

לאב"י יוצא בק"ש לפני הנה"ח דאל"ה היו צריכים לשנות: 'מאימתי קורין שמע בשחרית משתנץ החמה' ואב"י רק זירז לעשות כותיקין שהוא רק דין לכתחילה לסמוך גאולה לתפילה ואז יוכל להתפלל ביום [והרי אם התפלל מעלוה"ש יצא, ותו ניתן להוכיח שבזמן חז"ל רק יחידים סמכו גאולה לתפילה והשאר קראו ק"ש מוקדם והתפללו לאחר הנה"ח בלי לסמוך גאולה לתפילה], ולכן מי שאינו יכול לגמור ק"ש עם הנה"ח עכ"פ יתחיל ק"ש עם הנה"ח כפי סימן הנברשת וכירושלמי שתהא חמה מטפטפת על ראשי ההרים [ומה שלא התירו בברייתא ליוצא לדרך לקרוא ק"ש לאחר עלוה"ש כפי שהתירו לו שופר ותפילה הוא מאחר והיציאה לדרך אינה מהוה הפרעה לקרוא ק"ש אלא רק לתפילה], ולכן בזמן שבין עלוה"ש להנה"ח גם יוצא יד"ח ק"ש של ערבית לר"ש כי יש שעדיין ישנים ויש שכבר קמו [ולא התירו זאת ללא אונס], וגם יוצא יד"ח ק"ש של יום כפי ששינוי שכל דבר שמצותו ביום - אם עשה מעלוה"ש יצא [ומה שהקורא עם אנשי משמר שקראו לאחר עלוה"ש לא יצא - היינו רק ידי מצוה מן המובחר], ולכתחילה יש להמתין עד זמן משיכיר את חבריו שהרי רוב האנשים קמים רק לאחר שיכירו זה את זה, ועוד מפני שבק"ש אומרים את פרשת ציצית והרי זמן ציצית הוא משיכיר בין תכלת ללבן.

וכן הסתייע מדעת רשב"י משום ר"ע שכשקורא ק"ש לפני הנה"ח יוצא יד"ח ק"ש דלילה - ומכאן שלפני הנה"ח הוא לילה ולכן לא יצא יד"ח ק"ש של יום [הסבר הראב"ה (א' ברכות כ"ה) לשיטה זו "ונ"ל דהקורא קודם הנץ החמה לא יצא דהא פסקין לעיל דהלכה כרבי שמעון", וכן דעת בעל המאור המובא בעמ' 17 - וכלל לא הבנתי כיצד הוותיקין יצאו יד"ח לפני הנץ לפי הבנתם, אא"כ נאמר בדוחק שחזרו לקרוא שוב לאחר הנץ]; אמנם המשכנות יעקב (או"ח ע"ד) הסביר שבדאי שהוותיקין יצאו יד"ח ק"ש שהרי ר"ת הסתייע מהמשנה שכל דבר שמצוותו ביום אינו אלא לאחר הנץ, וממילא פשוט שיוצא לפני הנץ כפי ששינונו שם, וכן מורים דברי ר"ת עצמו בספר הישר (ש"ת ח') שהוותיקין עצמם סברו כהתנאים שזמן ק"ש מוקדם כזמן המשנה ולכן הקדימו לקרותה, ומה שלא הקדימו עוד יותר הוא כדי שהתפילה תהיה ביום.

וחלק עליו הראב"ד בהשגות שם כי שני האיכא דאמרי של רשב"י מודים שניתן לקרות ק"ש של יום משיכיר את חבריו, ובדיעבד או למי שהיה אנוס - אף החל מעלוה"ש, כי לא נחלקו רק אם ק"ש של לילה נאמרת בין עלוה"ש להנה"ח [ויש להורות להתיר למי שהיה אנוס, ומי שלא היה אנוס אינו יוצא יד"ח ק"ש של לילה לאחר עלוה"ש]. גם הרמב"ן במלחמות השם (שם) חלק על בעל המאור כי גם

דעת ר"ח - הנץ הוא מועד ק"ש: ד' - בפשטות דעת רבינו חננאל והרי"ד (יומא ל"ז:). היא שהנץ הוא מועד תחילת ק"ש כותיקין, וביארו תוס' (יומא ל"ז: ד"ה אמר אביי) שדעת ר"ח שהפסוק יִרְאוּךָ עִם שְׁמִשׁ אמור לגבי ק"ש עצמה שהיא קבלת מלכות שמים, ומ"ש "ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה" - הכוונה שהיו קוראים אותה [גומרים] מלשון לחזור ולא מלשון סיום (לענ"ד דיוקם נובע מהסתירה שבדבריו שהנץ הוא גמירת ק"ש, אך כתב גם שהיא 'עת ק"ש', ולכן פירשו ש'גמירת' איננו סיום אלא קריאה, ולפ"ז כך גם דעת הרי"ד). תוס' דחו את דברי ר"ח שהרי משמעות הלשון 'כדי שיסמוך גאולה לתפלה' היא שמדובר בעיקר תפלה ולא בק"ש, וכי בפרק תפלת השחר (ברכות דף כ"ט:) העמידו את הפסוק יִרְאוּךָ עִם שְׁמִשׁ גבי תפלה [מצוה להתפלל עם דמדומי חמה, ואמר רבי זירא מאי קראה יִרְאוּךָ עִם שְׁמִשׁ], וכי הלשון 'גומרין' משמע שמסיימים ק"ש בתחלת הנץ כדי שיתפללו בתחלת הנץ [היו שהבינו שגם דעת רש"י כדעת ר"ח שהרי הסביר (ברכות ט'): שייִראוּךָ עִם שְׁמִשׁ הוא כשמוראך מקבלים עליהם בק"ש, אלא שלקמן (דף כ"ט:) פירש שייִראוּךָ עִם שְׁמִשׁ זו תפלת יוצר, וממילא פשוט שכוונתו שהתפילה נחשבת יִרְאוּךָ כי מתפללים לאחר שמקבלים עול מלכות שמים בק"ש, וממילא ניתן לפרש את דבריו: "מתי מתייראין ממך" - בתפילה, "בעת שמוראך מקבלין עליהם... בק"ש" (על פי גברשת דף י"ד); בספר זמני ההלכה למעשה פירש שליטת ר"ח הותיקין קראו ק"ש בנץ עצמו ואת התפילה סמכו לסוף הנץ שגם אז החמה אדומה עדיין, ודומה הוא לזמן האמצעי של שיטת בעל המאור (ברכות ע"ב 3) שזמן בתוך הנץ מתמשך מעט].

סיכום: נמצא שלדעת ר"י מעלת הותיקין היא לסיים ק"ש קודם לנץ סמוך לנץ כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל מיד בתחילת היום, ומי שאינו יכול לכוין אותה שעה יקרא ק"ש אפילו לאחר הנץ; לדעת תר"י זמן ק"ש המובחר הוא שיאמר גאל ישראל ברגע הנץ ויתחיל תפילת י"ח, ומי שאינו יכול לכוון כך עכ"פ יאמר פרשה ראשונה של ק"ש לפני הנץ, ואם אינו מספיק לעשות כן הרי שק"ש שלו היא בדיעבד ומצוה עליו להקדימה ככל שיוכל, וזמן תפילת י"ח המובחר אינו דוקא בזריחה אלא אף לאחר שנתפשט השמש בעולם; לדעת ר"ת זמן ק"ש הוא סמוך לנץ לאחריו, והותיקין הקדימו לקרוא ק"ש לפני הנץ שלא כדין - מחמת חביבות התפילה בתחילת היום; לדעת ר"ח קוראים ק"ש בנץ עצמו.

הכרעת השו"ע כדעת ר"י: בשו"ע (נ"ח א'-ד') פסק כדעת ר"י כי זו דעת רוב הפוסקים (ב"י): "זמן קריאת שמע של שחרית משיראה את חבריו... ונמשך זמנה עד סוף ג' שעות... ומצוה מן המובחר לקרותה כוותיקין שהיו מכוונים לקרותה מעט קודם הנץ החמה כדי שיסיים קריאת שמע וברכותיה עם הנץ החמה ויסמוך התפלה מיד בהנץ החמה, ומי שיוכל לכוין לעשות כן שכרו מרובה מאד; אם לא קרא אותה קודם הנץ החמה יש לו להקדים לקרותה במהרה כל מה שיוכל; ומי שהוא אנוס... יכול לקרותה עם ברכותיה משעלה עמוד השחר... אבל אם אינו במקום גדודי חיה וליסטים... אינו קורא עד שיגיע זמנה; אם קראה משעלה עמוד השחר - אעפ"י שלא היה אנוס יצא בדיעבד".

האם הנץ סוף זמן ק"ש או תחילת התפילה

מאחר שנוקטים להלכה כדעת ר"י שיש לסיים ק"ש לפני הנץ ולהתחיל את התפילה לאחר הנץ - יש לברר אם ההקפדה לסיים ק"ש לפני הנץ נובעת מחמת מעלה עצמית בק"ש עד הנץ, או כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל עם שמש שהיא עת רצון.

הסתירה במשמעויות הסוגיות: לשון הברייטא (ברכות ט':) "ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום, אמר רבי זירא מאי קראה יִרְאוּךָ עִם שְׁמֶשׁ..." מורה שמעלת ק"ש כותיקין היא מאחר שמאפשרת להתחיל להתפלל בנץ החמה שהיא עת רצון, ואינה מעלה עצמית לקרוא ק"ש בעת הנה"ח, אולם מאחר ששינוי בפרק מי שמתו שאם אינו יכול לעלות ממי המקוה ולקרוא ק"ש כשהוא מכוסה יקרא כשהוא במים כדי לקרותה כותיקין - משמע שמעלת ק"ש כותיקין היא לא רק מחמת שמאפשרת להתפלל עם השמש, שהרי אינו מסתבר שיתפלל בתוך המים, ומצאנו בזה שלשה ישובים:

לדעת ר"ח - הנץ מיועד רק לק"ש: 1- לדעת רבינו חננאל (מובאת לעיל) שהפסוק יִרְאוּךָ עִם שְׁמֶשׁ אמור לגבי ק"ש שהיא קבלת מלכות שמים - פשוט שמעלת הנץ אמורה לגבי ק"ש בלבד, אלא שתוס' דחו את דברי ר"ח כמבואר בעמ' 18.

לדעת תר"י - הנץ מיועד לק"ש אך אם לא יסמוך לה תפילה: 2- לדעת תר"י (ברכות עמ' 8) אכן מדויק מהמשנה דירד לטבול שזמן ק"ש הוא עד הנץ ויש לקרותה לפני הנץ גם אם אינו סומך גאולה לתפילה [שהרי במים בודאי אינו מתפלל (וכ"כ פר"ח נ"ח א') ואם לאחר שיקרא ק"ש ויטבול יעלה ויתפלל הרי מה שעולה ומתכסה הוא הפסקה ונמצא שלא סמך גאולה לתפילה]: "שהצריכוהו לקרוא במים כדי שלא תעבור זמנה... ולא חששו למה שאינו סומך גאולה לתפלה מפני שראוי לחוש יותר שתנץ החמה בינתים ויעבור זמן ק"ש לכתחלה... - הרי נראה מכאן בהדיא שזמנה לכתחלה עד סוף הנץ החמה" [וראה עוד בדבריו בעמ' 16], ונמצא שמעלת הנץ אמורה לגבי ק"ש.

לרוב הראשונים - הנץ מיועד לתחילת התפילה: 3- אמנם פשוטות לשון הברייטא (ברכות ט':) היא שהנץ החמה הוא הזמן שראוי להתחיל בו את התפילה "ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום", והגמרא הסבירה שכוונת המשנה (ברכות כ"ח:) "רבי אליעזר אומר העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים" היא למי "שאין מתפלל עם דמדומי חמה, דאמר רבי חייא בר אבא אמר רבי יוחנן מצוה להתפלל עם דמדומי חמה, ואמר רבי זירא מאי קראה - יִרְאוּךָ עִם שְׁמֶשׁ וְלִפְנֵי יְרַח דְּדוֹרִים" (ברכות כ"ט:), והסביר רש"י שמדובר במי שתפלתו עליו חוק קבוע לצאת ידי חובה ואינו מקפיד לחזר אחר שעת מצוה ועת רצון, וכלשון זו העתיקו ראשונים רבים. את הוכחת תר"י שהנץ הוא סוף זמן התפילה מהמשנה שהיורד לטבול קורא ק"ש אך שהוא בתוך המים ולא יוכל להתפלל במים ואם יתפלל לאחר מכן נמצא שאינו סומך גאולה לתפילה - דחו שאכן גם יתפלל אז, כדכתב המאירי (ברכות כ"ב:) שקורא במים כדי שיתפלל תיכף כשיצא מן המים - ומשמע שלא החשיב את היציאה מהמים כהפסק, או שכוונת המשנה היא שיתפלל בתוך המים - ראה משנת רב יוסף (על המשניות ברכות) שכתב שק"ש לאחר הנץ אינה דיעבד וקריאתה בנץ היא רק מצוה מן המובחר דלא כתר"י, ומה שהותיקין קראו ק"ש במים כשלא יכול היה לעלות ולהתכסות ולקרוא ק"ש עד שלא תנץ החמה הוא לא מפני שזמן ק"ש מסתיים לפני הנץ אלא מפני שבכך יוכל לסמוך גאולה לתפילה בהנה"ח כשיתפלל בתוך המים, ודייק זאת משאלת הגמרא "והלא לבו רואה את הערוה" - ששאלה זו מתאימה רק כאשר נצרך לכסות את לבו כנדרש בתפילת י"ח, כי אם היה נצרך רק לקרוא ק"ש הרי היה די לו שלבו יהיה מחוץ למים, ואף במים צלולים די בזה, וכ"כ

בביאור הגר"א (ע"ה ב') לדייק מהא שהצריכוהו לעכור את המים ולא היה די שיוציא את לבו חוץ למים - שהוצרכו לזה מפני שיש לו להתפלל, והרי לגבי התפילה צריך שיכסה את לבו, וכ"כ במלא הרועים ובשעה"צ (תקצ"א י"ג).

נמצא: נמצא שזמן ק"ש מתחיל משיכיר את חברו ונמשך עד שלש שעות ביום, ויש עדיפות לקרוא ק"ש סמוך להנה"ח כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל מיד עם שמש שהיא עת רצון, וכ"כ בשו"ע (נ"ח א'): "זמן ק"ש של שחרית משיראה את חברו הרגיל עמו קצת ברחוק ד' אמות ויכירנו, ונמשך זמנה עד סוף ג' שעות שהוא רביע היום, ומצוה מן המובחר לקרותה כוותיקין שהיו מכוונים לקרותה מעט קודם הנה"ח כדי שייסיים ק"ש וברכותיה עם הנה"ח ויסמוך התפלה מיד בהנה"ח - ומי שיוכל לכוין לעשות כן שכרו מרובה מאד".

קביעת זמן הנץ החמה

קביעת זמן הנץ החמה

אימתי הוא זמן הנץ החמה

גרסאות הרמב"ם: כתב הרמב"ם (ק"ש א' י"א): "ואי זה הוא זמנה ביום מצותה שיתחיל לקרות קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ החמה, ושיעור זה **כמו שעה** קודם שתעלה השמש" - והתקשה הכסף משנה (ק"ש א' י"א) בדבריו כיצד יתכן שיתחיל ק"ש שעה לפני הנה"ח ויסיים ברכת גאל ישראל עם הנה"ח, ותירץ בשם רבינו מהר"י אבוהב ז"ל שכוונת הרמב"ם שיסיים ברכת גאל ישראל מיד כשיתחיל גוף השמש לעלות, וזמן זה הוא כמו שעה לפני שיעלה **גוף השמש כולו**, ועוד תירץ על פי נוסחא אמיתית שמצא [ראה ברמב"ם פרנקל שכך היו נוסחאותיו הישנות של הרמב"ם] 'עישור שעה אחת' במקום 'שיעור שעה אחת' [=שש דקות - כלומר הזמן מתחילת ק"ש עד עד סוף עלייתה (מנחת כהן א' ד'), ואולי כוונתו עד תחילת עליית השמש]. הרמ"א (נ"ח א') כתב כתירוצו הראשון של הב"י: "שיעור הנץ החמה הוא כמו שיעור שעה אחת קודם שיעלה כל גוף השמש על הארץ" [אולי כוונתו שהשעה לא מתחילה מעליית גוף השמש אלא מראיית האור קודם לכן, וראה ביאור מחודש בהערה ב'], והגר"א (נ"ח א') כתב מעין התירוץ השני של הב"י אלא שגרס זמן מצומצם יותר: "ט"ס, וצ"ל שליש עישור שעה" [=שתי דקות - היינו מהנה"ח עד גמר עלייתה] - ונמצא שזמן סיום ברכת גאל ישראל ותחילת תפילת י"ח הוא כשגוף השמש מתחיל לעלות.

דעת הבית דוד - הנץ הוא כשהחמה מתחילה לצאת ממקומה: אמנם בשו"ת בית דוד (או"ח ל"ו) נקט כפשוטו לשון הרמב"ם וכתב שזמן הנה"ח הוא כשהשמש התחיל לצאת ממקומו, והוכיח את דבריו שהנץ אינו הזמן הנראה לעינים שהרי אם הוא הזמן שהשמש מתחילה לעלות - הרי זמן זה ניכר לכל ולא היו נצרכים לסימן הנברשת, וכן הוכיח שאינו זמן מאוחר מדהוצרכו לומר שהקורא שמע עם אנשי משמר ומעמד לא יצא יד"ח - שאם הנץ הוא הנראה לעינים הרי פשוט שהקורא כשעדיין אין אור לא יצא יד"ח ומאי קמ"ל, וממילא הסיק שזמן הנץ הוא כשעה לפני הזריחה כפשוטו לשון הרמב"ם, והנברשת נצנצה לפני שהשמש נראתה לעינים רק מחמת הזוהר כשהתחילה לצאת ממקומה לפני זריחתה ממש [מעין זה מצאנו במאירי (ברכות ט'): שכתב שהזהרורים שנצנצו בנברשת לא היו של הזריחה אלא של האדמימות שקדמה לנץ, אלא שאינו נראה שכוונת המאירי לאור הקלוש שיש שעה לפני הזריחה], ובעקבותיו הנהיגו במקומות רבים להתפלל זמן רב לפני זריחת החמה בפועל, ואף בירושלים היו שנהגו כמותו. אמנם כמה אחרונים דחו את דברי הבית דוד, כגון הבה"ל (נ"ח ד"ה כמו) שסבר שזמן הנה"ח הוא מעת שניכרת תחילת זריחתה על העולם, ודחה את דברי הבית דוד מכח דברי רבינו יונה שכתב

בפירוש שהנץ היא השעה שמתחלת החמה לזרוח בראשי ההרים, וכן הוכיח מהתוספות (ברכות ט': ד"ה לק"ש) שמשמע מדבריהם שהנץ הוא משעה שהחמה מתחילה להתנוצץ על העולם ולא משעה שמתחילה לצאת ממקומה [דהנפ"מ בין ר"י לר"ח היא רק אם יש לסיים ק"ש עם הנץ או להתחיל לקרותה עם הנץ אך לא נחלקו בעצם הנץ, ואילו לפי הבית דוד הרי היה זמן הפסק בין שיטת התוס' לר"ח], וכן הוכיח מכך שהותיקין לא רצו לקרוא ק"ש משיכיר את חבירו שהוא דומה לזמנו של הבית דוד; וכן בשו"ת רב פעלים (ב' אר"ח ג') הוכיח מהמדרש "א"ר יוחנן בשעה שהזקנים נכנסין לעבר את השנים נוטלין מן היום ונותנין ללילה ונוטלין מן הלילה ונותנין ליום..." [מוכח שאורך היום בתמוז שווה לאורך היום בטבת] - שניתן לישבו רק אם נאמר שהנץ החמה הוא מעת שנראית לעינינו כי בזה נמצא שיעור מספיק להוסיף על הלילה, וכן יש להוכיח מלשון שער הכוונות שכשאומרים ק"ש של שחרית קודם הנץ החמה אין טורח כ"כ להחזיר המוחין כי כמעט שלא עבר רגע קטן שנסתלקו - וזהו הטעם שהותיקין היו גומרים ק"ש קודם נץ החמה כי המוחין מסתלקין **בעוד היום ברור**; גם הכף החיים (נ"ח י') דחה את הבית דוד מלשון הגמרא שמצוה להתפלל עם דמדומי חמה דפירש"י ז"ל לשון דמדומי חמה כשהיא אדומה - דמשמע שכל זמן שהיא אדומה קרוי דמדומי חמה וזהו אחר יציאת השמש על הארץ ונראית לעינים, דלא כבית דוד; ולענ"ד כלל לא הבנתי כיצד הסביר הבית דוד שיכול להיות ששעה לפני הזריחה יש אור מספיק חזק שיכול להיות מוחזר מהנברשת ולהקאות בירושלים - הרי תחילת האור הראשון ביום הבינוני מופיע רק 81.5 דקות לפני הזריחה, ועוד לא הבנתי כיצד יישב את העובדה שהקורא עם אנשי המשמר לא יצא יד"ח מן המובחר - והרי אנשי המשמר קראו ק"ש לאחר עלוה"ש [לכמעט כל הראשונים, ראה בעמ' 8] שהוא זמן מועט בלבד לפני זמנו של הבית דוד.

הזריחה והשקיעה לעומד על הר

הזריחה לעומד על הר: מסקנת הדברים עד כה היא שהנץ החמה הוא הרגע שבו החמה מתחילה להקאות - ובו ברגע מצוה מן המובחר להתחיל את תפילת י"ח; יש לדון בשני מקרים מיוחדים: אימתי רגע הנץ למי שעומד על הר וממילא רואה את הזריחה מוקדם יותר ממי שעומד במישור, ואימתי רגע

הנץ למי שנמצא בבקעה ואופקו המזרחי מוסתר וממילא מאחר לראות את הזריחה יותר ממי שעומד במישור שאינו מוסתר.

הקדמת הזריחה למי שעל הר

חישוב הקדמת הזריחה על

המקומות הגבוהים: ככל שגובה

הצופה גבוה יותר כך השמש תראה לעיניו מוקדם יותר, וממילא ניתן לומר שהשמש תראה מנקודה זו מוקדם יותר; נמצא שהשפעת השמש על ההרים **שבמערב** העיר ניכרת לפני שאת גוף החמה עצמה ניתן לראות מהעיר השוכנת בעמק ממזרח לה, וככל שההר גבוה יותר [או שנמצא בקו רוחב צפוני יותר] כך השפעת השמש תראה עליו מוקדם יותר. יש לדעת שהקדמת הזריחה כתוצאה מעליית הגובה אינה באופן אחיד,

הקדמת הזריחה כתוצאה מעליית הגובה, בקו רוחב 32					
מטרים	מעלות	דקות	מטרים	מעלות	דקות
1	0.03	0.2	100	0.35	1.6
2	0.05	0.2	200	0.49	2.4
3	0.06	0.3	300	0.6	2.9
4	0.07	0.3	400	0.7	3.3
5	0.08	0.4	500	0.78	3.7
6	0.09	0.4	600	0.85	4
7	0.09	0.4	700	0.92	4.3
8	0.1	0.5	800	0.98	4.7
9	0.1	0.5	900	1.04	5
10	0.11	0.5	1,000	1.1	5.3
20	0.16	0.7	2,000	1.56	7.4
30	0.19	0.9	3,000	1.91	9.1
40	0.22	1	4,000	2.2	10.5
50	0.25	1.1	5,000	2.46	11.8
60	0.27	1.2	6,000	2.7	12.9
70	0.29	1.3	7,000	2.91	14
80	0.31	1.4	8,000	3.11	14.8
90	0.33	1.5	9,000	3.3	15.9

אלא ההקדמה גדולה יותר רק בגבהים נמוכים הקרובים לגובה האופק של אותו מקום, אולם ככל שגבוהים יותר מגובה האופק המקומי - הקדמת הזריחה אינה מוסיפה להקדים באותו יחס אלא רק במעט. בטבלה המצורפת (מועתקת מהספר הזמנים בהלכה) מבוארת הקדמת הזריחה עם עליית הפרש הגובה בקו רוחב 32 [מרכז ארץ ישראל], וניתן להבחין בה שהזריחה על ראש הר הגבוה כחצי קילומטר מעל אופק מזרח שלו [כגון הכרמל] מוקדמת רק בכ- 3.7 דקות מהזריחה המישורית [אלא שבפועל אי אפשר לראות את השפעת החמה על ההר לפני שכל גוף החמה יעלה מעבר לאופק - שבארץ ישראל משך זמן זה הוא כ-2⁴⁰ דקות^א].

המושכל ראשון שהעומד בהר מתייחס לשקיעה הנראית ממקומו בפועל ולא למישורית: לכאורה פשוט שהעומד על הר וממילא רואה את החמה מוקדם ממועד הזריחה המישורית, וכן רואה את החמה מאוחר יותר ממועד

השקיעה המישורית - אין לו אלא את ראיית החמה הפרטית שלו, ואף שכמות האור המוחזרת מהרקיע אינה באותה איכות כמו שתהיה לאחר שהחמה תעבור את קו האופק המישורי - אולם כיצד ניתן לומר שהרואה את החמה בפועל יצטרך להתייחס אליה כמי שאינה רק מפני שחברו העומד בתחתית ההר עדיין אינו יכול לראותה [ומשלו משל שדומה הדבר למי שרואה את החמה בארץ ישראל - שאינו צריך להתחשב בכך שהחמה עדיין לא זרחה לחברו הנמצא באיטליה]; סימוכין לזה מצאנו בדברי הר"י מיגאש (תשובה מ"ה) שאמר על מי ששובת במקום גבוה: "ומאי דקא מְנוּחַ האי בהוצאה קא מפסיד בהכנסה" -

מקורות והערות

נקודה בכדור הארץ דרך רצועת הדמדומים מהיר יותר, אך בחורף ציר סיבוב כדור הארץ אלכסוני לשמש וממילא רצועת הדמדומים מתפרשת על רצועה רחבה יותר של קו אורך - וממילא מְעַבֵּר כל נקודה בכדור הארץ דרך רצועת הדמדומים אורך זמן רב יותר; בקיץ משך זמן זה גדול עוד יותר כי רצועת הדמדומים מתפרשת על עוד קו אורך.

^א לתוספת ידיעה, משך זמן שקיעת עיגול החמה לכאורה אינו מותנה בעונת השנה אלא רק בזווית הכניסה של החמה לאופק - שהוא מותנית בקו הרוחב ובעונת השנה; משך הדמדומים באביב ובסתיו קצר יותר מאשר בקיץ ובחורף מפני שבאביב ובסתיו ציר הסיבוב של כדור הארץ ניצב לשמש וממילא רצועת הדמדומים מתפרשת על רצועה צרה יותר של קו אורך, וממילא מְעַבֵּר כל

שמוכח שסבר שהיושב בעמק מאחר את כניסת השבת ולא משווים אותו למי ששוכן בתוך תחום שבת, וכן בדברי תלמידי רבינו יונה שעל מאמרו של רבי יוסי (שבת ק"ח:): "יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי" פירשו (שבת ע"ז 78): **"בצפורי מתוך שהיו עומדין בהר לא היו מקבלין את השבת כל כך מבעוד יום"** [ובהמשך כתבו: "אבל היו מאחרין מלהניח השבת יותר מאנשי טבריא שמתוך שהיו בהר לא היה השמש נסתר מעיניהם במהרה ולא היו מניחין השבת כל כך במהרה כמו בטבריא והיו מוסיפין יותר מחול על הקדש, ולפיכך אמרו יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ומוציאי שבת בצפורי" - אך את זה ניתן לפרש כחומרא] - ומוכח מדבריהם שהעומד בהר מתייחס לשקיעה הנראית ממקומו בפועל; וכן פסק הגרי"מ טיקוצ'ניסקי (בספר בין השמשות עמ' נ"ב) שהנמצא על ההרים אין מנכה את גובהו, והסביר שעיקר השבח היה רק על תושבי טבריא [שהקדימו לקבל את השבת מאז שהחמה נסתרה מעיניהם אף שמצד הדין לא היו מחויבים בכך] אולם תושבי ציפורי איחרו את מוצ"ש מדינא^ב.

ספיקו של האבן האזל שיתכן שיש לנכות את גובה ההר, ותשובת הגרי"מ ט: הגרא"ז מלצר (אבן האזל ק"ש א' ג' י"ט) השיב לגרי"מ ט שפשטות לשון הגמרא מוכיחה שגם הנהגת תושבי ציפורי היתה חומרא, וכפי שמסתבר שהשובת במגדל או באוירון יש לו לנכות את גובהו - שאי אפשר לומר שבמקום אחד יהיה למעלה חול ולמטה שבת, וכן גם בגבעה העשויה בידי אדם - וא"כ יתכן שגם השובת בהר שאינו עשוי בידי אדם יש לו לנכות את גובהו, ואין הוא מכיר חילוק בין העומד בעמק שהחמה ממחרת לשקוע לו לעומד בהר שהחמה מתאחרת לשקוע לו - אלא שניהם צריכים להחשב כמישור; אלא שבהמשך דבריו פקפק מעט על דברי עצמו ואמר שיתכן שהעומד על ההר מנכה את גובהו רק במקום שההפרש בין ראיית החמה בהר ובמישור הוא מועט - ותוך כדי זמן ההפרש ניתן לעלות או לרדת מאותו מקום למישור, ואולי אפילו ניתן לומר שהגבול בזה הוא תחום שבת - שאם אין בין העמק או ההר למישור שיעור תחום שבת אז יש להחשיב את זמן המישור^ג, אף שתחומין דרבנן; בסיום דבריו כתב הגרא"ז מלצר שמכיון שמשמעות דברי רבי יוסי היא שמעיקר הדין מנכה את הגובה ואת העומק - אי אפשר להחליט שאין לנכות את גובה ההר בדבר הנוגע לחילול שבת דאורייתא, ואפילו במצות מילה לא היה מורה למול בשבת את הנוול במוצ"ש במקום גבוה לפני מועד השקיעה הנראית כשהוא לאחר מועד השקיעה המישורית - כי עדיין לא יצא מכלל ספק דאורייתא. הגרי"מ ט (בספרו בין השמשות עמ' קנ"ח) השיב על השגת הגרא"ז מלצר: "דעתי עדיין נוטה שאין לנכות הגובה מדינא כי אם מצד החומרא, משום שמדינא הכלל בדינו שהלילה הוא רק בהקאות

מקורות והערות

הגרא"ז החשיב את ההר והמישור כמקום אחד רק כשניהם בתוך תחום שבת, ודברים אלו אינם נכונים כי כוונת הגרא"ז בתירוץ זה היא רק שכאשר ההר והמישור נמצאים בתוך תחום שבת אף שהעומד בהר כבר ראה את החמה יש לו להמתין עד הזריחה המישורית, כלומר **לנכות את ההרים המסתירים**, אולם אין כוונת הגרא"ז שיש לשניהם לאחר את מועד הזריחה עד שהחמה תראה גם במישור.

^ב שמעתי אומרים שהגרי"מ ט הבין שצה"כ מאוחרת בהר יותר מבעמק - וכבר כתבנו בעמ' 28 שאין זה נכון מציאותית, אמנם ראיתי מפורש בספרו (בין השמשות עמ' ט"ו) שכתב "בעלות אדם על הר אף שרואה עדיין החמה לא יתאחר לו בשביל כך סימן ההכסף".

^ג היו שלמדו מדבריו אלו שכאשר האופק המזרחי מוסתר על ידי הרים הנמצאים מחוץ לתחום שבת יש להמתין עד שהחמה תראה מעליהם - שהרי

ג' כוכבים בכל אופק ואופק ובכל מקום ומקום... אולם לא אמרתי כן בתור דבר פשוט, ואינני כדאי שיסמכו עלי בדיון קשה כזה".

מסתבר שהעומד בהר מחשיב את ראייתו בפועל: בספר זמנים כהלכתם כתב שכסברת הגרימ"ט שמדינא אין לנכות את גובה ההר שנמצא עליו נקטו בפשיטות רוב רובם של האחרונים: מהם התירו למול בשבת תינוק שנולד לאחר השקיעה המישורית אך לפני השקיעה הנראית [לולא ההסתרות] בירושלים, מהם אמרו שיש לנכות את גובה הרי מואב ולא הזכירו כלל שיש לנכות את גובה ירושלים עצמה, ומהם שכתבו שהשקיעה נחשבת רק כשהחמה הסתלקה גם מראשי ההרים - ופשוט שיאמרו כן לגבי העומד על ההר עצמו^{יד}, ודלא כמחברים בודדים שחששו לספיקו של הגרא"ז מלצר; לכן סביר לומר שמאחר שמסתבר שכאשר רואה את החמה בפועל נחשב עבורו שהחמה כבר זרחה או שעדיין לא שקעה, ומאחר שמצאנו סימוכין לזה בדברי תלמידי רבינו יונה - כן ראוי להורות, ונמצא שהעומד על הר ורואה את הזריחה לפני מועד הנץ המישורי - זה הוא מועד הזריחה עבורו, וכן העומד על הר ועדיין רואה את השקיעה לאחר מועד השקיעה המישורית - זה הוא מועד השקיעה עבורו.

העומד על הר אך אופקו המזרחי מוסתר על ידי גבעה נמוכה: בהמשך (עמ' 51) יתבאר שמי שעומד על הר אך האופק המזרחי שלו מוסתר על ידי גבעה הנמוכה מגובה ההר [כך שאין רואה את החמה באותו זמן שהיה רואה אותה אלמלא ההסתרה אך רואה אותה לפני הזמן שהיה רואה אותה במישור] - יש להסתפק אם מועד הזריחה עבורו הוא במועד שיכול היה לראות את הזריחה אילולא ההסתרה או שיש לו להמתין עד שיראה את החמה בפועל מעל הגבעה [מקרה זה אינו דומה למי שעומד במישור ואופקו המזרחי מוסתר על ידי גבעה הגבוהה יותר מקו האופק - שבו הארכנו לקמן והסקנו שהזריחה עבורו היא הזריחה המישורית שיכולה היתה להראות לולא ההסתרות].

ההסתרה למי שעל הר, וגבעה במזרחו

מקורות והערות

קדשנו ירושלים..."), אור היום (סי' כ"ח), הגר"י מרצבך (מכתבו בזמני ההלכה למעשה ב' עמ' ח'), שבט הלוי (ג' כ"ז) והוא דבר זר מאד שיחשב חול מן התורה ועדיין חמה זורחת לפנינו, וח"ו לומר כן, ט' נ"ה), ועוד פוסקים בני דורנו המורים למעשה למול בשבת תינוק שנולד לאחר השקיעה המישורית ולפני השקיעה הנראית בירושלים [אלמלא ההסתרות], וכן נהגו למעשה מחברי הלוחות שהיו נפוצים בירושלים.

^{יד} בעל התניא (בפסקי הסידור סדר הכנסת שבת [לא ראיתי בפנים]), הגרא"ח נאה (קצות השלחן סוף חלק ג' בבדי השלחן דף ע"ב), הגר"ש סלנט (מובא בנדרשת ב' מ"ד: [הורה למול בע"ש את הנולד בע"ש לפני השקיעה אף שירושלים על הר, ולא חשש שזו מילה לפני זמנה]), המהר"ל דיסקין (בפסקיו המופיעים בספר נדרשת), הברכי יוסף (של"א ד' "כל שנראה שמש אפילו משהו אפילו בראש הדבר הגבוה יותר שיש בעיר - מונין מאותו יום, וכשאין נראה כלל בשום דבר - מונין להבא... וכן נתפשט המנהג בעיר

הנץ החמה כשאופק מזרח מוסתר

הקדמה

הקדמה לנידון הזריחה במקומות המוסתרים: לאור מה שהתבאר לעיל ברור שהמובחר ביותר הוא לכוון שרגע סיום ברכת גאל ישראל ותחילת תפילת י"ח יהיו בהנץ - שהוא רגע תחילת הראות השמש, אולם יש לברר מתי נחשב רגע הנה"ח כאשר האופק המזרחי מוסתר על ידי הרים וממילא החמה נראית זמן מה לאחר הרגע שהיתה נראית בו אלמלא ההסתרה. ניתן להניח שרגע הנה"ח הוא רגע הראות החמה מעל ההסתרות ["הנץ הנראה"], וניתן להניח שרגע הנה"ח הוא הרגע שבו החמה היתה נראית אלמלא היו הסתרות ["הנץ המישורי"]; להשלמת הידע - מה שמכונה "הנץ האסטרנומי" הוא הרגע שבו חצי מעיגול החמה (ולא כל

הגלגל) עולה מעל האופק, ללא התחשבות בתופעת שבירת קרני האור בכרבע מעלה (רפרקציה) - שהוא המישוש את האסטרנומים בחישוביהם]; הפולמוס בזה התעורר לפני יותר ממאה שנה בירושלים ונמשך עד ימינו, ויבוארו בזה השיטות השונות.

עיכוב הזריחה למי שנמצא בעמק

עיכוב הזריחה מחמת הר מזרחי

לפי מה נצרכת בקיאות

לידיעת זמן הזריחה: יש להתבונן בכך שבתורה לא כתובים בבירור זמני התחלת ק"ש [האיר פני כל המזרח, 'משיראה את חברו רחוק ארבע אמות ויכירו', מהנץ] וסיומה [בהנץ, בג' שעות], אלא כתוב רק 'ובקומך' - דהיינו בשעה שבני אדם קמים, וחכמים הם שהתבוננו במציאות ולימדו אותנו **שמקצת בני אדם קמים כשיש אור קלוש המאפשר להבחין בין דברים דומים** ['משיראה את חברו', 'בין תכלת לכרתי', וכדו'], **כל בני האדם קמים עד הנץ, ובני המלכים** - קמים עד ג' שעות, ולכן אמרו שתחילת זמן ק"ש הוא 'משיכיר' - כי מקצת בני האדם כבר קמו, סיומה לרבי אליעזר בהנץ החמה - כי כל בני האדם כבר קמו, ולרבי יהושע סיומה בג' שעות - כי גם המאחרים כבר קמו; לאור זאת הנץ החמה **איננו סיבת** סיום זמן ק"ש [לרבי אליעזר] - **אלא רק סימן** לזמן שכולם כבר קמו [כמובן שאין הכוונה ששינויים בשעות הקימה אצלנו ישנו את הל' ק"ש לאחר שחז"ל כבר קבעו את הדברים] (עפ"י שיעורו של הרב יצחק מאיר יעבץ שליט"א).

ממילא כלפי ק"ש אין צורך בבקיאות לדעת את רגע הנץ המדויק, כי כאשר חלק מבני האדם כבר קמו - ניתן להתחיל לקרוא ק"ש, כאשר כולם כבר קמו - זמן ק"ש הסתיים לר"א, ולדעת לרבי יהושע - קימת בני המלכים מאפשרת לכולם להתאחר. אמנם, הבקיאות נצרכה **לא לידיעת זמן ק"ש** - כי טווח זמן קריאתה גדול וניתן לקוראה לכתחילה לפני הזריחה [כפסק השו"ע כרוב הראשונים], **אלא נצרכה רק לידיעת הזמן המדויק הנחשב כ'עת רצון' לתחילת התפילה** - שהוא בהנץ החמה, ומי שחשב שלא

יצליח לכוון את תחילת תפילתו בזמן זה של עת רצון - יכול היה לקרוא ק"ש ולהתפלל לפני כן [לרוב הראשונים שזמן התפילה מתחיל מש'האיר פני מזרח' או 'משיכיר'] או לאחר מכן בלי לדעת מתי רגע הזריחה.

המציאות

חישוב ההסתרות במעלות ובדקות: יש להקדים כמה ידיעות נצרכות. סיבוב כדור הארץ סביב עצמו נמשך כ"ד שעות - שבהם החמה נראית כמסובבת את כדור הארץ; מאחר שמסלול השמש הוא 360 מעלות במשך כ"ד שעות לכן פשוט שבכל שעה השמש עוברת מסלול של 15 מעלות בכיפת השמים - וממילא כל מעלה ממסלול השמש אורכת כארבע דקות; ממילא פשוט שגבעה קרובה הנמצאת מצד מזרח לעיר ומתנשאת לגובה המסתיר חמש מעלות מהאופק מסתירה את החמה למשך כעשרים דקות וממילא "הזריחה" מתאחרת - וככל שהגבעה קרובה יותר או גבוהה יותר החמה מוסתרת למשך זמן רב יותר; כמות האור המוחזר מהרקיע מושפעת רק במעט מהסתרת החמה - וממילא כמות האור שבעולם יכולה להצביע על כך שהחמה כבר זרחה מעבר להר המסתיר אותה.

מסלול החמה בקיץ ובחורף: עוד יש לדעת שביום השוויון [היום שבו אורך היום והלילה שווים, בניסן ותשרי] זריחת השמש נראית במזרח ושקיעתה נראית במערב - ומסלולה בשמים אורך י"ב שעות, בימי הקיץ נקודת הזריחה צפונית יותר ומוקדמת יותר ונקודת השקיעה צפונית יותר ומאוחרת יותר - וממילא ניתן לראות יותר שעות ממסלול החמה, ובימי החורף נקודת הזריחה דרומית יותר ומאוחרת יותר ונקודת השקיעה דרומית יותר ומוקדמת יותר - וממילא ניתן לראות פחות שעות ממסלול החמה, אך בכל יום מסלול החמה שווה לחמש עשרה מעלות בכל שעה [לכן מובן שהשעות שבשעון שמש הן בד"כ של ששים דקות בכל ימות השנה כי כל סימון שעה מרוחק מחבירו חמש עשרה מעלות]. זמן חצות היום הוגדר על ידי חז"ל כזמן שבו החמה נמצאת בשיא גובהה - שהוא בערך באמצע המסלול בין הזריחה המישורית לשקיעה המישורית.

הקושי שבדרישה לראות את החמה בפועל

מסתבר שהזריחה והשקיעה המישוריים הם הקובעים את חישוב זמני היום: מאחר שזמן הזריחה והשקיעה משמש כבסיס לחישוב זמני היום [זמן ק"ש עד רבע היום, זמן תפילה עד שליש היום, זמן תפילת מנחה החל מחצות היום ועוד חצי שעה, וכדו'] לכן אינו מסתבר שכלפי קביעת זמן הזריחה והשקיעה יש להתחשב בהסתרות ההרים, ובפרט שמשך הזמן שבין עלוה"ש לזריחה נלמד ממשך הזמן שלוט בא מסדום לצוער (פסחים צ"ג:) הנמצאות בין הרים גבוהים המסתירים את השמש - שהרי התחשבות בהסתרות ההרים לקביעת זמני היום תביא בהכרח לכך ששיא גובה השמש לא יהיה בתחילת שעה שביעית [פסחים צ"ד]. "חצי שש וחצי שבע חמה עומדת בראש כל אדם"; הגדרת חצות עצמה אינה תלויה בחצי הזמן שבין הזריחה לשקיעה, אלא במעבר מרכז עיגול החמה במצאה, אולם כדי להגדיר זאת כתחילת שעה שביעית - צריך שהמרחק מהזריחה לחצות יהיה כמעט שווה למרחק בין חצות לשקיעה (למעט ההפרש הקטן הנובע מהתקדמות החמה דרומה עד 21 בדצמבר, או צפונה עד 21 ביוני), וכן יגיעו לאבסורד שבעיר הסמוכה להר גבוה שמסתיר את אופק מזרח שלה עשוי להיות שהשמש תראה רק לאחר שליש היום [לדוגמא, בעיר סט' מוריץ בחדשי החורף השמש נראית רק למשך כשעתיים] ונמצא שהנה"ח בעיר זו יהיה רק לאחר שהסתיים זמן ק"ש בעיר

הסמוכה לה שאינה מוסתרת על ידי הרים, ואם גם בצד מערב ישנם הרים גבוהים הרי שיחשיבו כיום רק את מעט השעות שהחמה נראית בה, וכן יחשיבו את השקיעה בעיר שצד מערב שלה מוסתר על ידי הרים בשעה כה מוקדמת לפני שהאופק האדים [והרי אמרו בברייתא (שבת ל"ד): "איזהו בין השמשות משתשקע החמה כל זמן שפני מזרח מאדימין", וסימן זה אינו מופיע בהעלמות החמה מעבר להרים - עד השקיעה המישורית], ועוד, הרי אמרו שצאת הכוכבים הוא ג' רבעי מיל לאחר השקיעה ופשוט שכוונתם לשקיעה המישורית שהרי זמן צה"כ תלוי בהחשכת הרקיע הנובעת מזווית החמה תחת האופק ואינו מושפע כלל מהסתירות ההרים [ואדרבה - מעל ראש ההר שקיעת החמה נראית מאוחר יותר וממילא צה"כ הוא פחות מג' רבעי מיל לאחר השקיעה שנראית משם, ובפרט כשאור ההרים צלול יותר והכוכבים נראים משם מוקדם יותר (מאמרו של הרב שלזינגר בספר הזכרון 'אש דת')]. - וכל זאת רחוק מלהיות מסתבר, אלא המסתבר הוא שזמני הזריחה והשקיעה כלפי חשבון שעות היום הם הזמנים המישוריים - כלומר הזמנים שבהם השמש היתה זורחת או שוקעת אלמלא האופק היה מוסתר^{ט"ו}.

האפשרות האחרת שהעלו, שאף שאין להתחשב בהסתירות של הרים קרובים, כגון הר הזיתים המסתיר את אופק ירושלים ברוב בקרי השנה, אולם יש להתחשב בהסתירות של הרים רחוקים, כדוגמת הרי מואב, המסתירים את אופק ירושלים בחורף - שאז הפרש הזמנים הוא מזערי - אינה מובנת לי; בהמשך יתבאר שאין מקור לחילוק זה, וכל שהמהריל"ד חילק כך הוא רק בירושלים - ששם גם ההרים הרחוקים הם נמוכים מגובה האופק, ובנוסף, גם לא הבנתי מדוע לחלק כך, שהרי אם הצריכו לדאות את החמה בפועל - מדוע לא ממתנים עד שתעבור את ההרים הקרובים, ואם לא הצריכו לדאותה אלא רק להמתין להשפעתה על העולם - די בהמתנה להנץ המישורי; עוד יש לתמוה על

מקורות והערות

שבמערב שהרי הם נמוכים מהרי מואב שבמזרח. אמנם חובה עלינו לדחוק שהשמש יצא על הארץ היה בשעת הנץ המישורי, ונהיה מוכרחים לומר שאצל לוט לא נראתה החמה אלא רק האור המוחזר מהרקיע בעת הזריחה - שאם לא נאמר כן יוקשה מאד שהרי מפסוקים אלו לומדים את זמני היום ההלכתיים שמוכרח להיות שמשך הזמן שמעלוה"ש עד הזריחה יהיה זהה לזמן שמהשקיעה עד צה"כ, וביחד יצטרפו לחשבון הילוך ארבעים מילין ביום, ושבים הבינוני יש"ב שעות מהזריחה לשקיעה, ומאחר וההרים שממזרח לבקעת סדום גבוהים מההרים שבמערבה הרי שללמוד ממקום זה הוא בלתי אפשרי אם מחשיבים את הזריחה הנראית כזריחה ההלכתית כי אז החשבונות לא יהיו תואמים, וגם נקודת החצות לא תהיה בתחילת שעה שביעית, וזמן שחיתת קרבן הפסח שהוא חצי שעה לאחר חצות היום יהיה לפני שש שעות ומחצה (חיבור בענין זמן של ד' מילין לעה"ש וצה"כ להר"ר שלמה שטרנליכט).

^{ט"ו} על המסקנה שהזריחה המישורית היא הקובעת את זמני היום הקשה הגר"י מנת שליט"א (המעין י"ד) מכך שאת משך הזמן שבין עלוה"ש לזריחה לומדים (פסחים צ"ג) מהפסוקים המספרים על בריחתו של לוט מסדום, כאשר יציאתו מסדום היתה "וּכְמוֹ הַשֶּׁחַר עָלָה וַיֵּאֲצִיזוּ הַמִּלֻּאֲכִים בְּלוֹט" והגעתו לצוער היתה בזמן ש"השמש יצא על הארץ וְלוֹט בָּא צִעְרָה" - "ואמר רבי חנינא לדידי חזי לי ההוא אתרא והוא חמשה מילין", ובפשטות יש מקום להניח שכשהתורה אמרה שהשמש יצא על הארץ כוונתה לזריחה הנראית לעיני בני האדם - והרי סדום שוכנת בעמק כ-400 מטרים תחת פני הים, ובסמוך לה מצד מזרח נמצאים הרי מואב המתנשאים לגובה 1200 מטרים, ומסתבר שהטופוגרפיה לא השתנתה בעקבות ההפיכה שהרי רבי חנינא לומד ממראה עיניו על המרחק שבין סדום לצוער - ונמצא שמוכח לכאורה שאין לנכות את ההרים שבמזרח אפילו כלפי חישוב זמני היום ודלא כמבואר באחרונים רבים, ודחוק לומר שהמדובר הוא בהקאות החמה על הרי יהודה

חילוק זה - שגם אם ינכו הרים קרובים כאילו הם מישור, אולם מה יעשה מי שאופק מזרח שלו מוסתר כי הוא נמצא בעמק - הרי לא יעלה על הדעת לראות את עצמו כאילו הוא במישור (הרב בצלאל גליסקי).

לב הדין: הבחירה בין האפשרות שהגדרות 'זריחה' ו'שקיעה' מותנות בראיית החמה בפועל מעל ההרים שבמזרח בזריחה ובהעלמותה בפועל מעל ההרים שבמערב בשקיעה, לבין האפשרות שדי בראיית החמה על ראשי ההרים שבמערב כדי להחשב שכבר 'זריחה' ועל ראשי ההרים שבמזרח כדי להחשב שעדיין לא 'שקיעה' - היא בעצם לב הויכוח באם נצרכים ל'הנץ הנראה' מעל ההסתרות או שדי ב'הנץ המישורי' כשהחמה עולה מעל האופק, ולגישה זו יתכן שאף די שהשפעתה תראה מעל המקום הגבוה הסמוך. בהמשך תתבארנה הסוגיות כדי להבהיר לאיזו הבנה התכוונו חז"ל, ולענ"ד מסקנת הדברים מעידה שההבנה המסתברת ביותר היא לפרש כמה סוגיות באופן שכוונת חז"ל היתה שדי בהבחנת אור החמה המאיר על ראשי ההרים **שבמערב לפני שזריחה** במישור - כדי להחשב כזריחה, ודי בהבחנת אור החמה שעדיין מאיר על ראשי ההרים **שבמזרח לאחר שקיעה** במישור - כדי להחשב כשקיעה, ולא הצריכו שאורה יאיר בפועל לנמצאים בתחתית ההר.

השקיעה בטבריה: הפוסקים הוכיחו שהשקיעה ההלכתית היא המישורית ולא הנראית - מהסוגיא בפרק כל כתבי (שבת ק"ח:): 'אמר רבי יוסי יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא וממוציאי שבת בצפורי', ופירש"י 'ממכניסי שבת בטבריא מפני שהיא עמוקה ומחשכת מבעוד יום, וסבורין שחשכה' - ומשמעות דבריו שהקדמת השבת בטבריה מפני הסתרת השקיעה אינה מפני שכך הדין אלא זו מעלה בלבד, אבל מן הדין מנכים את הסתרת ההרים - ואין חייבים לקבל שבת בעת שהחמה מתכסית מעיניהם, וכן פירשו עוד ראשונים [כן מפורש ברב ניסים גאון (שבת ק"ח:): 'ומי שמקבל עליו הכנסת השבת מאותה השעה הרי עשה סייג לעצמו והוא משובח ומעולה מן היושבים במקומות הגבוהין ובהרים', במאירי (שבת ק"ח:): "לעולם יזהיר אדם בביתו להקדים בקבלת שבת ולאחר ביציאתה דרך צחות אמרו יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריא...", ובספר העיתים (קל"ז ד"ה ת"ד): "עיולי יומא כמה דאפשר מקדימין ליה אבל אפוקי יומא כמה דאפשר מאחרין ליה כי היכי דלא ליהוי עלן כטעונא ואמרין נמי אמר רבי יוסי יהא חלקי ממכניסי שבת בטבריה", מהרי"ל (מנהגים הל' תפילה): "אלמא בני טבריא אם גם החשיך להם בין ההרים מ"מ אחורי ההרים עוד היום גדול ועדיין לא עבר שעת מנחה" (מאחר שדברי המהרי"ל הובאו להלכה בדרכי משה [ר"ל ב' א'] ובמג"א [ר"ל ג' ז'] - הרי שפסקו כסברא זו] ופשוט לשון הפוסקים משמע שפירשוהו על השקיעה הנראית לעינינו ולא על שקיעת האור], וכן משמע גם בתר"י (ברכות ל"ט: ד"ה היה) ובאבודרהם (מערב של שבת ד"ה ומקדימין) [ט"ז].

מקורות והערות

רחוקה מטבריה כי כוונתו להר הדרומי של טבריה], וראה בספר זמנים כהלכתם שהארץ להוכיח שלגבי השקיעה אין מנכים אפילו הרים רחוקים, ושאין חיוב להחמיר משום סייג להחשיב את ביה"ש כשהשמש נעלמת מאחורי ההרים [דלא כאג"מ], ושאין לחלק בין הרים בינוניים לגבוהים [דלא כמועדים וזמנים], ושאין חומרא יתירה בעמק הסמוך להר וממילא השמש עדיין נראית מההר [דלא כחוט שני], ושאין לחלק בין הרים המרוחקים יותר מתחום שבת להרים קרובים [דלא כנתיבות השלום].

^{ט"ז} ניתן לפרש בדעת הר"י מיגאש (תשובה מ"ה) שהנהגת אנשי טבריה היתה מעיקר הדין - אך אם לזו היתה כוונתו הרי שדעתו דעת יחיד, שפירש שמדובר באדם שהולך בשבת מטבריה לציפורי כדי להרויח יותר זמן של שבת, ודבריו נדחו ע"י הפוסקים מאחר ולפי דבריו צה"כ בהר מאוחר מבמישור - והרי במציאות זמן צה"כ אינו מתאחר כתוצאה מהגובה [ואף לעתים מוקדם יותר - ראה מש"כ בפסקה הקודמת; בספר ביה"ש (עמ' נ"ב) כתב שאין להקשות על הר"י מיגאש שאנו יודעים שציפורי

יניח חמה בראש הכרמל: הגמ' בפרק במה מדליקין (שבת ל"ה). אמרה שכדי לדעת את שיעורו של רבי נחמיה 'יניח חמה בראש הכרמל וירד ויטבול בים ויעלה', וביאר רש"י (שבת ל"ה. ד"ה כרמל) 'חמה סמוך לשקיעתה נראית על ראשי ההרים, ובכדי שירד ויטבול ויעלה - הוי לילה'; נראה מדבריו שהבין שאין כוונת הגמ' לתת סימן למשך הזמן של חצי מיל (כפירוש החת"ם סופר ו' ליקוטים ט"ז) אלא לאימתי הוא הלילה לשיטת רבי נחמיה בתום שיעור חצי מיל; יש להסתפק באם רש"י הבין שמדובר במי שטובל מזרחית לכרמל, היכן שהיום הנמל, או בקרית חיים במזרח מפרץ חיפה, או שמדובר במי שטובל מערבית לכרמל - בין טירת הכרמל לעתלית; אם מדובר בטובל מזרחית לכרמל - הרי שהחמה מסתתרת מעבר לכרמל בעודה בגובה הרקיע, ונמצא ש'שיעור טבילה' כמשך הזמן שהחמה תרד לים - הוא גדול יותר מהמסתבר [כעשרים דקות למי שטובל בנמל, באזור העיר הקדומה של חיפה (אך אם טובל במזרח מפרץ חיפה - הכרמל המרוחק מסתיר את החמה רק כחמש דקות לפני השקיעה)], ובודאי שלא ניתן לכנות את סיום שיעור חצי מיל [כתשע דקות] לאחר שהחמה הסתתרה מעיניו בשם 'לילה' כי אורך זמן רב יותר עד שיחשיך [א"כ ביאור הגמ' שהאדם ירד מהכרמל ויטבול ושוב יעלה - כפירוש הרשב"א (בשיטת ר"ת שהלילה הוא זמן רב לאחר השקיעה הנראית), אך לא כך פירש"]; על כן מסתבר יותר שכוונת רש"י שמדובר במי שטובל בצד מערב של הכרמל, וממילא ביאור 'יניח חמה בראש כרמל' הוא שבמפלס שלו על שפת הים כבר שקעה החמה - אלא שעדיין 'נראית על ראשי ההרים' שבמזרחו [כשתי דקות לאחר שהחמה נעלמה מעיניו], ונמצא שכשיטבול ויעלה מהטבילה - כבר יעבור שיעור חצי מיל מהשקיעה, שהוא לילה לדעת רבי נחמיה; כך גם ביאר את הסוגיא בספר 'אור היום' (ס' מ"ד-מ"ז), והוסיף שאף שהשקיעה נקבעת רק כשאורה הסתלק גם מראשי ההרים הגבוהים הנמצאים כמלא עיניו, אך משערים רק בדבר העומד על הארץ ולא באור החמה שעל העננים או על עוף הפורח, וגם לא בהרים הרחוקים יותר ממלא עיניו, ופשוט שמשערים רק במה שנמצא כאן בפועל ואין אומדים שאם היו כאן הרים - החמה עדיין היתה נראית עליהם, ומה שבירושלמי (ריש ברכות 'סוף גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות') מבואר שכבר בתחילת השקיעה הוא בין השמשות (פני משה) ולא שיערו בראיית החמה על ראשי ההרים - הוא כי מדובר כשעומד במישור שאין הרים גבוהים או דקלים כמלא עיניו שיוכל לשער בהם [וראה את רעיון זה בדבריו גם לגבי הזריחה בעמ' 32].

חמה בראש הדקלים: הוסיף בספר 'אור היום' (מ"ד-מ"ז) לבאר על דרך זו גם את סימן הדלקה"נ כשהחמה בראשי הדקלים (שבת ל"ה: 'אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא') - שרק כשאור החמה יסתלק מראשי הדקלים יש להדליק נרות; והוסיף שכשהגר"א (רס"א י"ב) מנה את צה"כ ג' רבעי מיל לאחר השקיעה - כוונתו היתה להתחיל למנות רק לאחר שאור החמה הסתלק גם מראשי ההרים שבא"י.

הנברשת של הילני המלכה: מאחר ומצאנו את האפשרות שתחשב 'שקיעה' רק לאחר שהחמה הסתלקה גם מראשי ההרים הסמוכים - ניתן לאמר כן גם לגבי הזריחה - שתחשב 'זריחה' כבר מאז שאור החמה מאיר את ראשי ההרים שבמערב [כגון, החמה עשויה להראות על הרי שומרון כשש דקות לפני שתראה להולך בבקעת הירדן שבמזרח], ועל כן יש מקום רב לומר שכשהתוספתא והירושלמי תלו את הגדרת הנץ בראית החמה על ראשי ההרים - כוונתם להרים שבמערב, ראה בהמשך, ועל אותו דרך הניחו את הנברשת בפתחו של היכל כדי להראות את נצנוצי החמה לפני שמגיעים ישירות לנמצאים למטה בין החומות או שמוסתרים ע"י הר הזיתים [ומאחר ובטופוגרפיה של ירושלים אור זה מגיע רק לאחר

הזריחה המישורית - לא החשיבו את זריחת החמה בנברשת כ'זריחה' אלא כלאחר הזריחה, ראה רמב"ן (מלחמות ה' עמ' 3), ומעתה יש לומר שגם המאירי והבית דוד שכתבו שבנברשת ראו את האדמומית [ולא שהאור היה מוחזר] הבינו שדי באור הנכר על מקום גבוה - ואין צורך בהמתנה לראיית החמה ישירות לאחר זריחת המישור; סוגיא זו תתבאר בעמ' 36.

מסתבר שגם הזריחה כלפי זמן התפילה היא המישורית: אם כנים דברינו מסתבר לומר שגם זמן הזריחה כלפי תפילת שחרית הוא הזמן המישורי, שהרי כדי לומר שאין זה הנץ המישורי אלא הנץ הנראה מוכרחים לומר שיש לחלק בין הנדונים, וגם מוכרחים לומר שחז"ל והראשונים אכן חילקו ביניהם. כתב בספר זמנים כהלכתם שסברת האומרים שמועד הזריחה כלפי תפילה בהנץ הוא הנץ הנראה - היא שמאז שהחמה נראית לעינים כבר אין האנשים ישנים ולכן אין זמן זה נחשב לילה, ועוד כתב שכדי לקיים את המצוות התלויות ביום הרי חז"ל הצריכו שלכתחילה ימתינו עד לאחר שתנץ החמה כדי להבטיח שלא יטעו לקיים את המצוות לפני עלוה"ש - וממילא פשוט שלאחר שהחמה כבר נראתה ניתן להניח שלא יבואו לטעות ולקיים את המצוות לפני עלוה"ש, וממילא הסיק שאף שלגבי השקיעה יש לנכות את כל הסתרות ההרים כי השקיעה קובעת בגדרי דאורייתא של לילה אולם הזריחה אינה קובעת את גדרי יום מדאורייתא אלא רק את גדרי 'ובקומך' 'עם שמש' ושל מניעת הטעות שיקיימו את המצוות לפני שעלה השחר - שבכל אלו מסתבר שבעינן דוקא הנץ הנראה. יש להשיב על דבריו שבאותה מדה שבזמן חז"ל [שהורגלו ללכת לישון מוקדם ולקום מוקדם] יכלו לומר שרק לפני הנה"ח "איכא אינשי דגנו בההיא שעתא" כאשר הנצנוץ הראשון של החמה נראה בפועל - באותה מדה נכון הדבר לומר שגם אין ישנים כמה דקות לפני כן כאשר השפעת החמה על העולם ניכרת אף שהחמה אינה נראית מחמת ההסתרות [וכ"ש שסברא זו ליתא אם מחלקים הם בין הרים קרובים לרחוקים - שאז בודאי שאין לומר שישנים רק עד שהחמה תראה מעבר להרים הרחוקים ולא מעבר להרים הקרובים]; ובאשר לטענה השניה יש לומר שכפי שכאשר החמה נראית בפועל כבר אין לחוש שיבואו לטעות שעדיין לא עלה השחר - כך גם אין לחוש שיטעו גם כמה דקות לפני כן לאחר שזרחה החמה מעבר להרים המסתירים אותה שהרי האור בכיפת הרקיע כמעט שאינו מושפע מהסתרת ההרים, והוא חזק לאחר הזריחה המישורית אף אם החמה עדיין לא נראתה בפועל במקום זה, וכ"ש אם באותו מקום זריחת החמה ניכרת על ההרים שבמעבר. כמה מחברים מודרניים הסתייעו מלשון הפסוק "יִרְאֹךָ עִם שְׁמֶשׁ" - ופירשו שיש לראות את החמה ברגע תחילת זמן התפילה, ולא הבנתי כיצד פירשו "יִרְאֹךָ" מלשון "ראיה" ולא מלשון "יראה" כפי שפירשו מפרשי תהלים.

כמות האור ברקיע: עוד יש להעיר שהמושכל ראשון הוא לומר שהזריחה והשקיעה המישוריות הן הקובעות מאחר שהרקיע מאיר לאחר זריחת החמה מאחורי ההסתרות שבמזרח כמעט כפי שמאיר כאשר האופק גלוי, אלא שמי שאיננו רואה את החמה בפועל נאלץ לחשב את מועד הזריחה והשקיעה מאחורי ההסתרות, ואם יש מקום לדיון הוא רק לגבי מי שעומד על הר ומקדים לראות בפועל את הזריחה לפני הזריחה המישורית או שמאחר לראות את השקיעה לאחר השקיעה המישורית, כפי שהתבאר בעמ' 22 (מו"ר שליט"א).

המסתבר: מאחר שהמסתבר הוא שהזריחה הקובעת לענין זמן תפילה היא אותה הזריחה הקובעת לענין חישוב זמני היום, והסברות לחלק בין הנדונים אינן מחייבות - לכן נותר לדון בדברי חז"ל והראשונים כדי לדעת אם יש בדבריהם הוכחה שיש ללכת אחר ראיית החמה בפועל.

תוספתא וירושלמי

סוגיא דחמה מטפטפת על ראשי ההרים: הסוגיא הראשונה שיש לבאר היא התוספתא שיש שלמדו ממנה שצריכים להמתין מלהתפלל עד שהחמה תראה מעל ראשי ההרים הוא התוספתא (ברכות א' ב', הובאה ברשב"א ברכות ח' ובמאירי ברכות ט': ובמלחמות השם ברכות עמ' 3) "מצותה עם הנץ החמה כדי שיהא סומך לה תפלה ונמצא מתפלל ביום, אמר רבי יהודה פעם אחת הייתי מהלך אחר רבי עקיבא ואחר רבי אלעזר בן עזריה והגיע זמן קרית שמע כמדומה אני שנתאשו מלקרות אלא שהיו עסוקין בצרכי צבור, קריתי ושניתי ואחר כך התחילו הן **וכבר נראת חמה על ראשי ההרים**", וכן הובאה בשינוי לשון בירושלמי (ברכות א' ג') "אמר מר עוקבא הוותיקין היו משכימין וקורין אותה כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנץ החמה, תני אמר רבי יודה מעשה שהייתי מהלך בדרך אחרי רבי אלעזר בן עזריה ואחרי רבי עקיבא והיו עסוקין במצות והגיע עונת קרית שמע והייתי סבור שמא נתיאשו מקרית שמע, וקריתי ושניתי ואחר כך התחילו הם וכבר היתה החמה על ראשי ההרים; עד הנץ החמה - רבי זכריה בריה דרבי יעקב בר זבדי בשם רבי יונה כדי שתהא החמה מטפטפת על ראשי ההרים" ["מטפטפת" - נלענ"ד מלשון מיטייף, כלומר נראית (מגילה י"ד:), וכן מסתבר שהרי לשון התוספתא היא "וכבר נראית חמה על ראשי ההרים"] - שלכאורה מוכח מהלשון "וכבר נראית חמה על ראשי ההרים" שיש להמתין מלהתפלל עד שהחמה תראה על ראשי ההרים.

לא ניתן לדעת כיצד ר"י היה נוהג אלמלא היה בדרך: אמנם לאחר העיון אין נראה להוכיח מכאן היפך המסקנה המסתברת [המבוארת בעמ' 27] שזמן הזריחה כלפי תפילה הוא זמן הזריחה כלפי חשבון שעות היום שהוא הנץ המישורי: א' - אין אנו יכולים לדעת מה היה עושה רבי יהודה אילו היה יודע אימתי הנץ המישורי, ובפרט שמדובר כשהיה מהלך בדרך.

משמע שמדובר שהחמה נראתה על ההרים שבמערב: ב' - יש מקום לומר שבמעשה זה לא מדובר שהחמה נראתה על ראשי ההרים **שבמזרח** אלא על ראשי ההרים **שבמערב** שעליהם ניכרת השפעת השמש לפני שזריחתה נראית בפועל בעמק שבמזרחם [כגון, למי שנמצא בבקעת הירדן החמה מאירה את ראש הרי השומרון המערביים לו כשש דקות לפני שהיתה זורחת לנמצא בבקעה] (הפרש כ-1200 מטרים גובה גורם להקדמה זו), גם אם אופק מזרח שלו היה גלוי (ובפרט שבפועל הזריחה הממשית מאחרת לו כעשר דקות נוספות מחמת ההרים שבמזרחו מעבר לירדן [הפרש גובה כ-1,300 מטר בתוך שלשים ק"מ, שהם זווית של כ-2.5 מעלות]), וממילא משמעות הגמרא היא שדי בהיכר שהשפעת החמה כבר גדולה בעולם כדי להתחיל להתפלל אף כשאין רואים אותה בפועל [ראה בפני יהושע (מובא בהערה ו') שאילו היו מתקנים תפילה לפני הנה"ח הרי היה עלול לטעות ולהתפלל לפני עלוה"ש שאז כלל אין מקיימים מצות תפילת השחר - ולפ"ז לענ"ד לאחר שהחמה כבר זורחת על ראשי ההרים אין חשש שיטעו (וכ"כ בספר אור היום סי' מ"ד)]; וכן משמעות הרמב"ן שדימה את סימן הנברשת לזריחה הניכרת על ראשי ההרים^{י"ז}; וכן הסיק בספר אור היום שאפילו אם עדיין לא נראה גוף השמש לעיני

מקורות והערות

^{י"ז} כתב הרמב"ן (מלחמות ה' ברכות עמ' 3) 'הותיקין גומרים [ק"ש] עם הנץ, ושאינו יכול לכוון כן מתחיל

י"ז כתב הרמב"ן (מלחמות ה' ברכות עמ' 3) 'הותיקין

האדם העומד על הארץ נחשב להנץ החמה ולעליית השמש - מכיון שאור השמש נראה על ראשי

ההרים [ראה בעמ' 30,52 את הוכחותיו (ושם באות מ"ה כתב שניתן לשער רק אם כמלא ענינו לפניו יש מקומות גבוהים אלו - שאז נחשב שלא שקעה עליו השמש ואין לשער בהרים גבוהים הרחוקים ממנו או בשמש הנראית בעוף הפורח באויר או בעננים אלא רק בדברים שעל הארץ] היו שהבינו שכוונתו שניתן לשער גם באור החמה המאיר על בנינים מעשה ידי אדם]]]; וכן כתב בנתיבות השלום (ק"ע) 'מוכח מהא דיומא שהפירוש האמיתי דראשי ההרים המוזכרים בירושלמי הוא ההרים המערבים העומדים נגד השמש ולא כמו שכתב הדברי יוסף - דמדעת ר"ת נוכל להוכיח הכל לדין [כלומר, ר"ת הוכיח מסוגיית הנברשת שעיקר זמן הנה"ח הוא כאשר נצנצי החמה נראים על הנברשת שהיתה המקום הגבוה שבעיר - ומסתבר שלמד זאת מ'ראשי ההרים' שבירושלמי, ופירש שמדובר בראשי ההרים המערביים העומדים נגד השמש (כנ"ל כוונתו)], ובאמת פעה"ק יש מקומות וחצרים וכמה בתי מדרשים הרואים פני המזרח ממש מעל ראש הר המשחה, אך דבר זה ודאי בקל לראות על בנינים הגבוהים העומדים במערבה לעיר או הנוטים לצפון או לדרום ותיכף כשנראה עליהם נצוצי האור והוא קודם עלית גוף השמש - זהו הנץ החמה האמיתי שהוא סוף זמן ק"ש ותחילת זמן תפילה; וכן הבין מהתוספתא גם בשו"ת אי"ש מצליח (או"ח ט"ו דף ע"ח עמ' ד') אלא שהצריך שעל ראש ההר תזרח כל החמה ולא רק

מקורות והערות

עדיין צריך להסביר כיצד הנברשת היא לאחר הנץ בעוד החמה המטפטפת היא עצמה הנץ; יתכן לבאר שכוונת הרמב"ן בדמיון בין הסימנים הוא רק שכמו שהשתמשו בנברשת התלויה גבוה - כך השתמשו בסימן ההיכר של אור החמה הניכר על ההרים שבמערב, ולא התכוון לומר שמעמדם ההלכתי שווה: כי חילוק יש ביניהם - האור הנראה על ההרים שבמערב מגלה שאור החמה כבר התפשט במקום זה, ואילו בירושלים אין הרים גבוהים במערב - כך שאין אפשרות שהשפעת החמה כבר ניכרת לפני שהחמה עלתה מעל האופק, אלא שמאחר ובירושלים גם האופק מוסתר מחמת החומות/הר הזיתים/הרי מואב - אין אפילו דרך לדעת מתי זרחה מעל האופק, וכל שנותר הוא רק להמתין לסימן המוקדם ביותר שמגלה את הזריחה מיד לאחריה - כדי שידעו שכבר זרחה מעל האופק, והוא הנברשת, שמאחר והיא כלי התלוי גבוה ולא חלק מהקרקע - איננה נחשבת כמייצגת את הזריחה אלא רק הסימן המוקדם ביותר לכך שכבר היתה זריחה לפני כמה דקות [וכן מצאתי בספר אור היום (ס' מ"ד-מ"ז) שכשיש הרים במערב - אור החמה עליהם נחשב כזריחה, וכשאין - הזריחה במישור היא הזריחה, ומ"מ ראיית החמה בעננים או בעוף הפורח - אינו נחשב כזריחה כי סוף סוף לא זרחה על מקום זה]; אם כנים דברינו הרי שהרמב"ן למד שביאור 'נראית על ראשי ההרים' - שהחמה נראית עליהם לפני שנראית במישור שממזרחם, ו'זריחה' זו היא רק כשנראית על הרים ולא בחפץ כגון הנברשת.

[ק"ש] עם הנץ וסומך תפלה להנץ בכל כחו - וזהו סימן של נברשת של הלני לשאר עמא דבירושלים דכשניצוצין נתזין הימנה - אחר הנץ החמה הוי, וכן אמרו בירושלמי אפיסקא דמתניתין: עד הנץ החמה - כדי שתהא החמה מטפטפת על ראשי ההרים; ביאר כאן הרמב"ן שנצנוץ הנברשת שסימן את ק"ש לעם - היה לאחר הנץ, ואולי הוא כי לא ניתן לראות את הנצנוצים כשהחמה רק מתחילה לצאת - עד שתתחזק; עוד הביא את הירושלמי שכשהחמה מטפטפת על ראשי ההרים - הוא הנץ, ויש לדון אם מדובר בהרים המסתירים את אופק מזרח - ואז מתחדשת הגדרה ש'זריחה' הוא רק בראיית החמה בפועל ממקום זה, או שהמדובר בראיית אור החמה המאיר את ההרים שבמערב מעט לפני שהחמה עלתה מעל האופק [וכן פירשו כמעט כל המפרשים]; לאחר שהרמב"ן הביא את עניין הנברשת, כתב 'וכן אמרו בירושלמי' והביא את החמה המטפטפת: אם פירש שמדובר בהרים המסתירים את המזרח אינו מובן הדמיון - שהרי הנברשת התגברה על ההסתרה ואילו הטפטוף הוא החמה עצמה לאחר שעלתה מעל ההסתרה, וגם לא מובן כיצד סימן הנברשת המקדים את הראיה בפועל מהקרקע - הוא לפני הנץ, ואילו החמה המטפטפת שהוא שלב מאוחר לאחר שאור החמה עבר את ההסתרות שהגיע לקרקע - הוא עצמו הנץ; ואם פירש שמדובר בהרים שבמערב - הדמיון לנברשת ברור כי שניהם מהווים סימן מקדים לראיית החמה בפועל, אך

נצנוצים; ובפרט מצאתי בספר בן אריה (על הרמב"ם ק"ש א' י"א שכתב שהנה"ח הוא 'כמו עישור שעה קודם שתעלה השמש'), שכתב 'פי' דברי הרמב"ם הם ע"פ הירושלמי ברכות א' ו' שהנץ החמה הוא משעה שהשמש מטפטפת בראשי ההרים, וכ"כ רבינו יונה... והנץ החמה הוא מלשון הנצו הרימונים כלומר עד שעה שהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים, עכ"ל, והוא מעט זמן קודם שנראה עליית השמש לאדם העומד על הארץ, ובספר מבוא השמש כתב שבמקומות הגבוהים בירושלים נראה שם אור השמש קודם שנראה לאדם העומד על הארץ בכדי שבעה או ששה מינוטין עכ"ד - שהוא עישור שעה בקירוב, והרמב"ם ז"ל הודיענו דין הירושלמי הנ"ל ושיעור זאת לפי הזמן ולכן כתב ושיעור זה פי' זמן הנץ שהוא לשון הנצו שיעורו כמו עישור שעה קודם עלות השמש לעיני האדם הקורא את הק"ש העומד על הארץ - כלומר שהגדרת 'החמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים' אמורה למי שעומד בראש ההר, ולא למי שבעמק; ראה בעמ' 30 את דברי הסוברים שדי בראיית החמה על ההרים כדי להחשב כשקיעה, אף שכבר שקעה לעומדים במישור.

לא מצאתי מי שפירש שמה שהחמה נראית על ראשי ההרים - הוא שיש להמתין עד שתראה בפועל מעל ההרים שבמזרח, חוץ מהגר"י שווארץ בדברי יוסף (עמ' ס"ז-ס"ח) שבתחילה פירש שמדובר בהרים שבמערב, ולאחר מכן חזר בו כי הוקשה לו שלא יתכן שהר גבוה שנראית עליו הזריחה יקבע את הזריחה לעמק שבו כעת רק עלות השחר, אלא שלא ידע שאין חשש כזה במציאות, שהרי אין אפשרות להפרש כל כך גדול בין הר גבוה לעמק 'מוכח מהירושלמי שרגע הנץ הוא אם נראה השמש על ראש ההר אף שבמקום אשר הוא עומד עליו לא נראה עדיין, ויש להקשות שהרי אם ההר יגיע עד העננים היה רואה עליו נצוצי השמש במשך זמן מהלך השמש שלש מעלות וחצי, ואם ההר היה גבוה יותר היה אפשר לראות עליו ניצוצי השמש זמן מעט לאחר שעלה השחר או אפילו ברגע עלות השחר וא"כ רגע עלוה"ש הוא רגע הנץ - וזה ודאי מן הנמנע, לכן נ"ל שלא נקרא הנץ כי אם בשעה שהוא רואה עלות השמש ממש ולא בשעה שנראים נצוצותיה על ההרים, ומה שנזכר בירושלמי והתוספתא שהשמש מטפטפת על ראש ההרים הכוונה על ראש ההרים שהם בצד המזרח ור"ל שכבר החל השמש לצאת מהאופק לפני עינו, והוא [ההר] עומד לפני השמש ממש^ח; וכן מצאתי שפירש בשו"ת רביד

מקורות והערות

העירוני: א' - התנא של הירושלמי הוא מא"י - שאין בה הרים במערב, ב' - אם מדובר בהרים שבמערב והקובע הוא הזמן בניכוי ההסתרות שבמזרח - מדוע הגדירו את הנץ לפי הנראה בראשי ההרים - שזה רק סימן ולא הגדרה [משא"כ לאומרים שההגדרה תלויה בזריחת החמה מעל ההרים שבמזרח]. וי"ל: א' - גם בא"י יש הרים במערב בכל בקעת הירדן, בטבריה, בצפת, ומי שמזרחית לכרמל, ועוד - ונמצא שגם לגבי א"י שתי האפשרויות רלוונטיות; ב' - 1 - עדיין יש לתמוה הרי מי שנמצא במישור ללא הסתרה - כגון הנמצא בכל בבל שבה אופק מזרח וגם מערב גלויים לחלוטין במשך עשרות קילומטרים, וכן מי שנמצא על ראש הר ורואה בפועל את החמה - לא צריכים שהחמה תנץ 'מעל ראשי ההרים' כדי להתפלל כותיקין, והגדרה זו נצרכת רק למי שנמצא בעמק - וכיצד ניתן להתייחס לזה כ'הגדרה', הרי זו רק

התייחסות למקרה פרטי? 2 - גם דברי הראשונים שהזכירו ש'הנץ' הוא כשהחמה נראית בראשי ההרים - איננה 'הגדרה' שלהם אלא מקור הדברים מהירושלמי של 'נראית חמה על ראשי ההרים' - שהוא מעשה נקודתי למקרה מסוים, ואיננו 'הגדרה' שהנץ החמה הוא כשהחמה תעלה מעל ההרים, וממילא י"ל שגם הראשונים לא התכוונו להגדרה כללית להנה"ח; 3 - עוד קשה שאם אכן 'מעל ראשי ההרים' היא הגדרה - מה מקום לחלק בין הרים קרובים לרחוקים - שזו חלוקה מלאכותית שלא נובעת מהסוגיא?; 4 - עוד קשה לסוברים שצריכים את ראיית החמה בפועל - מדוע בפועל התייחסו לנצנוץ החמה בנברשת [שזה דומה ל'הרים שבמערב'] ולא המתינו עד שראו את החמה בפועל מעל ההרים, וכן מצאנו גם לגבי השקיעה שכשהחמה כבר נעלמה באופק אך עדיין אורה נראה 'בראשי הדקלים' ו'מניח

הזהב (י"ג) 'זמן הנץ החמה הוא כשהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים, מוכח מדבריהם (של תר"י והערוך) דדוקא הוא משיראה השמש בראשי ההרים, ודלא כמו ששמעתי מקצת אנשים שאומרים שאעפ"י שאינה זורחת כאן - כבר זרחה במקום אחר שאין הרים סביב לו, וזו סברא קלושה אין להשיב עליה, לדידיה טבריה וצפורי יקראו בזמן אחד - ומה צורך לנברשת, אלא שלאור מה שנתבאר שהנברשת אכן לא סימנה את זמן הנץ אלא רק השתמשו בה כדי לדעת שכבר היתה הזריחה כדי שיוכלו לקרוא ק"ש - קושייתו איננה מובנת, ובפרט שבאמת טבריה וצפורי לא קוראות בזמן אחד, כי ציפורי היושבת על ראש ההר מקדימה לקרוא כשהחמה מקדימה לזרוח שם.

הכרח לומר שמדובר בהרים שבמערב: לענ"ד הסיבה להניח שהמדובר כאן שהחמה נראתה מעל ההרים שבמערב היא כי סדר הדברים במעשה היה שר"י קרא ושנה [משנה, או ק"ש בשנית] רק לאחר שהחליט שלא להמתין לר"ע וראב"ע כי הבין שמן הסתם הם כבר לא יקראו לפני הנה"ח [או שכלל לא יקראו] מאחר שהם עוסקים במצוה, וא"כ מה שחזר וקרא ק"ש שנית לא היה אירוע חד פעמי כדי להמתין להם מפני כבודם אלא כך עשה תמיד מפני שהמתין עד שתנץ החמה כדי להתפלל כותיקין, וממילא מסתבר שהוצרך לזה מאחר שהתחיל ק"ש זמן רב לפני הנץ - וא"כ מסתבר יותר שהמתין להופעת השפעת הזריחה על הרי המערב כי כשהאופק המזרחי מוסתר אין שום סימן מדויק מוקדם מתי יהיה הנץ המישורי עד לאחר שהשפעת החמה תהא ניכרת על ההרים שבמערב, וכך מסתבר יותר לומר מאשר להניח שהמתין לראיית החמה בפועל מעל הרי המזרח - כי אז לא היה נצרך לקרוא ק"ש מוקדם ולהמתין להקאות החמה בפועל, כי כאשר ממתינים להקאות החמה מעל ההרים שבמזרח הרי האדמומית מתגברת בהדרגה לפני הזריחה הנראית - והיה יכול לכוון את זמן ק"ש היטב כדי שיוכל להתחיל להתפלל בהנץ. יש להעיר שההרים אינם מסוגלים להחזיר את אור החמה למי שנמצא בעמק - מיד בתחילת הזריחה, אלא רק לאחר שרוב או כל עיגול החמה זרח על מי שעומד בהר, כלומר כשתי דקות לאחר תחילת ראייתה בזריחה או לפני העלמותה בשקיעה, ולעתים זמן זה הוא בערך זמן תחילת הזריחה במישור (הגר"י מנת שליט"א, המעיין י"ד), אך כשההרים גבוהים מעל המישור, כגון הרי שומרון המערביים נלמץ בבקעת הירדן - ההקדמה היא של כמה דקות.

מקורות והערות

הגדרה כזו שלא מתאימה למישור - קשה על שני הצדדים, ואין לי תשובה מדויקת מדוע נקטו דוקא 'בראשי ההרים' - שאין זו הגדרה אלא רק תיאור מקרה פרטי, ולבי אומר שהמפתח לזה הוא בהבנת המילה 'הנץ' שלא מספיק ברורה לי משמעותה המדויקת; רש"י (שיר השירים ז' י"ג) מפרש 'הנצו הרמונים' - כשהם גמורים והנץ שסביבותיהן נופל, הנצו = נופל נצו, ולפ"ז ביאור הנה"ח הוא ביטוי למה שאורה נופל, ואם נפרש כמו הספר בן אריה ש'מתחלת לזרוח בראשי ההרים' הוא הנה"ח למי שעומד בראש ההר אף שהוא כמה דקות לפני העומד במישור שתחת ההר - הרי הכל מיושב שזו אכן הגדרה שמי על ההר ומקדים לראות את החמה לפני שעולה - נחשב עבורו כהנה"ח.

חמה בראש כרמל' - שהם המשך השפעת האור על ההרים שבמזרח לאחר השקיעה המישורית - היא עדיין לא שקיעה גמורה, וכשהחמה נעלמת בטבריה מאחורי ההרים שבמערב - עדיין איננה השקיעה המחייבת את כניסת השבת; 5 - אם נגדיר שבעקרון הנה"ח כלפי תפילת ותיקין הוא כשהיום ברור, ודי שהחמה תתפשט על העולם, ואין נפ"מ באם הוא רואה אותה או לא - אזי אפילו הסימן המוקדם שהאור התפשט על ההרים שבמערב הוא סימן מעולה, כי הוא מוכיח שהאור כבר מפושט בעולם, ודי בזה כדי להביע באופן מדויק שהגדרת הנץ החמה היא כשאורה התפשט בעולם: כשהאופק גלוי - אין צורך בסימן כי הרי רואים אותה, וכשהאופק מוסתר - די שיראה אותה במקום קרוב, כגון בנברשת ובראשי ההרים שבמערב. בקיצור, השאלה מדוע נתנו

זמן הירושלמי מאוחר מזמן הותיקין: ג' - אף אם פירוש הירושלמי הוא שהחמה נראתה מעל ההרים **שבמזרח** אך יתכן שלא היה זה זמן הותיקין המובחר אלא הזמן שבו היו מתפללים אלו שלא ככלו לכוון תפילתם כותיקין^ט. וכן יש מקום לומר שאף אם המדובר הוא בהרים שבמזרח אולם יתכן שדי שהחמה תראה עליהם מצידם המזרחי, ולמי שעומד במערב ההרים - יגיע אור גדול אף אם אינו רואה את קרני החמה בפועל [ואולי זו כוונת גירסת האבודרהם (מצות ק"ש): "שהחמה מטפטפת בראשי ההרים" (קונטרס זמני היום פרק ד' אות ה' בסוף ספר זמני ההלכה למעשה)].

האם כל העיר נגררת אחר המקום הגבוה שבה: הלומדים בסוגיא זו שיש להמתין עד ראיית החמה בפועל צריכים לומר שדי שהחמה תראה מהמקום הגבוה שבעיר ואין צורך שתוכל להראות מכל מקום - כפי ששאר העם שבירושלים קראו ק"ש בזמן שראו את הנברשת שהיתה תלויה במקום גבוה, אולם חילוק זה צריך ביאור כיצד מקום אחד נגרר אחר מקום אחר, ומה הוא הגבול עד היכן נגרר אחריו. אמנם אם די שהשפעת החמה תהיה ניכרת במקום זה ואין צורך לראותה בפועל מכל מקום - פירוש הסוגיא הוא פשוט.

סוגיית הנברשת

סוגיית הנברשת: עוד מקור מדברי חז"ל שייחסו לו את ההבנה שיש להמתין מלהתפלל עד שהחמה תראה מעל ראשי ההרים היא סוגיית הנברשת בפרק אמר להם הממונה (יומא ל"ז) ששינו שם ש"הילני אמו עשתה נברשת של זהב", ו"תנא בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע", ועל זאת הקשתה הגמרא כיצד אמרו שבביהמ"ק קוראים ק"ש לאחר הנה"ח - הרי בביהמ"ק קראו ק"ש מיד לאחר עלוה"ש "מיתבי הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא [כלומר - לא יצא ידי מצוה מן המובחר אולם יצא יד"ח שהרי אנשי המשמר קראו לאחר עלוה"ש לרוב הראשונים] (מרש"י שכתב "מקדימין לקרותה קודם היום" ניתן להבין שהם קראו לפני עלוה"ש וממילא גם הקוראים עמם לא יצאו כלל יד"ח, ראה בעמ' 8, ובמשכנות יעקב הבין שכוונת רש"י שקראו לפני הנץ, ראה בהערה ג') מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרים", ועל זאת תירץ אב"י שלא כולם התפללו עם אנשי משמר המקדימים, וסימן הנברשת הוצרך "לשאר עמא דבירושלים"; המושכל ראשון מגמרא זו הוא שהנברשת סימנה את רגע תחילת התפילה כותיקין, וממילא נמצא שיש הוכחה שבעיר שהרים במזרח [כמו ירושלים שהר הזיתים מסתיר את אופקה המזרחי בימות הקיץ] - יש להמתין עד שהחמה תראה בפועל מעל ראשי ההרים.

מקורות והערות

היה מעונין להתפלל עמם כי מסתמא היה להם מנין, ושנה ק"ש כדי שלא להפסיק בין גאולה לתפילה עד שיתחילו להתפלל, אלא שר"ע וראב"ע התאחרו מלקרוא עד שכבר נראתה חמה על ראשי ההרים ולכן העדיף להתפלל לבדו בעונתה ולקיים ייראוך עם שמש מאשר להתפלל בציבור לאחר הנץ - ונמצא שפירש שכאשר החמה נראתה מעל ההרים הוא כבר לאחר הנץ.

^ט וכן משמע שפירש החסדי דוד (על התוספתא ברכות א' ד') שרבי יהודה ראה שהגיע זמן ק"ש סמוך להנץ וראה שר"ע וראב"ע עדיין לא קראו - ורצה לומר להם שהגיע זמן ק"ש של שחרית אלא ששם לבו שהם הבחינו באורה ושכבר הגיע זמן ק"ש אלא שהיו עסוקים בצרכי ציבור ולכן התיאשו מלקרותה בזמן הותיקין, ולכן קרא רבי יהודה בעצמו ק"ש בזמן הותיקין; מאחר וראה שעדיין לא סיימו את ענינם קרא ק"ש שנית שמא בין כך יתחילו גם הם לקרוא כי

מה הרוויחו בנברשת: בכל בקעת בבל אופק מזרח גלוי וניתן להבחין בזריחה ישירות - וממילא לא היה קשה כל כך להצליח לקרוא ק"ש ולכוון את תחילת התפילה בהנץ, אולם בכמעט כל ארץ ישראל אופק מזרח מוסתר ע"י גבעות קרובות או הרים רחוקים, ומי שרצה לכוון לעת הרצון - הוצרך לסימן שהזריחה קרובה כדי שיוכל לדעת מתי להתחיל ק"ש על מנת שיוכל להתפלל בהנץ; כמה ספרים הוכיחו שכוונת הסוגיות שתתבארנה בהמשך - שבמקום שהשפעת החמה ניכרת על הרים סמוכים במערב - נחשב כ'זריחה' אף שהחמה עדיין לא זרחה במקום הנמוך שממזרח להרים [וכן, נחשבת 'שקיעה' כאשר החמה הסתלקה מראשי ההרים שבמזרח - אף שכבר לפני כמה דקות שקעה לעיני הנמצא במישור שממערב להרים]. מהר הבית רק בימי החורף ניתן לראות ישירות את הזריחה מעל הרי מואב שבערך בגובה האופק, אך בשאר ימות השנה אופק מזרח מוסתר בהר הזיתים, ובנוסף, חומות העיר הסתירו את החמה עכ"פ מיושבי העיר התחתונה - כך שאין אפשרות לראות את הזריחה ישירות; בירושלים אפילו אין הרים גבוהים במערב העיר המאפשרים לקבוע שהחמה כבר התפשטה בעולם - ולכן כתב הרמב"ן (מלחמות השם ברכות עמ' 3) שהוצרכו לסימן ברור שהחמה כבר זרחה כדי שעכ"פ יקראו ק"ש ויתפללו בסמוך להנץ, וזו הנברשת שהיתה תלויה בפתחו של היכל שהקרינה את ניצוצות החמה מטה; גם בימות החורף שאופק מזרח גלוי - לא ניתן לומר שהנצנוצים שבנברשת כבר נחשבים כ'זריחה' שהרי הנברשת היא רק כלי התלוי גבוה, ואיננה 'מקום' המראה את השפעת החמה עליו (כהכרעת הספר 'אור היום' סי' מ"ד-מ"ז); אמנם, יש שפירשו שהנברשת לא הראתה ניצוצות אלא רק את האדמימות שלפני הזריחה (המאירי, בית דוד), ויש שפירשו שהניצוצות המוחזרים הם בדיוק בשעת הנץ (ר"ח והרי"ד יומא ל"ז: לשיטתם שהנץ הוא זמן תחילת ק"ש), אולם הדעה הרווחת היא שהניצוצות שהוחזרו רק סייעו למי שאחר את תפילתו אחר הנץ (תוס', רמב"ן, ועוד).

אין להוכיח דיני תפילה מכאן: א' - נראה שיש להוכיח מסוגיית הנברשת ש'הנץ' איננו הנראה מעל הסתרות ההרים שבמזרח: א' - מתחילה יש לשים לב שנושא המשנה לא היה זמן התפילה אלא מה עשו בחפצים מיוחדים בביהמ"ק [שני גורלות, מוכני לכיור, ידות הכלים של יוה"כ, נברשת, טבלא של פרשת סוטה, דלתות נקנור] וממילא לא כאן המקום ללמוד ממנו פרטים בהלכות תפילה כי הגמ' רק מספרת כיצד נהגו בביהמ"ק.

זמן הנברשת היה לאחר זמן הותיקין: ב' - מאחר שהאופק המזרחי של ירושלים בימות הקיץ מוסתר על ידי הר הזיתים לכן כל שניתן ללמוד מגמרא זו הוא שכשהאופק היה מוסתר נאלצו להמתין לסימן נצנוצי הנברשת כדי לדעת מתי הזריחה, אבל בהחלט יתכן שמי שידע שהחמה כבר זרחה לפני שראה את הנצנוצים בנברשת - נחשב הדבר שהתפלל בהנץ, ואם אכן כך הם פני הדברים הרי שזמן נצנוצי הנברשת לא בהכרח מציין את רגע הנה"ח אלא את הרגע שמי שאינו יודע לחשב את הזריחה - יכול להסתמך עליו כדי להתחיל תפילת י"ח, אולם מי שידע לחשב את רגע הזריחה הנראית מעבר להסתרות - ראוי לו להתפלל ברגע זה ולא להמתין עד ראיית החמה בפועל, כגון אנו שיש לנו לוחות ושעונים מדויקים; כדי להוכיח את רעיון זה די להוכיח שמגדולי הראשונים סברו שזמן הנברשת לא היה זמן התפילה כותיקין אלא מאוחר יותר, והיה מיועד למי שלא יכול היה להתחיל להתפלל בדיוק ברגע הנץ, ראה תוס' (ברכות ט'): "קשה דאמרינן ביומא אף היא עשתה נברשת של זהב כיון שהחמה זורחת היו ניצוצות יוצאות הימנה והיו יודעין שהגיע הנץ החמה ובא זמן ק"ש של שחרית, ומוקי לה

התם בשאר עמא דירושלים, אלמא משמע דעיקר זמן ק"ש לאחר הנץ החמה - **והא לא הוי כותיקין** שהיו קורין קודם להנץ סמוך להנץ, וי"ל דאותו זמן הוקבע לציבור לפי שלא היו יכולין להקדים ולמהר **כותיקין כי רוב בני אדם אינם יכולין לכון אותה שעה**, וכן ברי"ף (ברכות ה'): 'ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה... וכן הלכתא, אלא מיהו לית כל אינש יכול לכווני ולמעבד כי הא מילתא, ואפילו הכי מצוה למיקרי קודם הנץ החמה מעט כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנץ החמה - שנמצא מתפלל ביום ואף על פי שאינו עם הנץ החמה דוקא', וכן ברשב"א (ברכות ח'): 'אמרו מצותה עד הנץ החמה כדי שיהא סומך אלמא כולי עלמא מודו דלמצוה מן המובחר כותיקין, והא דאמרינן ביומא אף היא עשתה נברשת של זהב בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאות ממנה וידעו כל העם שהגיע זמן ק"ש ואמר אביי לשאר עמא דבירושלים דמשמע דאינו מתחיל עד אחר הנץ החמה - לא קשיא דהתם לציבור שאי אפשר להם להתקבץ ולכון כותיקין [משמע שהרשב"א התכוין שהבעיה היא גם טכנית בארגון מניין ותיקין וגם באפשרות הדיוק], ועל זה אנו סומכין שלא לעשות כותיקין, וכן ברא"ש (ברכות א' י'): "אף היא עשתה נברשת... אלמא משמע שתחילת זמן קריאתה אחר הנץ החמה - י"ל דהך זימנא נקבע להמון העם שאינם יכולין להקדים ולמהר כוותיקין", וכן בתר"י (ברכות ריש עמ' 9): "הילני המלכה... לא היה צריך זה לכהנים שהיו בבהמ"ק שהם היו קמים קודם, אלא לשאר עמא דירושלים שלא היו קמים כל כך בהשכמה היתה היכירא זו הנה שאחר הנץ היו קורין אותה, אלא שהיה מקדימין לקרותה מיד" [ור"ת ובעל המאור הסוברים שסוגית הנברשת היא הזמן לכתחילה הרי סוברים שזמן ק"ש לכתחילה הוא אחר הנץ כפשטות סוגיא דנברשת, ור"ת אף סובר שהותיקין שהקדימו ק"ש לפני הנץ עשו שלא כדין (ראה דבריו בעמ' 16) - אולם השו"ע (נ"ח א'-ד') לא חשש לשיטתם] - ונמצא שלראשונים אלו היה פשוט שזמן ותיקין הוא לפני שניתן היה לראות את החמה בפועל אפילו מהנקודה הגבוהה שבעיר, א"כ בהכרח שהנה"ח איננה דוקא הזריחה הנראית מעל ההרים.

אין הוכחה לחלק בין הרים קרובים לרחוקים: ג'- יש גם מקום לומר שאף שיש לנכות הסתרה קרובה כהר הזיתים אולם עדיין יתכן שהיה מקום להתחשב בהסתרה רחוקה כהרי מואב הנראים לאנשי ביהמ"ק כשהר הזיתים אינו מסתיר את קו האופק בעת הזריחה בחורף, אולם לא התפרשה בראשונים חלוקה בין הרים קרובים להרים רחוקים [הרים קרובים מסתירים הם את החמה למשך זמן רב יותר מחמת קרבתם אף כשהם נמוכים, אולם הרים רחוקים מסתירים את החמה למשך זמן מועט בלבד אף כשהם גבוהים, לדוגמא הר הגבוה קילומטר מעל העיר אך המרוחק ממנה עשרים קילומטר גורם להסתרת 1.7 מעלות מכיפת הרקיע (על פי נוסחת החישוב InvTangens של גובה ההר לחלק במרחק מההר) שהיא הסתרת החמה למשך כשבע דקות (כי מסלול השמש הוא מעלה אחת בארבע דקות) והר הגבוה חצי קילומטר מעל העיר אך המרוחק ממנה רק חמשה קילומטר גורם להסתרת 5.7 מעלות מכיפת הרקיע שהיא הסתרת החמה למשך כ-22.8 דקות], אלא היא כעין פשרה של הפוסקים המאוחרים כדי לאפשר לאנשים לדעת אימתי להתפלל בזמן המוקדם ביותר הסמוך לנץ כדי שלא יסתפקו אימתי זרחה החמה מעבר להסתרות [לפני היות לוחות ושעונים מדויקים], והנהגה זו מעוגנת בדברי חז"ל שאיפשרו למי שאיננו יכול לכוון את זמן הנץ המדויק שיתפלל מאוחר יותר בזמן שיוכל להכיר את השפעת החמה, שהרי כך היה הסימן של זמן התפילה לשאר העם שבירושלים [שהתפללו לאחר זמן הותיקין לדעת הראשונים הנ"ל] - שיש להם לקרוא ק"ש לאחר שיראו את נצנוצי החמה בנברשת התלויה מעל הר הזיתים למרות שהחמה נראתה בה רק לאחר שעלתה מעל הרי מואב.

אין ללמוד מהרי מואב שבערך בקו האופק של ירושלים: ד' - עוד יש להוסיף בזה שהסתרות האופק הגבוהות ביותר מזרחית לירושלים הן הר נבו המתנשא לגובה 802 מטרים מעל פני הים, והמרוחק מירושלים כ-52 קילומטר, ומעט דרום מערבית אליו רוג'ם-אל-מעקר המתנשא לגובה 823 מטרים, ומעבר להם במשך כ-500 ק"מ מזרחה משתרעת רמה שגובהה מעל 600-800 מטרים [גובה הר הבית הוא כ-735 מטרים, והפרש 88 מטרים כלפי 52 ק"מ הק"מ שעד הרי מואב יוצר זווית של פחות מעשירית מעלה, אלא שעיקום כדור הארץ בשיעור כ-74.3 ס"מ לכל קילומטר 'מנמיך' את הרי מואב בכ-41 מטרים, ונמצא שההסתרה היא רק כ-0.05 מעלות, כלומר כ-12 שניות בלבד], וממילא קשה להתייחס להרים אלו כגורמים לאיחור הגן המישורי אלא רק כגורמים לכך שהנה"ח לא יוקדם בכארבע וחצי דקות כפי שהיה מקדים אם אופק מזרח של ירושלים היה בגובה פני הים ללא הרים [ראה בטבלה לעיל] - ונמצא שאף הזמן שהנברשת נצנצה בנצנוצי החמה [שהוא לאחר זמן הותיקין] היה לפני הזמן שהחמה הגיעה לאופק, וממילא פשוט שאין מקור להמתנה עד שהחמה תעלה מעל הרים מרוחקים הגבוהים מקו האופק (מהגרז"מ קורן שליט"א).

יתכן שהנברשת היתה תלויה מעל הר הזיתים: ה' - מתחילה חשבתי שמסוגיא זו כלל אין להוכיח שהמתניו מלהתפלל עד שהחמה תראה לעיניהם מעל הר הזיתים שהרי הנברשת היתה תלויה בפתחו של היכל, והר הבית [שגובהו היום 743 מטרים מעל פני הים] הרי היה בנקודה הכמעט הכי גבוהה בנחלת בנימין, וממילא אופקו המזרחי לא היה מוסתר. אמנם, נראה שאין זה נכון כי מעולם הר הזיתים [שיש גובהו היום כ-809 מטרים, וממש מזרחית לירושלים גובהו כ-800 מטרים] היה גבוה אפילו מפתח ההיכל שבהר הבית [וכ"כ בספר נברשת (דף ב') - שהנברשת היתה תלויה נמוך מראש הר הזיתים], ויתכן שכוונת הגמ' שהר הבית נבנה בסמוך למקום הגבוה ביותר בנחלת בנימין - היתה לכל הרכס המרכזי של ירושלים, ששיא גובהו 818 מטרים מעל פני הים [בסמוך לביכנ"ס 'זהרי חמה' ברחוב יפן] - שהיה קרוי על שם מעיין 'עין עיטם' שכלל הנראה היה באזור הרובע המוסלמי, והשלוחה המזרחית של הר זה היא שלוחת הר הבית הנמוכה יותר.^כ

מקורות והערות

ורכס מרכז ירושלים וגבעת שאול ונבי סמואל - יש לבאר את כוונת הגמ'.

א' - מתחילה חשבתי שהר הבית אכן היה בנקודה הגבוהה ביותר, אלא שנחרב עד היסוד באחד החורבנות 'ערו ערו עד היסוד בה' [ראה ברד"ק תהלים קל"ז ד' שערעור היסודות היה בבית שני, וכ"ה בירושלמי ריש יומא 'אבותינו העבירו את התקרה... אבל אנו עפעענו את הכתלים', אמנם האבן עזרא בראשית כ"ז מ' והמלבי"ם עובדיה א' י"ב פירשוהו על החורבן הראשון, ומה דאיתא בזבחים ס"ב. שצורת הבית הראשון היתה ניכרת כשבנו את השני ופירש"י 'יסודות החומות' - ראה מהרש"א שם שיסוד החומות היו עמוקים עד התהום]. סיוע לכך מסנהדרין צ"ה. שסנחריב הוצרך לעלות על ערימת שטיחים כדי לצפות מעל חומות ירושלים, ואם הר הזיתים היה גבוה מחומות ירושלים - לא היה צריך שטיחים. עוד ראה מכך שאת רוב הפרות

^כ ראה זבחים (נ"ד:) "דרש רבא מאי דכתיב וילך דוד ושמאל וישבו בנויות ברמה וכי מה ענין נזירות אצל רמה אלא שהיו יושבין ברמה ועוסקין בנויו של עולם, אמרי כתיב וְקָמַת וְעָלְתָּ אֶל הַמָּקוֹם - מלמד שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל וארץ ישראל גבוהה מכל ארצות, לא הוּוּ ידעי דוכתיה היכא אייתו ספר יהושע בכלוהו כתיב וַיֵּרֶד וְעָלָה הַגִּבּוֹל וַתֵּאָרֶה הַגִּבּוֹל, בשבת בנימין וְעָלָה כתיב וַיֵּרֶד לא כתיב אמרי ש"מ הכא הוא מקומו, סבור למבנייה בעין עיטם דמדלי אמרי ניתתי ביה קליל כדכתיב וַיִּבֶן כְּתָפָיו שֹׁכֵן; ואיבעית אימא גמירי דסנהדרין בחלקו דיהודה ושכינה בחלקו דבנימין ואי מדלינן ליה מתפליג טובא מוטב דניתתי ביה פורתא כדכתיב וַיִּבֶן כְּתָפָיו שֹׁכֵן" - ונמצא שהר הבית סמוך לעין עיטם - שהיא במקום הגבוה בנחלת בנימין, וגם בסמוך לגבול יהודה; מאחר ובמציאות הר הבית נמוך ביחס להר הזיתים והר הצופים והרובע היהודי

אמנם, עדיין יתכן שהנברשת **היתה תלויה בראש הבנין** [בגובה מאה אמות מעל קרקע העזרה, ולא רק בפתח ההיכל, כלומר בגובה כ-801 מטרים] - שאז הר הזיתים כמעט ולא הסתיר את אופק מזרח - אך זה דוחק בלשון 'פתח ההיכל'; אם אכן כך היה - הרי שניתן היה לראות בה את נצנוצי הזריחה לפני שניתן

מקורות והערות

ירושלים הוא בערך בבי"נ זהרי חמה ברחוב יפו, ושיא גובהו 821 מטרים מעל פני הים, והוא בגובהה של גבעת שאול, וגובה מהר הזיתים, ורק כשישה מטרים נמוך מהר הצופים וכ-16 מטרים נמוך מבית וגן [שבנחלת יהודה] - שהם הפרשים די מועטים, ואף שנמוך כ-56 מטרים מנבי סמואל - אך מחמת המרחק שביניהם הפרש הגובה אינו כל כך ניכר [פחות ממש מעלות]. מרכז זה נמשכות שלש שלוחות - האחת דרומית לכיוון רחוב קינג ג'ורג' ובריכת ממילא, עוד שלוחה לכיוון הרובע הארמני והיהודי בעיר העליונה, והמזרחית היא שלוחת הר הבית הנמוכה מבין השלש, וממילא יש להסיק שעין עיטם היה בשלוחת העיר העליונה או ברובע המוסלמי [באזור רחוב האלדיה שמול כניסת הר הבית המזרחית 'שער השלשלת' - שיש שמועות שבעבר היה בו מעיין], וממנו נמשך להר הבית הנמוך ממנו במעט, ולכל ההר קראו 'עין עיטם' על שם אותו מעיין, ונמצא ש'עין עיטם' היה המקום ה[כמעט] גבוה בנחלת בנימין, ובסמוך לו ומעט נמוך ממנו - הוא הר הבית, והכל מיושב בס"ד (נכתב בסיוע הרב בנימין קרלנשטיין שליט"א).

ה' - על הגמ' שבגבול בנימין נאמרה עליה ולא ירידה יש להקשות שבפסוקי הגבולות (יהושע ט"ו וי"ח) מבוארת לשון ירידה בגבול בנימין, ודוקא בגבול יהודה מוזכרת בעיקר לשון עליה; עוד י"ל שהידיעה המוקדמת שהר הבית אמור להבנות בגבול יהודה ובנימין [כי לשכת הגזית צ"ל בנחלת יהודה והמזבח צ"ל בנחלת בנימין] מוביל בהכרח לחפש את הנקודה הגבוהה רק במפגש הנחלות; י"ל שביאור הדבר הוא שגבול יהודה מתואר כעולה ממזרח דרך 'מי עין שמש', 'עין רוגל', 'גיא בן הנס', ועד 'ראש ההר', ומשם ממשיך במישור ל'מי נפתוח' [שככל הנראה הוא באזור מעיין לפתא], ואילו גבול בנימין מתואר ממערב למזרח כהולך במישור מ'מי נפתוח' ל'קצה ההר' ומשם יורד לגיא בן הנס' ולעין רוגל' ול'מי עין שמש' - ונמצא שעל 'ראש ההר' הוזכרה רק לשון עליה; מאחר ו'ראש הר' זה הוא בנקודה הגבוהה הסמוכה ל'מי נפתוח' - הרי שהוא בערך ברחוב יפו/שכונת רוממה, והוא ההר המרכזי שהר הבית הוקם באחת משלוחותיו (עפ"י מו"ר הרב זלמן קורן שליט"א).

האדומות עשו לאחר החורבן הראשון (משנה פרה ג' ה'), והרי שנינו שמקום שריפת הפרה הוא **בראש הר הזיתים** [כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים חוץ מכותל המזרחי, שהכהן השורף את הפרה עומד **בראש הר המשחה** ומתכוין ורואה בפתחו של היכל בשעת הזיית הדם] (מדות ב' ד'), ומבואר במאירי (מדות ב' ד') שמקום שריפת הפרה הוא בגובה קרקע ההיכל, ואם קרקע העזרה היתה שווה בגובהה להר הזיתים - הרי הנברשת היתה גבוהה מעל הר הזיתים; אמנם יש לפקפק על הדיוק מהמשנה שהרי רבים הם שאינם גורסים במשנה "**בראש הר הזיתים**" [הכס"מ גרס 'בראש', אולם בבבלי, בסמ"ג, ברש"י, בריטב"א, ברד"ק, וברע"ב לא גרסו, ומעניין לציין שדוקא הרד"ק סביר שערער היסודות היה רק בחורבן השני - עם זאת לא גרס שהשחיטה היתה בראש הר המשחה למרות שההר היה נמוך גם בימי בית שני].

אמנם נראה שאין להניח שהר הבית הונמך בכששים מטרים לפני המצאת הדינמיט והבולדוזרים, ומה עוד שמיקום 'קשת רובינזון' [הקשת שמעל הנכנסים לאזור המקורה שבכותל המערבי] שהיא החלק התחתון של גשר שהוביל לכניסה המערבית של הר הבית - מעידה שגובה הר הבית לא השתנה ביותר, וגם לא מסתבר שהמחילות הנמצאות בקרקע הר הבית - היו כל כך בעומק האדמה.

ב' - עוד חשבתי לומר שיש להפחית מגובה ההרים האחרים את מה שנראים כנמוכים יותר כשעומדים על הר הבית - בשל עיגולו של כדור הארץ, אך הפרש זה מתבטא רק בכ-74 ס"מ לכל קילומטר מרחק, ואין בשיעור זה כדי להחשיב את הר הבית כגבוה מסביבתו.

ג' - עוד חשבתי לומר שאף שהגבעות האחרות גבוהות מהר הבית ביחס לגובה פני הים, אך כשבאים ממדבר יהודה - נתקלים בגובהו של הר הבית המתנשא מעל המדבר, אלא שהמציאות היא שהבא ממזרח נתקל בהר הצופים הגבוה בכשמונים מטרים מהר הבית ולא בהר הבית.

ד' - ממילא נותר לומר שכל הרכס שחלקו הוא שלוחת הר הבית היה נקרא 'עין עיטם' על שם מעיין שהיה בו, ובשלוחתו המזרחית והנמוכה נמצא הר הבית. והנה, שיא הרכס שעליו

היה לראותם מירושלים הנמוכה, ונמצא שהנברשת שימשה עבור תושבי ירושלים את אותו שימוש שמשמשים הלוחות והשעונים המדויקים עבור המתפללים בהנץ המישורי; לא נצרכים להעמדת הנברשת גבוה אלא לשיטת הר"ח והרי"ד שהנברשת הראתה את רגע הזריחה, אולם לדעת תוס', הרמב"ן ועוד ראשונים הסוברים שהנברשת לא הראתה את זמן הזריחה אלא רק לאחר מכן - אין צורך במיקום הנברשת מעל הסתרת הר הזיתים [וגם לדעת ר"ח יתכן שהנברשת רק הראתה את האור החזק שבזריחה ולא את ניצנוצי החמה המאוחרים יותר].

תלמידי רבינו יונה

"עד שעה שחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים": עוד מקור שייחסו לו את ההבנה שזמן הנה"ח הוא הנץ הנראה הוא תר"י (ברכות עמ' 9-8, הובאו דבריו במ"ב נ"ח ז') שכתבו: "עד הנץ החמה, כלומר סוף זמנה לכתחלה עד שתנץ החמה, והנץ החמה הוא מלשון הַנְּצוּ הַרְמוֹזִים כלומר עד שעה שחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים", והיו שהבינו שכוונתו לומר שזמן ק"ש בהנץ הוא כשגוף החמה יראה על ראשי ההרים שבמזרח אף אם לא נראתה השמש לעיני העומדים על הארץ, וממילא הוכיחו מדבריו שיש להמתין עד שיראו את החמה עולה מעל ההרים שבמזרח.

דברי תר"י לקוחים מהירושלמי: אמנם כשמעיינים בדבר נראה שאין הכרח להוציא מסקנה זו מדבריו: א' - לכאורה פשוט שתר"י שאבו את ההגדרה מדברי הירושלמי שהובא לעיל (וכן הניח בספר אור היום אות מ"ד), ומאחר שלעיל התבאר שמהירושלמי אין להוכיח שיש להמתין עד הנראות החמה מעל ראשי ההרים שבמזרח - על כן גם אין לייחס כוונה זו לתר"י.

הנדון רק אימתי סיום זמן ק"ש: ב' - עוד י"ל שאף אם כוונת תר"י היתה שהחמה תראה על ראשי ההרים שבמזרח מ"מ יש לדעת שהנדון שבדברי תר"י לא היה לגבי תחילת זמן התפילה אלא לגבי סוף זמן ק"ש [לשיטתם שזמן ק"ש לכתחילה מסתיים בהנה"ח, כמבואר במשנה דירד לטבול, ראה בעמ' 16], וממילא תר"י קמ"ל שעד הזמן שיראו את ניצנוצי החמה בפועל בודאי ניתן לקרוא ק"ש [כמפורש בסוגיא דנברשת ששאר העם שבירושלים קראו ק"ש לאחר שהופיעו הניצנוצים בנברשת], אולם אין להוכיח מדבריהם שזמן תחילת התפילה כותיקין אינו יכול להיות גם מוקדם יותר [שהרי תר"י היו מן הראשונים הסוברים שזמן הנברשת אינו זמן הותיקין, והותיקין התפללו לפני זמן זה], ולפי הסבר זה ניתן לומר שזמן ק"ש לכתחילה נמשך אף לאחר הנץ המישורי - עד שהחמה תראה על ראשי ההרים.

הכוונה לאור שנראה על ראשי ההרים ולא לקרני החמה: ג' - בספר אור היום (סעי' מ"ד) פירש את כוונת תר"י שאפילו אם עוד לא נראה גוף השמש לעיני האדם העומד על הארץ אלא רק אור השמש נראה על ראשי ההרים - נחשב הנץ החמה אפילו אם עדיין גוף השמש לא נראה לעיני העומד על הארץ, וכן ביאר בהג' בן אריה על הרמב"ם (ק"ש א' י"א) שכוונת הירושלמי 'נראית על ראשי ההרים' היא כלפי מי שעומד על ההר ומקדים לראות את החמה לפני מי שעומד במישור שבתחתית ההר, ולפ"ז מובן מדוע תר"י שפירשו ש'הנץ' הוא מלשון התחלה - השתמשו בתיאור זה כהגדרת הזמן שבו תחילת השפעת אור החמה על מקום זה, ואין בהגדרה זו סתירה למה שמי שנמצא בעמק ואופק מזרח מוסתר לו - הנה"ח עבורו יהיה הזמן שבו החמה מתחילה להאיר את המישור, אף שהוא עצמו מנוע כעת מלראותה ישירות.

מאירי

האומות השתחוו לחמה: גם למאירי ייחסו את ההבנה שזמן הנה"ח הוא הנץ הנראה מפני שכתב (ברכות ט'): "ומה שהיו מוכונים להיות תפלתם בשעת הנץ החמה הוא מפני שבאותו זמן היו רוב האומות נכשלות אחר עבודת השמש והיו ישראל קובעים תפלתם באותו זמן מפני שיש בה ברכות שבהם אדם מכיר לבוא מאתו ית", והבינו שכוונתו שתקנו להתפלל בשעת הנץ לפי שהגוים היו משתחוים לשמש באותו זמן [כלומר ברגע הנץ], והניחו כדבר המסתבר שהגוים היו משתחוים לשמש רק ברגע שראו אותה בפועל ולא בזריחה המישורית - וא"כ יש גם לישראל להמתין עד הנץ הנראה מעל ההרים, והסמיכו לשיטתם את הגמרא בברכות (דף ז', ובשינוי לשון בסנהדרין ק"ה): "תנא משמיה דרבי מאיר בשעה שהחמה זורחת וכל מלכי מזרח ומערב מניחים כתריהם בראשיהם ומשתחוים לחמה מיד כועס הקדוש ברוך הוא" - שהוכיחו ממנה שהמלכים משתחוים לשמש בעת זריחתה.

מלכי הגוים השתחוו בשעה שקמו: אמנם כשמעיינים בדבר נראה שלא לכך היתה כוונת המאירי: א' - מתחילה יש לדעת את הנאמר בפרק מאימתי (ברכות דף ד'): "לא חסיד אני שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלש שעות", וממילא פשוט שכאשר כתוב בהמשך הפרק (דף ז'): ש'בשעה שהחמה זורחת וכל מלכי מזרח ומערב מניחים כתריהם בראשיהם ומשתחוים לחמה' - אין הכוונה שמשתחוים בעת הזריחה ממש כדי שנגדמה להוכיח שהיתה זו הזריחה הנראית ולא ההלכתית, אלא הכוונה שהמלכים משתחוים בשעה שקמים - שהוא רק לאחר שלש שעות ביום (כ"כ תוס' ע"ז ד').

"באותו זמן" - היינו באותה התקופה: ב' - כשהמאירי כתב: לפי שהגוים היו משתחוים לשמש "באותו זמן" - פשוט שלא היתה כוונתו "ברגע הנץ" אלא "באותה תקופה", כלומר שבאותה תקופה הגוים היו רגילים להשתחוות לשמש - ולכן תקנו לישראל להתפלל לה' כשהשמש זורחת, וכלל אין כוונתו לומר שהגוים היו מקפידים להתפלל ברגע הזריחה, ופשוט שלא ניתן ללמוד מהמאירי הוראה הנוגעת להגדרת הנץ [אם הוא המישורי או הנראה] - שהרי כל כוונתו היא שקבעו את תפילת ותיקין כדי לשבח את ה' מיד בהנץ, לאפוקי מהגוים שמשתחוים לשמש [באותה שעה שמשתחוים].

דברי יוסף

חידוש הדברי יוסף שיש להמתין לראיית החמה מעל ההרים: הראשון [שידוע לי] שהנהיג להמתין עד שהחמה תראה מעל ההרים היה הדברי יוסף (עמ' ס"ז-ס"ח [הגר"י שווארץ זצ"ל]) שכתב ש"הנץ החמה בירושלים הוא בשעה שהחמה מפציעה מעל הר הזיתים שכל שההרים הם מחוץ לתחום שבת אין צריכים לנכות את גובהם, וראיה מנברשת של זהב שהיתה על פתח ההיכל", ובהמשך דבריו הקשה על עצמו מהירושלמי שמוכח ממנו ש"רגע הנץ הוא אם נראה השמש על ראש ההר אף שבמקום אשר הוא עומד עליו לא נראה עדיין" [כלומר שהבין שהירושלמי מיידי בזריחת החמה על ההרים שבמערב], אלא שהוקשה לו על הבנה זו בירושלמי "שהרי אם ההר יגיע עד העננים היה רואה עליו נצוצי השמש במשך זמן מהלך השמש שלש מעלות וחצי [לא הבנתי מה פירוש מספר זה], ואם ההר היה גבוה יותר היה אפשר לראות עליו נצוצי השמש זמן מעט לאחר שעלה השחר או אפילו ברגע עלות השחר וא"כ רגע עלוה"ש הוא רגע הנץ - וזה ודאי מן הנמנע", ומאחר שהוקשה לו כיצד יתכן שהנץ יושפע ממראה החמה על ההרים שבמערב כי אז הנה"ח עלול להיות בעת עלוה"ש, לכן הסיק: "לכן נ"ל שלא נקרא הנץ כי אם

בשעה שהוא רואה עלות השמש ממש ולא בשעה שנראים נצוצותיה על ההרים", וכעת הוצרך להוציא את כוונת הירושלמי מהבנתו הפשוטה הראשונית: "ומה שנזכר בירושלמי והתוספתא שהשמש מטפטפת על ראש ההרים - הכוונה על ראש ההרים שהם בצד המזרח, ור"ל שכבר החל השמש לצאת מהאופק לפני עינו והוא עומד לפני השמש ממש", ואם תקשה שמאחר והמתינו מלהתפלל עד שיראו את החמה מדוע הוצרכו לסימן הנברשת - הרי הם רואים את החמה בפועל, לכן הסביר שהנברשת הועילה לא לעם שהיה בעזרה אלא למי שדר "בחלק המזרחי בצד הר הזיתים ששם היה רוב ישוב העיר" כדי שידעו אימתי להתחיל לקרוא ק"ש "ועד שגמרו הברכה הוא כבר זמן הנץ עבורם שיושבים נמוך" [עוד כתב שהם לא היו הותיקין, ולא הבנתי מדוע לשיטתו אינם הותיקין - הרי החלו להתפלל בראיית החמה ממקומם]; לפי מסקנא זו הוסיף לחדש ש"לא יהיה בזמן אחד רגע נץ החמה אף ליושבי בית אחד כי העומד למעלה יקדים לו הזריחה זמן מה" [עוד הוסיף לייצג שאם יש לו להמתין עד התפילה - שיחזור לקרוא ק"ש שנית כלשון הירושלמי "והייתי סבר שמא נתיאשו מק"ש וקריתי ושנית"]; עוד הוסיף "שיותר נכון להתפלל ברגע הנץ החמה כותיקין ביחידות ממה שיתפלל בציבור שאינם מדקדקים לקרות שמע ולהתפלל בשעה וברגע ההוא" (וכן פסק הבה"ל סי' נ"ח ד"ה ומצוה).

הנחות היסוד שהתנו את שיטת הדברי יוסף: אף שלדעת הדברי יוסף זמן הנץ נקבע עפ"י ראיית החמה בפועל ע"י כל אחד באשר הוא שם - אך לענ"ד אין לחוש לדבריו שהרי הוא הסתמך על שתי הנחות יסוד שאינן מוכרחות, ואילו היה יודע שמסתבר לומר הפוך מדבריו הרי פשוט שגם הוא היה מורה שהנה"ח הוא המישורי ולא הנראה: א' - מתחילה הניח שהנברשת הראתה את נצוצי החמה לאחר שהפציעה מעל הר הזיתים, וממילא הוכיח שיש להמתין עד ראיית החמה בפועל - וזה לא מסתבר לענ"ד שהרי הוכחנו לעיל (בעמ' 39) שהנברשת היתה תלויה מעל גובה הר הזיתים וממילא הראתה את נצוצי החמה מעבר להסתרת ההר - הפך דבריו, ומסתבר שאילו היה יודע את הנתון הנ"ל היה מסיק שזמן הנה"ח הוא הנץ המישורי ולא הנראה; ב' - הנחת היסוד השניה של הדברי יוסף היתה שככל שמגביהים את גובה ההר שבמערב כך מועד ראיית החמה על ראש ההר הוא מוקדם יותר, ועשוי להגיע עד עלוה"ש - שזה אבסורד לדעתו, וחשש זה איננו מעוגן במציאות כפי המבואר בטבלה לעיל (בעמ' 23) שככל שגובה ההר גבוה יותר כך החמה נראית על ראשו מוקדם יותר, וגם הר הגבוה כשמונה קילומטר - מקדים את ראיית החמה רק בכרבע שעה [באופק א"י], ועינים רואות שאור הזריחה [כלומר - אור החמה הצהוב, ולא האדמומית שאינה תלויה בקרני חמה ישירים] נראה בעננים רק כמה דקות לפני שהחמה נראית בארץ; מכח הנחת יסוד זו שינה הדברי יוסף את הבנתו הראשונית בירושלמי והסיק שהירושלמי מיירי בנצוצי החמה מעל ההרים שבמזרח, אך פשוט שאילו היה יודע שהנחה זו שגויה היה נשאר בהבנתו הראשונה שהירושלמי מיירי בהפאות החמה על ההרים שבמערב, וממילא פשוט שגם לדבריו היה צריך להורות שזמן הנה"ח הוא הנץ המישורי ולא הנראה [אילו היה יודע ששתי הנחותיו אינן מוכרחות].

הוכחה מר"ת נגד הדברי יוסף: בספר נתיבות השלום (ק"ע) חלק על הדברי יוסף שהרי מסוגיא דנברשת הוכיח ר"ת [שאינן הלכה כמותו] שעיקר זמן הנה"ח הוא כאשר נצוצי החמה נראים על המקום הגבוה שבעיר [על הנברשת שהיתה תלויה גבוה] וממילא הוא הפירוש האמיתי בדברי הירושלמי שראשי

ההרים הם המערביים העומדים נגד השמש^{כ"א}, וסיים דבריו: "דבר זה ודאי בקל לראות על בנינים הגבוהים העומדים במערבה לעיר או הנוטים לצפון או לדרום, ותיכף כשנראה עליהם נצוצי האור והוא קודם עליית גוף השמש - זהו הנץ החמה האמיתי שהוא סוף זמן ק"ש ותחילת זמן תפילה".

רב פעלים וכף החיים

עדות הפוסקים על המנהג להמתין: עוד פוסקים שייחסו להם את ההבנה שזמן הנה"ח הוא הנץ הנראה הם הרב פעלים (ב' או"ח ג') שכתב: "אף שהתפשט המנהג כבית דוד ברוב המקומות וגם בירושלים ואי אפשר לבטלו - נכון למדקדקין להתפלל עם יציאת השמש ממש שנראית לנו - ויתחיל ק"ש שש דקות לפני יציאת השמש וזריחתה לפנינו", והכף החיים (נ"ח י') שכתב: "גם בפה עיר קדשנו ירושלים יש הרבה קהלות שמתפללים עם הנץ החמה וממתנינים עד שיצא גוף השמש על הארץ ונראה לעינים, ואח"כ מתחילין תפילת י"ח" [והוסיף שם שמפני שפעם אחת נשים השתחוו לשמש כי ראו שהגברים המתנינו מלהתפלל עד צאתה לכן יותר טוב שלא יכוונו את התפילה לפי ראיית השמש בפועל אלא יתפללו על פי שעון, ולא אכפת שאז הזמן אינו מדויק שהרי כל זמן שהחמה אדומה היינו מדומי חמה - והוא מצוה מן המובחר].

המנהג נוצר כתוצאה מחוסר אפשרות לדייק: אמנם לאחר העיון אין להביא ראיה מדברי הרב פעלים וכף החיים שזמן הנה"ח אינו לפני רגע ראיית החמה בפועל: א' - מתחילה יש להקדים שלעתים קשה להבין דברי פוסק בלי להכיר את הרקע לדבריו שהרי המציאות הרגילה בדור מסויים היתה שונה בתכלית בדור אחר [לדוגמא ראה מ"ב (צ"ח י') שכתב "אסור להתפלל בבריכה", והיה מי שהבין שכוונתו שאין להתפלל בבִּירֵיכת-שחיה, לפי המציאות הנוהגת אצלנו, בעוד כוונת המ"ב היתה שאסור להתפלל בבִּירֵיכה - היינו בכריעה על הברכים, לפי המציאות שהיתה באירופה שכן היתה דרך הנוצרים בתפלתם], והנה יש לדעת שלפני כמאה שנה שעונים מדויקים לא היו כל כך בנמצא, ובודאי שלא היו שעוני יד ניידים ומדויקים, והאפשרות למדוד זמן היתה על פי שעוני שמש נייחים או על פי שעונים שכלל לא היו מדויקים, ובסוף הלילה כאשר הכוכבים כבר אינם נראים ניתן היה להעריך את השעה רק על ידי כמות האור וע"י רמת האדמומית באופק - והמשותף לשיטות אלו הוא שאינן מדויקות וגם מותנות בכך שלא יהיו עננים; במציאות זו כיוון השעון היה נעשה פעם ביום על ידי איפוסו לשעה שתים עשרה ברגע השקיעה שהיה מוכרז על ידי המואזין בחוצות ירושלים, ומאחר שאופק מערב של ירושלים מוסתר על ידי הרים - גם המואזין יכול היה רק לחשב את השקיעה בלי לראותה; במציאות זו מובן שהבקיאים בחישוב שעות היום באופן מדויק היו נדירים [ראה לשון האשכול (ק"ש ו'): "...ושדר רב שר שלום הנץ החמה כמשמעה, בשעה שמבקשת חמה להראות פניה ומאדים העולם... תחלת הראות פניה, ואין אדם מצוי לכון באותה עונה"], ובפרט שגם

מקורות והערות

לומר מדעתנו אלא דוגמא מה שמצינו באיזה מקום בש"ס, ולא מצינו בציפורי גופא שיהיה איזה חילוק לעומדים בראש ההר או בשיפולו - אלא ודאי דאין עושים אגודות אגודות בעיר אחת, דאפילו לענין שבת התלוי בקבלה - המיעוט נמשכים אחר הרוב, אלא העיקר עפ"י ראיית המקומות הגבוהים בעיר ורואין שהחמה כבר הנצה - ואין חילוק בין הוא דר בעליה או למטה".

^{כ"א} עוד הוסיף לחלוק על הדברי יוסף שסבר שלכל אדם זמן הנה"ח המתאים לו כפי הזמן שהחמה נראית לו, וחלק עליו שמסוגיא דנברשת מוכח שקבעו זמן אחיד לכל "דנראה דעשו הנברשת כדי שידעו כל העם שבירושלים וכל המבואות אשר לא הגיע להם אור השמש דאל"כ למה סימן אחר יאמרו ק"ש כל אחד כשרואין יציאת השמש" [שלר"י הוא אחר הנץ ולר"ת הוא מזמן הנץ], וממילא כתב "ואין לנו

הבקיאים הוצרכו לתצפיות רב שנתיות כדי לקבוע לוחות, וכבר העיד בעל ספר הנברשת (דף נ"ה) על חוסר הדיוק הגדול שיש בקריאת המואזין [שעליה ביססו את איפוס השעונים]; מאחר שרוב האנשים הורגלו בתפילת שחרית מוקדמת לכן הדבר הפשוט ביותר היה להנהיג שבכל ביכ"נ יתפללו בעת שרואים את החמה, ובכך הנהגתם היתה דומה להנהגת "שאר עמא דבירושלים" שקראו ק"ש בעת שראו את נצנוצי החמה בנברשת [אלא שזמן הנברשת היה כשהחמה זרחה על הנקודה הגבוהה ביותר בירושלים, ובבתי הכנסיות נאלצו להמתין עד שהחמה תראה במקומם]; מחמת סיבה זו מובן מדוע כתב הרמב"ם בתשובה (רנ"ה) לשאלה מה הסימן המקורב להנץ החמה ביישוב [כלומר במקום שאין אפשרות לראות את הזריחה]: "דיוק הזמן אינו מחוייב אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הוא הזמן", וכן כתב בקונטרס י"ג מאמרות בשם החזו"א שלא לדקדק בזה כלל אלא בקירוב הזמן [עוד יש להוסיף שנראה שהגדרת הרמב"ם מתאימה יותר אם נאמר שהנה"ח הוא המישורי ולא הנראה, כי אם צריך לראות את החמה בפועל הרי אין צריך סימן, וגם אינו מובן מדוע כתב הרמב"ם שאין סימן ושישער לפי דעתו]; מעתה מובן שדברי הרב פעלים וכף החיים בסה"כ מייצגים מנהג שנהגו בהתאם למציאות חייהם שלרוב האנשים לא היתה אפשרות להיות בקיאים במדויק ברגע הנץ מחסרון לוחות ושעונים מדויקים.

כל הדין נסוב על ענין שונה: ב' - כשמתבוננים בכל תשובת הרב פעלים רואים שכל שכתב היה רק לאפוקי מדעת הבית-דוד שקוראים ק"ש בעוד חשיכה, וכלל לא נכנס לדיון לגבי הסתרת ההרים, ודבר ברור הוא שלא ניתן להביא ראיה הלכתית משיגרת לשונו של פוסק מאוחר במסגרת דיונו בענין אחר.

משנה ברורה

דברי המ"ב: היו שדימו לומר שהמשנה ברורה הכריע שיש להמתין עד הנץ הנראה, וז"ל המ"ב (נ"ח ד'): "הנץ החמה - היא השעה שהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים", ובבה"ל (נ"ח ד"ה כמו) כתב: "...רבינו יונה כתב בפירוש שני החמה היא השעה שמתחלת החמה לזרוח בראשי ההרים".

אין להוכיח מהמ"ב: אמנם כשמעיינים בדבר רואים שאין מכאן כלל ראיה שצריך להמתין עד הנץ הנראה מפני שלא זה היה הנדון שדן עליו, אלא כל הדין היה אם הנה"ח תלוי בתחילת יציאת החמה ממקומה [כהגדרת הבית דוד], או שיש להמתין לעליית גוף החמה - ועל זאת הכריע דלא כהבית דוד [ראה דיון בזה לעיל בעמ' 21], וכלל לא דן בנדון דידן אם יש להמתין עד תראות החמה בפועל מעל ההרים המסתירים את אופק מזרח או שדי שתהא השפעת החמה ניכרת בעולם אף אם עדיין אינה נראית בפועל; ומה שהמ"ב ציטט את דברי תר"י - ראה לעיל בעמ' 41 דיון אם יש ללמוד מדבריהם הכרעה לנדוננו, ואת הנלענ"ד שאין הכרח מדבריהם לומר שהעיקר הוא הנץ הנראה.

ספר נברשת

עד כאן למדנו שאין להמתין עד ראיית החמה מעל ההרים המסתירים את אופק מזרח כי הרים המסתירים את האופק דומים לחומה המסתירה את אור החמה הישיר אולם אין בכח החומה למנוע את אור החמה מלהאיר על הארץ, ועוד למדנו שבעל הדברי יוסף חידש שיש להמתין עד שהחמה תראה בפועל, וכן נהגו רבים מחוסר יכולת לחשב אימתי בדיוק החמה זורחת מעבר להסתרות.

שיטת בעל הנברשת: שיטה חדשה מצאנו בספר נברשת [להרב חייא דוד שפיצר (ירושלים, תרנ"ח)] לחלק בין הרים קרובים כהר הזיתים - שיש לנכות את הסתרתם, לבין הרים רחוקים כהרי מואב - שאין לנכות את הסתרתם, ויש להבין מנין נולד חילוק זה שאינו מפורש בתלמוד ובראשונים, וכפי שכתבנו בעמ' 38 הנברשת שהיתה תלויה מעל פתח ההיכל הראתה את זריחת החמה מעל הר הזיתים לשאר העם בירושלים **שלא יכלו להקדים תפילתם כותיקין**, וממילא פשוט שהותיקין התפללו עוד לפני שהחמה נראתה מעל הרי מואב.

אין להמתין לראיית החמה בפועל: העיון בדבריו (דף נ"ח, ובהקדמה עמ' ה') מגלה מנין הגיע למסקנתו, ויש להקדים שבעל הנברשת במשך כחמש שנים מדד את זריחת ושקיעת החמה וקבע לוחות לאנשי ירושלים, וכבר בזמנו ערערו על קביעותיו, וכדי להפסיק את הפולמוס ניגש למהרי"ל דיסקין ושטח את טענותיו ואת טענות החולקים עליו בבקשו הכרעה. המהריל"ד שאל אותו מה סברות כל דעה, ובעל הנברשת השיב לו שסברת האומר שאין לנכות אפילו את הר הזיתים אלא יש לקבוע את זמן הנץ על ידי ראיית החמה בפועל מהגגות היתה שאם ילכו אחר זמן הראייה מההרים [שבמערב] הרי אין לדבר סוף כי הרי אררט יגרמו להקדמה גדולה [נראית כוונתו שאם אין ממתנים עד ראיית החמה בפועל מעל ההרים הרי שהקובע את הזריחה היה ראיית החמה על ההרים שבמערב, ואם ההר שבמערב הוא גבוה ביותר הרי רגע הנץ יקדים להראות אפילו בזמן עלוה"ש (כפי שכתבנו לעיל בעמ' 42 בשם הדברי יוסף)], ועל זאת השיב בעל הנברשת שהרי בירושלמי ובתנ"ך אמרו שהנץ הוא כשהחמה מטפטפת 'בהרים' או כשזורחת 'על ההרים' ולא אמרו 'על הרים גבוהים' - וודאי שדקדוק לשונם שהכוונה להרים הבינוניים הממוצעים והיותר שכיחים בין ישוב בני אדם, והצדיק המהרי"ל דיסקין את דיוקו [לעיל בעמ' 42 דחינו שהטענה אינה נכונה מציאותית כי אפילו הר גבוה ביותר אינו יכול לגרום להקדמה משמעותית של הזריחה עליו, כמבואר בטבלה שבעמ' 23].

סברת המקדימים ביותר: עוד הסביר את סברת האומר שיש להקדים את הזריחה עוד יותר ולנכות אפילו את הסתרת הרי מואב - כי עינים רואות שהרי מואב מעכבים אותנו מלראות את הזריחה [והמהרי"ל דיסקין דחה זאת כי העדיף את מדידתו של בעל הנברשת, כמבואר בהמשך].

חישוב "הזריחה" לפי המרחק מהחצות לשקיעה: בעל הנברשת הסביר את דעתו מדוע סובר שיש להמתין עד זריחת החמה מעל הרי מואב ולא מעל הר הזיתים בכך שעל ידי שימוש במצפן מצא את הנקודה בשמים שבה החמה באמצע מסלולה [כשהחמה בדיוק בדרום הרי היא באמצע מסלולה היומי] ומאחר שמדד בדיוק באיזו דקה שוקעת החמה בימה של יפו [מעבר להסתרות הגבעות הקרובות שממערב לירושלים] - לכן יכול היה לחשב כמה זמן בדיוק אורך לחמה להגיע מאמצע מסלולה עד לרגע השקיעה בים, והיה פשוט לו שאותו זמן בדיוק אמור לארוך עד שהחמה תגיע מרגע הזריחה עד אמצע מסלולה - ובכך מצא את הרגע שנחשב "זריחה", ועל פי תצפיות מרובות לאורך שנים נוכח שזהו בדיוק זמן הזריחה מעל הרי מואב; המהרי"ל דיסקין (נברשת דף נ"ח) השיב: "אעפ"י שלפי מראית עין גם הם [הרי מואב] נראים כמעכבים ומכסים את הזריחה - אעפ"כ אין צריכים לנכות אודותם מאומה... [בהמשך נתייחס לקטע שדולג כאן בציטוט], ועוד הלא החשבון יכול להכחיש את מראית העין אבל אין מראית העין יכול להכחיש את החשבון"; מכאן החשבון שקיבל את הסכמת המהרי"ל דיסקין נולדה התפיסה שיש

לנכות את הסתרת ההרים הקרובים, ואין לנכות את הסתרת ההרים הרחוקים - חידוש המהוה אבן פינה לרבים ממניני הותיקין ולרבים מכותבי הלוחות.

כתלי הר הבית אינם מכוונים: על חשבוננו הוקשה לבעל הנברשת שלפי מיקום נקודת אמצע היום שחישב [על פי מצפן] (נברשת דף נ"ה:) יוצא שמיקום הכתלים המזרחיים שנשארו מהר הבית אינו בדיוק בקו צפון/דרום אלא עם נטיה קלה לצפון מערב שהרי עינים רואות שהכתלים משחירים כ-20-15 דקות לפני נקודת החצות שלו - ולכן חידש (בדף נ"ה.) שהנביאים בנו את הכתלים עם נטיה קלה לצפון, והנסתרות לה' אלקינו כ"ב.

מקורות והערות

הצל שבכותל זה מאחר והוא בתוך הר הבית; עוד יש מקום רב להניח שחומות הר הבית העכשויות אינן החומות המקוריות, ואכמ"ל.

כתב לי הרב קרלנשטיין שליט"א: חומות הר הבית שמזמן שלמה כנראה נהרסו, מאחר ולא קיימים עוד, אך שלא מוחלט שאין אפילו יסודות החומה למשל בכותל המזרחי של הר הבית [שלא נחפר כולו]; עזרא וסייעתו ובהמשך מלכי חשמונאי, הקיפו את חומת הר הבית באבני גזית גדולות [והוסיפו להקיף מדרום שטח נוסף עם המשכה של החומה המזרחית]; כשהורדוס בנה הבית מחדש הרס החומה הישנה במערב וכנראה גם בדרום [על צפון איננו יודעים מה היה לחומתה עם השנים], והקיף הכל בחומה חדשה עשויה אבני גזית מפוארים, ובנה את כותל המערבי מחדש, וגם את הכותל הדרומי שלא קיים או לא נראה היום, והוא בתוך מותחם חרם א-שריף [= שטח ההקדש הערבי], ובנוסף הוסיף עוד שטח מדרום להר הבית [שלא יכול להתקדש להלכה] - יותר גדול ממה שהוסיפו מלכי חשמונאי, וגם הוא הוקף בחומה אדירה הרודיאנית הנקראת כיום ה'כותל הדרומי'. במזרח לא הקיף הורדוס חומה רק את קטע התוספת החדש שלו, אבל את קטע התוספת החשמונאית השאיר באבני החומה הישנה, וכמובן את כותל הר הבית המזרחי לא בנה מחדש [כפי שאפשר לראות בעין כיום]; חומות העזרה נחרבו כולם, וכמובן גם בית המקדש, משום שטורנוסרפוס הרשע אחרי חורבן ביתר, חרש את הר הבית והרס את כל הרצפות, ובנו שם בית ע"ז רומאי [וכנראה הם יסודות, או מתווה היסודות של כיפת הסלע ומסגד אל אקצה כיום], וע"ז כתיב 'ציון שדה תחרש', וע"ז כתיב בבני אדום 'ערו ערו עד היסוד בָּה'; אבל בית ראשון שנהרס ע"י נבוכדנצר, לא נהרס עד היסוד, ולכן מצינו שבבית שני היה כהן שראה את הרצפה בעזרת נשים בלשכת העצים (שקלים ו' ב') - שבה

כ"ב כבר הקשו (ראה נברשת דף נ"ד-נ"ה.) על בעל הנברשת מפרק אמר להם הממונה (יומא כ"ח:) שהקשה רב יוסף כיצד אמרו שתפילת מנחה של אברהם היתה "מכי משחרי כותלי" - והרי זמן התפילה היא כזמן התמיד שהוא כזמן שחיטת קרבן פסח שחל בע"ש שהוא בשעה שש ומחצה, ובתירוץ ראשון תירצו "ודילמא כותלי דבית המקדש בשש ומחצה משחרי משום דלא מכווני טובא" [נפירש"י "דלא מכווני טובא" - שהכתלים עבים בבסיסם וצרים בגובהם, וממילא נצרכת הרכנת החמה זמן מה לאחר חצות כדי שהצד המזרחי ישחיר], ודייק המקשן שאם היו מכוונים הרי שהיו משחירים מיד לאחר חצות, אך אין להבין כיצד הכתלים משחירים כ-20-15 לפני חצות היום; עוד הקשו מפירוש ר"ח (ביומא שם) שהבין ששאלת הגמרא היתה מדוע שוחטים את התמיד בשש ומחצה שעות ולא "בתר שעה שביעית מכי משחרי כותלי", והשיבו: "ודילמא כותלי ביהמ"ק בשש ומחצה הוה משחרי משום דהוו מכווני טובא", והביא את הירושלמי (עירובין ה'): "כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחד בתקופת טבת ובאחד בתקופת תמוז... ובמדבר מי היה מכוין להן את הרוחות אמר רבי אחא ארון היה מכוין להם את הרוחות" - וגם לדבריו לא יתכן לומר שהיטו את הכתלים עם נטיה צפונה כך שישחירו 20-15 דקות לפני חצות; ראה בנברשת שם שהשיב שאעפ"כ בנו את הכתלים עם הטיה מועטת לצפון, שהרי כך מוכיח המצפן.

כתב הרב קורן בספרו "חצרות בית ה'" שכתלי הר הבית כלל אינם מכוונים לצפון, אולם שארית הכותל המזרחי של הרמה המוגבהת שבמרכז הר הבית מדויק בקו צפון דרום האסטרונומי, והוא תואם במדויק לכותלה המזרחי של העזרה בהנחה שקדש הקדשים היה ממוקם בדיוק מעל אבן ה'צכרה' שבמסגד עומר, כפי שהוכיח שם - ולפי"ז יש לי לומר שפשוט שבעל הנברשת לא מדד את

גובה ההרים דומה ל"גובה" הים: עוד הוקשה לו על חשבוננו כיצד יתכן שרגע השקיעה נחשב ברגע שהחמה שקעה במישור הים אך רגע הזריחה הוא רק כשנראית מעל הרים, ואת זאת הסביר (בדף ה') שהרי מואב הרחוקים יותר מעשר פרסאות נראים כאופק רחוק ארוך ושווה, ודומים הם לאופק הים בכך ששניהם רחבים ושטוחים ושווים בגובהם ושניהם נראים כהר גבוה - כפי שיכול לראות העומד על שפת הים שרואה את הים כאילו מתנשא כהר - וממילא כמו שאין מנכים את ה"הר" הנראה בים אף שנראה כהר גבוה כך אין לנכות גם את אופק ההרים [ואם ינכו אפילו אופק כזה הרי שצריכים לנכות אפילו פלח מכדור הארץ, ואין לדבר סוף, אולם את הר הזיתים מוכרחים לנכות מאחר שעומד בתוך התחום (מסתבר שכוונתו שמאחר והר הזיתים קרוב לכן דנים אותו רק כמחיצה החוסמת את ראיית השמש, ואין כוונתו להגדרות תחום שבת התלויים במקום השביטה בצפיפות הבתים ובמחיצות העיר), ומאחר שהר הזיתים גם בימות הקיץ אינו מסתיר את כל העיר (כלומר - מאחר שעדיין ניתן לראות את הזריחה ממקום אחר בעיר לכן אין מחשיבים את הר הזיתים כהסתרה מוחלטת, משא"כ הרי מואב מסתירים את כל האופק (זמני ההלכה למעשה)].

המדידות שלנו מדויקות יותר: המעיין בדברי בעל הנברשת יווכח שעיקר חידושו שאין לנכות הרים רחוקים לא התבסס על ראיות סוגיות אלא על תפיסת המציאות כפי הנחת היסוד שלו, וחישבו התבסס בעיקר על קביעת נקודת החצות [כלומר המקום שבו החמה נמצאת בשיא גובהה במשך היום, שהוא גם הנקודה הדרומית ביותר במהלכה היומי] שממנה חישוב זמן זהה לרגע השקיעה בים ולרגע הזריחה מעל הרי מואב. אמנם מאחר שחידושו שיש לנכות הרים רחוקים לא התבסס על הכרח בסוגיות אלא על תצפיות ומדידות - הרי לאחר שזכינו שיש לנו חשבונות ותצפיות מדויקים הרבה יותר מאשר בזמן כתיבת ספר הנברשת לפני כמאה ועשרים שנה - אפשר לנו לדעת בדיוק אימתי זמן הזריחה ללא צורך במציאת נקודת החצות, ויש לנו ללכת אחר חישובנו אף כאשר אופק מזרח מוסתר על ידי הרים רחוקים וישרים; ועוד, מאחר וההגדרה הנכונה של 'חצות' איננה חצי הזמן שבין הזריחה לשקיעה, אלא מעבר מרכז עיגול השמש במצהר [כלומר בדיוק בדרום] - הרי שנשמט כל יסוד קביעת בעל הנברשת.

חסרון בקיאות בחישוב רגע החצות: עוד יש לדעת שחשבוננו של בעל הנברשת התבסס על כמה חסרונות בידיעת המציאות, שהרי כדי למצוא את נקודת החצות הוצרך למצוא את הדרום המדויק, ואת זאת מצא על ידי שימוש במצפן (כדכתב בדף נ"ה: [קאמפאס - מאגנט נאדל]), ולכן גם הסיק שרוב הכתלים

מקורות והערות

לרוחות העולם, אבל את העזרה ובית המקדש חייבים לעשות שווי צלעות - מלבנים, ומכוונים בדקדוק לרוחות העולם, כמתואר במשנה במידות, ואין קשר בין זה לחומות הר הבית; ומה שיש מחילות תחת הרצפה - שהרי מה שהנכרים חרשו לא מחייב שסתמו את המחילות, ויש הרבה מחילות ובורות גדולים בהר הבית.

היתה המחילה שטמן בה יאשיהו את הארון מטה אהרן צנצנת המן וצלוחית שמן המשחה, ואף שהמזבח וסביבותיו נהרס - שהרי נצרכו לנביאים שיורו מקום המזבח בזמן נחמיה, מ"מ לא כל רצפת המקדש נהרסה; תוואי חומות הר הבית לא היה מרובע לפי רוחות העולם, שהרי תוואי ההר מכתוּבו, וגם אין הכרח לעשותו מרובע שווה צלעות מכוון

המזרחיים של ירושלים וגם של הר הבית אינם מכוונים למזרח אלא נוטים מעט לצפון מערב, ולכן הצריך גם להעמיד את שעוני השמש בירושלים מעט באלכסון - ולא ידע שהצפון המגנטי אינו זהה לצפון הגאוגרפי, וממילא כל חשבוננו התבסס על "צפון" שכלל איננו הצפון האמיתי, וממילא חידש שכתלי ירושלים נוטים לצפון מערב ומקדימים להשחיר, ובעקבות כך גם מצא נקודת חצות מאוחרת יותר מהנקודה האמיתית, ולכן החליט על "זריחה" מאוחרת - שהיא הזריחה האמיתית, ואם היה יודע שהמצפן אינו מראה על הצפון האמיתי - סביר להניח שלא היה מחדש שה"זריחה" היא זו הנראית מעל ראשי ההרים, ונמצא שבטל כל ה"הכרח" לנכות את הסתרת ההרים הרחוקים ולטעון שכתלי הר הבית אינם בקו צפון-דרום [ראה בהערה שטענה זו אינה מוכרחת כי יתכן

שלפני עשרות שנים הסטיה היתה הפוכה, ומ"מ חישוביו לא כללו נתון זה"ג]; עוד יש להעיר שברוב ימות השנה חצות היום לא מחלק את היום לשני חלקים שווים, אלא הזריחה דרומית מהשקיעה או להיפך, כמבואר ברש"י (עירובין נ"ו. ד"ה זהו) ובשו"ת אג"מ (או"ח כ' כ').

חסרון בקיאות בהפרש הזמנים בין ירושלים ליפו: עוד חסרון בקיאות במציאות שהיה בחישובי בעל הנברשת - היה שלא לקח בחשבון שהמרחק בין ירושלים ליפו [כ-55 קילומטר שהם כחצי מעלת אורך] גורם לכך שזמני היום מקדימים בקו האורך של ירושלים בכשתי דקות לפני הזמנים בקו האורך של יפו וממילא ייחס לירושלים את מועד השקיעה של יפו, ובכך נתן זמן רב יותר לחצי האחרון של מדידתו -

מקורות והערות

הרי נטיית הכתלים המזרחיים של הר הבית היתה לצפון ביחס לצפון המגנטי והכתלים השחירו לפני חצות המגנטי, ואילו הנטיה המגנטית היתה למערב הרי שכיון הכתלים היה צ"ל לדרום וממילא היו צריכים להשחיר לאחר חצות המגנטי, וחישוב מועד הזריחה כתוצאה של המרחק בין הדרום המגנטי לשקיעה היה צריך להוביל למסקנה שהזריחה היא לפחות חצי שעה לפני הָראות החמה בפועל, וזה הרי בודאי לא תאם למסקנת בעל הנברשת [אמנם במאמרי המלומדים כתבו שבשנת 1890 כיוון הנטיה המגנטית בארץ ישראל היתה כשלש מעלות למערב, ואמר לי הגר"מ קורן שליט"א שמסתבר שכבר אז המדידות ממצפה חילוואן במצרים היו מדויקות, ועוד אמר שבאמת כתלי הר הבית נוטים לצפון מערב ולכן משחירים לפני חצות, ונמצא שמדידת בעל הנברשת לא היתה מדויקת מהכיוון האחר כי הקדים את החצות, וממילא לא יתכן שמשך הזמן מחצות עד השקיעה ביפו זהה למשך הזמן מהזריחה מעל הרי מואב עד החצות, וצ"ע במה באמת טעה בעל הנברשת].

^{כ"ג} לתוספת ביאור כדאי לדעת שכיום הקוטב המגנטי הוא בערך בנקודה 85 צפון 130 מערב, אולם הנטייה המגנטית בישראל כעת היא כארבע מעלות למזרח הצפון הגאוגרפי [ולא לכיוון מערב בקו ישר לקוטב המגנטי כי נטיית המגנט אינה מכוונת ישירות לקוטב המגנטי מאחר ושדות מגנטיים אינם קוים ישרים אלא קשתיים], וכשמעמידים מצפן ליד כותל המכוון בדיוק לצפון הגאוגרפי - יראה שכאילו צד צפון של הכותל נוטה כארבע מעלות מערבה יחסית למצפן, וממילא יראה כאילו הכותל השחיר כרבע שעה לפני חצות היום של המצפן. בזמן כתיבת ספר הנברשת [בערך בשנת 1890] הצפון המגנטי לא היה באותה נקודה שנמצא בה כיום אלא היה בערך בנקודה 70 צפון 97 מערב [הקוטב המגנטי מתנועע כיום כשמונים ק"מ בכל יום אולם בסה"כ התזוזה היא כקילומטר ביום, ובזמן הנברשת היה כקילומטר בשנה], ואין לי נתון מדויק כמה היתה אז הסטיה המגנטית בארץ ישראל, אולם מסתבר שהיתה זו סטיה מזרחה ולא מערבה שהרי לפי מדידת בעל הנברשת

וגרם שהמדידה לא תהיה מדויקת [שמעתי, אמנם לענ"ד נראה שמדבריו בדף נ"ו משמע שהיה מודע להפרש הזמנים] למרות שתוצאות בדיקה זו היו אמורות לגרום להקדמת הזריחה הנראית מירושלים].

חסרון בקיאות בצפייה בגובה האופק: עוד חסרון בקיאות במציאות שהיה בחישוביו של בעל הנברשת היה שלא לקח בחשבון את העובדה שגובה ירושלים גורם להקדמת ראיית השקיעה בכארבע דקות לפני ראייתה ביפו שהרי ירושלים גבוהה יותר משמונה מאות מטרים מעל פני הים וממילא מיקום החמה בעת השקיעה ביפו הוא כמעלה מתחת לאופק ירושלים [כלומר השקיעה כ-91 מעלות לאחר מעבר החמה במצפה], ואילו פסגות הרי מואב הם בערך בגובהה של ירושלים [כלומר הזריחה כ-90 מעלות לפני מעבר החמה במצפה], וממילא כל שהרי מואב גורמים הוא רק שהחמה לא תראה בירושלים לפני הזריחה המישורית כפי שהיתה אמורה להראות לולא הרי מואב - ונמצא שבאמת ניתן להתייחס אליהם כאל קו האופק של ירושלים (שמעתי מהגרד"מ קורן שליט"א [וכן ראיתי שכבר כתב הגרימ"ט בספרו בין השמשות עמ' ט"ו]).

אין להתחשב בחישובו של בעל הנברשת: מאחר שהתברר שחישוביו של בעל הנברשת התבססו על חסרון בקיאות במציאות, ולצורך חישוביו הניח הנחות מפתיעות [הסתת כיוון הכתלים וראיית הים כהר] - על כן אין להתבסס עליו כעל מקור מבוסס שיש להמתין עד זריחת החמה מעל ההרים הרחוקים.

הכרעת המהר"ל דיסקין

מה שפורסם בשם המהר"ל לא נכתב על ידו כהוראה לדורות: בספר נברשת העיד עדות מפתיעה בשם המהר"ל דיסקין אשר רב היה כוחה בקביעת המנהג להמתין עד ראיית החמה מעל ההרים הרחוקים, אולם גם אם נאמין שהעדויות נמסרה ללא שיבוש מ"מ אינו נראה שמרן המהר"ל ד התכוון בדבריו להורות הוראה לדורות ולשאר המקומות; אילו המהר"ל ד היה כותב כן בעצמו בספר היינו יכולים להיות בטוחים שהתכוון להורות הוראה לדורות אולם **קשה להתבסס על עדות שמיעה על תשובה לשאלה מסויימת, ובפרט לאור כל המתבאר לעיל שדברי חז"ל והראשונים מורים בבירור שאין להמתין להופעת החמה מעל ההרים;** ז"ל העדות (ספר נברשת דף נ"ח): "ושאל הרב ומה הסברא של... הרב יושב אחר כן זמן רב וחשב בלבו ואמר אח"כ אלי כן... ובעבור שהיו שם שני אנשים שהיו שומעים את כל שאלותי וגם שמעו את כל מה שתירץ לי הרב בקשתי מהם בדרך הליכתנו מן הרב לחזור ולשנות עוד הפעם את כל מה שענה לי הרב, ועשו כן, וכיוונו לכל דבריו, ובקשתי מהם להיות לי לעדות בדבר ההכרעה הלזה וגם קיימום הם בחתימת ידם אשר כן שמעו... (דף נ"ט): לקחתי שני אנשים עמי להיות עדים כשרים אשר כן שמעו הם בעצמן שהרב השיב על כל הנ"ל כן".

קושי בהבנת כוונת המהר"ל ד: ז"ל העדויות (נברשת דף נ"ט): "השיב המהר"ל דיסקין: את הר הזיתים צריכים ודאי לנכות בשביל שהוא קרוב אלינו מאד אבל הרי מואב... אין צריכים לנכות אודותם מאומה כי רחוקים הם מאתנו יותר ממהלך יום אחד", ובפעם אחרת ניסח את תשובתו: "אם להכריע - לענין ספקות שבת אני איני מכריע, אבל בענין תפילה אומר אני בפירוש שצריך להיות כמו שאמרתם אתם ואינם צריכים לנכות מהרי מואב, ואינם צריכים עוד להקדים כלל". יש לעיין בדבריו שלגבי הזריחה הכריע שאין צריך לנכות את הרי מואב מאחר שהם רחוקים יותר ממהלך יום אחד אף שחלק מהאופק מוסתר, וממילא קשה למה התכוין כשאמר שאינו מכריע לענין ספקות שבת - שאם ספיקו

היה לגבי ירושלים הרי שאופקה המערבי מוסתר על ידי הרים קרובים ולא על ידי הרים רחוקים [וגם היה בה מנהג ברור שלא להתחשב בהסתרת ההרים הקרובים שבמערב (דלא כספר מועדים וזמנים שהבין שהמהריל"ד הסתפק גם בירושלים)], ואם כוונתו לגבי מקומות אחרים שאופקם המערבי מוסתר על ידי הרים רחוקים הרי שניתן ללמוד מדבריו שבמקומות שאופקם המזרחי מוסתר על ידי הרים רחוקים יש לנכות את ההרים כי כל שהסתפק היה רק לענין ספקות שבת [איסור מלאכה בע"ש וקביעת מילה בשבת לנולד לפני השקיעה] - והרי זה סותר את הוראתו לגבי ירושלים. פתרון לזה איני יודע אולם גם אינו ברור שיש להתייחס להכרעה זו כמחייבת לאחר שהנתונים שעמדו לפניו היו נתונים שגויים שסופקו לו על ידי בעל הנברשת, כפי שהתבאר לעיל.

הזריחה הנראית בהר שאופקו המזרחי מוסתר על ידי גבעה נמוכה: גם אלו שלמדו מהכרעת המהריל"ד להמתין עד זריחת החמה מעל ההרים הרחוקים יש להם לדעת שאין ללמוד כלל ממנהג זה שנאמר בירושלים להמתין גם במקומות אחרים עד ראיית החמה מעל ההרים הרחוקים, כי בירושלים ישנם תנאים מיוחדים שגררו את הכרעה זו - שאינם קיימים במקומות אחרים, שהרי ירושלים גבוהה יותר משמונה מאות מטרים מעל מדבר יהודה המשתרע מזרחית לה, וממילא החמה היתה אמורה לזרוח בה כמה דקות לפני מישור מדבר יהודה, אלא שאופק מזרח שמעבר למדבר יהודה מוסתר על ידי הרי מואב, שאף שאינם גבוהים מירושלים [כמעט בכל מקום, וזאת בצירוף קימורו של כדור הארץ] אולם גם אינם נמוכים ממנה - שהם הגורמים שלא יוכלו לראות את הקדמת הזריחה מירושלים - והם באמת כמו קו האופק של ירושלים, ולכן אין ללמוד מהכרעת המהריל"ד לגבי ההנהגה בשאר המקומות שאופקם המזרחי מוסתר על ידי הרים הגבוהים מעל לקו האופק וכלל אינם יכולים להחשב "אופק" אלא רק "הסתרה" כ"ד [כך שמעתי מהגרז"מ קורן שליט"א, ועוד אמר בשם גדול אחד שליט"א שמי שממתין בקרית ספר לראיית החמה מעל הרי יהודה הרי הוא כמו מי שקם בשעה אחת עשרה, וכשפותח את התריס ורואה את החמה - שמח שכעת יוכל להתפלל כותיקין].

העיקר הוא החשבון: הובא לעיל שהמהריל"ד אמר לבעל הנברשת שאף שלפי מראית העין הרי מואב נראים כמעכבים ומכסים את הזריחה - אעפ"כ אין צריכים לנכות אודותם מאומה..., ועוד הלא החשבון יכול להכחיש את מראית העין אבל אין מראית העין יכול להכחיש את החשבון - ונמצא שדעתו הברורה היתה שיש להעדיף את זריחת החמה המחושבת מעבר להרים על פני הזריחה הנראית מעליהם [אלא שהמציאות היא שזמן הזריחה המחושבת זהה לזריחה הנראית מעל הרי מואב מפני גובהה של ירושלים ועיגול כדור הארץ עד הרי מואב].

מקורות והערות

כתוצאה מגובהה של העיר, וגם צה"כ מעט מוקדם כתוצאה מצלילות האויר שיש בגובה ההר - ונמצא שהמתנת עשרים דקות מהשקיעה בירושלים מקבילה להמתנה מרובה יותר במקומות אחרים, ולכן אין להם להתפלל כל כך מוקדם (מהספר 'זמנים כהלכתם').

כ"ד כדאי להתירע על עוד שיבוש שהשתרש כתוצאה מהסתבת מנהג ירושלים למקומות שאין בהם את התנאים המיוחדים שיש בעיר הקדש: בירושלים יש הנהוגים להתפלל ערבית עשרים דקות לאחר השקיעה, ויש שהנהיגו כך גם במקומות אחרים בלי לשים לב לכך ששקיעת החמה בירושלים מאוחרת

אור היום

הוכחות האור היום שדי שהחמה תראה על ההרים שבמערב: בספר אור היום (להרב אריה ליב ליפקין [וילנא תרס"א]) צידד שפירוש הירושלמי הוא שהחמה נראית על ראשי ההרים במערב. ראה בדבריו (בסעי' מ"ד) שפירש את דברי תר"י [שהנץ הוא מלשון הַנְצו הַרְמוֹנִים - כלומר עד שעה שהחמה מתחלת לזרוח על ראשי ההרים] שאפילו אם עוד לא נראה גוף השמש לעיני האדם העומד על הארץ אלא רק אור השמש נראה על ראשי ההרים - נחשב הנץ החמה אפילו אם עדיין גוף השמש לא נראה לעיני העומד על הארץ [אלא שאמר שיתכן שדי בזה כדי להחשב כיום רק כלפי תחילת זמן קיום המצוות שזמן ביום - שדי בהקאות אור החמה על ראשי ההרים כדי להחשב כיום גם לאלו שאינם בקיאים, אולם יתכן שלא יהא די בזה לגבי ביה"ש שהוא יום ולילה דאורייתא כי אז אולי כל אחד נדון לפי מקומו]; עוד הוכיח דבריו מדברי המהר"ם אלשיך (צ"ו) "עוד כתבו רב שרירא גאון ורבינו האיי גאון ז"ל בתשובה אחרת ז"ל חלוקת רבה ורב יוסף משתשקע החמה ולא תראה אפילו על ראשי דקלים כל זמן שפני מזרח מאדימין עד שיכסיף התחתון", שממה שנקטו "ולא תראה אפילו על ראשי דקלים" - מוכח שהבין שהשקיעה היא כאשר אור גוף השמש נסתלק אפילו מראשי הדקלים; עוד הוכיח דבריו מהא דיניח חמה בראש כרמל וירד ויטבול ויעלה (שבת ל"ה.) - לפירושו שמדובר שם בתחלת שקיעת כל הכדור בהר הכרמל אף שהעומד למטה כבר אינו רואה את החמה; עוד הוסיף להוכיח (בסעי' מ"ה) מלשון הירושלמי 'סוף גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות הוה ביה"ש' - שאם אין מקומות גבוהים כמלא עיניו לפניו - יש לו לשער לפי שקיעת השמש ממש, ומובן שאין להמתין בחשבון השקיעה שמא יש הרים גבוהים רחוקים ממנו, וכן פשוט שאין לדמיין מתי השמש היתה שוקעת אילו היו כאן הרים, וגם פשוט שיש לשער רק על דברים שעל הארץ ולא בעוף הפורח באויר שעליו יזרח השמש כפי שאין משערים בשמש הנראית בעננים; עוד כתב (בסעי' נ"ח) שאין להקשות מהמציאות על שיטת הגר"א [שביה"ש מסתיים ג' רבעי מיל לאחר השקיעה], מאחר שהגר"א מונה ג' רבעי מיל משקיעת החמה מעל ראשי ההרים - וממילא מוכח שהגר"א סובר להלכה שמתחשבים בהקאות החמה על ראשי ההרים ואין צריך שתראה דוקא כאן [אמנם מחברי זמננו מדדו ומצאו שחד עין הידוע להיכן יש לו להסתכל מסוגל לראות ג' כוכבים בינוניים (כלומר - שאינם נראים לפני השקיעה) כארבע עשרה דקות לאחר השקיעה, ופסק הגר"א מיושב כפשוטו בלי צורך לחידוש זה].

אז נדברו

הנחות וחידושי שו"ת אז נדברו: ראשון המחדשים בדורנו שיש להמתין עד הנץ הנראה היה שו"ת אז נדברו (ג' נ"א [להגר"י זילבר זצ"ל]) שאף שכתב ש"אם מתפלל במקום שיש מנהג קבוע אין לשנות ממנהג המקום", אולם "במקום שאין מנהג - הנץ הנראה, היינו מה שרואים הנקודה הראשונה מכדור השמש, הוא אצלי עיקר יותר"; הראיות שהביא לביסוס שיטתו הן: 1- דיוק לשון הרמב"ם: "ושיעור זה כמו עישור שעה קודם שתעלה השמש" - שהיה נראה לו שכוונת הרמב"ם "במה שרואים השמש במערב על ראשי הבתים וההרים - שזה הסימן ניכר לכל"; 2- "כשקבעו זמן נץ החמה מסתמא הוא גם לאלו שאין בקיאים בחשבונות אלא מה שרואים בעינים, ולראות הנקודה הראשונה מכדור השמש זה קל לכל אחד לשער זה ברוב המקומות"; 3- הוסיף לחדש הנהגה למי שמספק בזה "המחמיר תע"ב

לקרוא ק"ש לפני הנץ המוקדם... וימשיך בברכת אמת ויציב עד הנץ הנראה כדי שיתפלל תפילתו לאחר הנץ" והוצרך לחשוש לנץ הנראה מכיון "דהרי לפני הנץ הוא רק בדיעבד".

פקפוק על הנחות האז נדברו: כשמתבוננים בדבריו אינו נראה שראיותיו מספיקות לחדש שיש להמתין לנץ הנראה, שהרי בתשובה זו אין שום ניתוח סוגיית אלא רק השערות, וגם על השערות אלו יש לפקפק: 1- הדיוק מהרמב"ם "שתעלה השמש" אינו מעיד על כך שהשמש תהא ניכרת לכל כי לשון זו מדויקת גם אם ניתן לראות את החמה מאחורי ההסתרה [שהרי ניתן להתייחס להסתרת ההרים כאל סגירת תריסי החלון]; ראיית החמה על ראשי ההרים במערב היא לפני שעוברת את קו האופק או באותו זמן ולא כמה דקות לאחריו [דלא כפי שכתב שם].

2- מפורש בראשונים שכאשר קבעו את זמן התפילה בהנה"ח לותיקין לא היתה זו הנהגה לרבים אלא רק עבור המעטים שיכולים לכוון את תפילתם להנץ, ואילו לשאר העם נאמר סימן הנברשת שהוא מאוחר מזמן הנץ [ראה הרחבה בעמ' 16 ובעמ' 38].

3- מה שהניח שתפילה לפני הנץ היא בדיעבד רחוק מלהיות מוסכם, ויש לחוש לזה רק כהנהגה לכתחילה שלא בשעה"ד [ראה דין בעמ' 12]; גם לשיטת הרמב"ם שאולי מחמיר שלכתחילה אין להתפלל לפני הנץ - פשוט שאין בית מיחוש לאחר שהשפעת החמה על הארץ כבר ניכרת לאחר שהחמה כבר יצאה מעבר להסתרות ההרים [ובנוסף - ראה את לשון תשובת הרמב"ם (רנ"ה) שנשאל מה הסימן להנץ בישוב (כלומר במקום שהחמה מוסתרת [כנ"ל כוונתם]), והשיב שדיוק הזמן אינו מחוייב אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הוא הזמן, וכן היתה הנהגת החזו"א שלא לדקדק בזה כלל אלא בקירוב הזמן].

י"ג מאמרות

הנחות הי"ג מאמרות, ודחייתן: על פי תשובת שו"ת אז נדברו דלעיל עורר בקונטרס י"ג מאמרות [לרב שר"ה דבליצקי צ"ל] להנהיג את התפילה בהנץ הנראה, ואף יסד מנין כזה בבני ברק בשונה ממנין החזו"א, וביסס את זמני תפילתו על הסתכלות ממקומות הגבוהים הטבעיים בבני ברק של הרגע שבו נראתה הנקודה הראשונה מגוף השמש. הראיות שכתב בקונטרס: 1- לשונות הפוסקים מוכיחים שהעיקר הוא הנץ הנראה: הבה"ל, הכף החיים, הרב פעלים, האיש מצליח והאז נדברו, וכמו כן הביא ראייה מלשון תר"י והאשכול והאהל מועד - וכבר התבאר במאמר זה שאין ממקורות אלו שום ראייה, שהרי או שמיירי בהגדרת העיקרון שהנה"ח הוא תחילת צאת החמה - אולם כלל לא מיירי במקרה שאופק מזרח מוסתר, או שהעידו על המנהג שהתפתח בהתאם למגבלות שהיו לרובם המוחלט של האנשים לכוון לזמן הנץ המישורי, לפני עידן השעונים והלוחות המדויקים [ראה לשון האשכול (ק"ש ו'): "ואין אדם מצוי לכיון באותה עונה"].

2- וכן הוכיח מהגמרא (ברכות ז'). שמלכי האומות מניחים כתריהם ומשתחווים לחמה - שבודאי לא היה זה בנץ המישורי אלא בנראה - אלא שלא זכר את דברי התוס' (ע"ז ד'): שהמלכים לא השתחוו לשמש בעת הזריחה אלא לאחר שקמו [וראה דין בזה בעמ' 42].

3- עוד הביא ראיה מפסחים (י"ב:) "אחד אומר קודם הנץ החמה ואחד אומר בתוך הנץ החמה עדותן בטילה... מהו דתימא תרוייהו חדא מילתא קאמרי והא דקאמר בתוך הנץ החמה בגילויא הוה קאי וזהרורי בעלמא הוא דחזא, קא משמע לן" שמוכח שאין לטעות מזהרורית לנץ - וממילא היה פשוט לו שהמדובר הוא בנץ הנראה, כי אם היה מדובר בנץ המישורי הרי אין שום שינוי בין לפני ואחר הנץ והעד היה נחשב כטועה ולא כשקרן, ולא ידעתי מדוע לא דחה את דברי עצמו שהרי לא רמוז בגמרא שמדובר במקרה שאופק מזרח מוסתר, ופשוט שאם האופק היה מוסתר הרי לא היינו מגדירים את הטועה ברגע הנץ כשקרן אלא כטועה, ועדותו לא היתה נפסלת.

4- עוד כתב שהחזו"א אמר לו בעל פה שאין בזה הכרעה, וכן אמרו הגר"י קנייבסקי והגר"ח גריינימן [והוסיף ששיטת החזו"א היתה שלא לדקדק בזה כלל אלא בקירוב הזמן כדכתב בתשובת הרמב"ם (שהובאה לעיל)], ולכן החזו"א לא התערב בקביעת הזמן במנין שלו, והאחראי קבע מעצמו את התפילה לפי הנץ המישורי.

5- ומאחר שיש בזה ספק [לדבריו] הוצרך להכריע למעשה, ומאחר שהניח שתפילת י"ח לפני הנץ היא דיעבד לכן העדיף להמתין לנץ הנראה כי איחור הנץ בודאי לא יהפוך את התפילה לדיעבד, ולא חשש למה שלדעת תר"י והר"ז ה"ק ש"ל לאחר הנץ היא דיעבד - כי בזאת סמך על עמודים גדולים, ולא ידעתי מדוע לא סמך על הרמב"ן ורבינו ירוחם שתפילה לפני הנץ אינה דיעבד, ועל הב"ח, הדרישה, הפמ"ג והפרי יצחק שהכריעו כמותם [וראה אריכות בעמ' 12], ובפרט כשהנידון הוא במידי דחומרא בדרבנן לכתחילה, ובפרט שהסוגיא מורה שהעיקר כנץ המישורי ולא כנץ הנראה.

6- על הצד היותר טוב הציע להחמיר לשני הצדדים ולסיים פרשה ראשונה של ק"ש או עכ"פ פסוק ראשון לפני הנץ המישורי ולהתחיל תפילת י"ח לאחר הנץ הנראה - אמנם תקנה זו יכולה להיות מעשית רק במקומות שההפרש בין הנץ המישורי לנראה הוא מועט כגון בני ברק וירושלים, אולם במקומות שההפרש ניכר כגון טבריה, קרית ספר ורכסים - זהו שיבוש לסדר התפילה הנורמלי, ואם יחושו לדבריו יאלצו להתפלל זמן רב לאחר הנץ המישורי - ונמצא שאף שהתאמצו לקום מוקדם אך הפסידו את עיקר מעלת הותיקין, ועל זאת יש להמליץ את דברי הכו"פ (בספרו תפא"י - בהקשר אחר): "...ונוהגין בה היתר, ויש להקל דבלא"ה הכל חומרא בעלמא... ולא תוסיפו פן תגרעו ח"ו".

הזמנים בהלכה

הזמנים בהלכה: גם בספר "הזמנים בהלכה" (להרב חיים בניש שליט"א) נגרר אחר הממתינים לנץ הנראה, והתבסס על המסוכס מהאחרונים [רב פעלים, כף החיים, נתיבות השלום] שגדר התפילה הוא כשהשמש מפציעה מעל ראשי ההרים; עוד הביא את הדברי יוסף שכתב שהזמן הוא לפי הראיה של כל אחד בתנאי שאין לו מונע. דומה שאין צורך לחזור על המתבאר לעיל בדחיית דברים אלו.

זמנים כהלכתם

זמנים כהלכתם: גם בספר "זמנים כהלכתם" (להרב דוד יהודה בורשטין שליט"א) נגרר אחר הממתינים לנץ הנראה, והתבסס על כף החיים, רב פעלים, ואז נדברו שנקטו שהנה"ח הוא משהחמה תראה לעינים - וכבר התבארו לעיל הדחיות לראיות אלו; עוד כתב שלכל הדעות חובה לנכות הסתירות של הרים קרובים דאל"ה הרי עלול לצאת שהנץ בעמק שבמזרחו הר הסמוך לו - הוא לאחר זמן תפילה, וכן הוכיח

זאת מכך שהנברשת ניכתה את הסתרת הר הזיתים לשאר עמא דבירושלים, וכן מפורסמת פסיקתו של המהר"ל דיסקין שיש לנכות את הר הזיתים הנמצא בתוך תחום שבת, ואין לנכות את הרי מואב המרוחקים יותר ממהלך יום אחד - וההולכים בכל אופן אחר הנץ הנראה פשוט שחולקים על הכרעת המהר"ל כי אין הם מנכים אף הסתרת הרים הקרובים פחות ממהלך יום אחד, אלא שצ"ע מה הוא הגבול, ובקריית ספר הורה הגר"ק שליט"א שלא לנכות את ההרים המרוחקים כ-12 ק"מ, וצ"ע.

והנה - אף שצדק במה שהורה לנכות את ההרים הקרובים אולם לא צדק במה שהורה שלא לנכות את ההרים הרחוקים, ואין להביא ראיה מפסיקת המהר"ל לגבי ירושלים שהרי בירושלים ההרים הרחוקים הם בערך בקו האופק ולא מעליו, ראה לעיל בעמ' 50.

עוד כתב ראיות מדוע מסתבר יותר שכוונת חז"ל לנץ הנראה, התבאר ראיותיו לעיל בעמ' 31, ודחייתן.

כיצד להכריע במקום ספק

יש שכתבו שמספק ראוי לאחר את התפילה עד הנץ הנראה: גם אלו שסברו שהנץ הוא הנץ הנראה לא סברו כן בתורת ודאי אלא בתורת ספק, אלא שטענו שמאחר ותפילה לפני הזריחה מועילה רק בדיעבד ותפילה לאחר הזריחה היא לכתחילה [אף שאינה במעלת הותיקין] - לכן עדיף לאחוז את הודאי ולאחר את התפילה לזמן הנץ הנראה אף אם יתכן שמפסידים בזה את מעלת הותיקין.

יש להורות שהזריחה המישורית היא מועד התפילה כותיקין: על טענה זו יש להשיב בשלשה מישורים: 1- לאור הנכתב לעיל אין מקום להמתין להופעת החמה בפועל מעל ראשי ההרים מאחר שהזריחה שכיוונו אליה חז"ל לחישוב שעות היום היא הזריחה המישורית [כגון זמן הנברשת שלרוב הראשונים היה מיועד למי שאחר את תפילת הותיקין - והרי זמן הנברשת היה תחילת הופעת החמה מעל הרי מואב שהוא הנץ הנראה (ורק לשיטת ר"ת ודעימיה זמן הנברשת הוא זמן הותיקין, אך ר"ת הלך לשיטתו שזמן ק"ש מתחיל מהזריחה - והרי לא נפסק כמותו בזה) - וממילא מוכח שהנץ העיקרי הוא המישורי], ואין שום ראיה שמועד הזריחה כלפי התפילה בהנץ שונה ממועד הזריחה המשמש לחישוב שעות היום, ואדרבה הדברים נוטים יותר לומר שכוונת חז"ל היתה לזריחה המישורית, וגם אם יטענו שמכלל ספיקא לא נפקא - מ"מ בנידון שהוא רק מילתא דחסידותא בדרבנן בודאי שניתן להכריע כך להלכה למעשה, וממילא מאחר שיש להכריע שהנץ הוא המישורי לכן עדיף לאחוז את הודאי נץ המישורי ולא לחוש לנץ הנראה ובאופן קבוע להפסיד את מעלת התפילה בעת רצון.

יש להורות שהתפילה לפני הנץ אינה בדיעבד: 2- מאחר שהתבאר לעיל (בעמ' 12) שנראה שמאחר וכמעט כל הראשונים נקטו שזמן התפילה לכתחילה הוא הרבה לפני הנץ - או מפני שכך גרסו בדעת אביי או מפני שכך תיקנו כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה או כי זמן התפילה הוא כזמן הקרבן, והרמב"ם הוא כעין שיטת יחיד שזמן התפילה לכתחילה הוא רק מהנץ כשאר המצוות שזמנן ביום אך הלך בזה לשיטתו שגם זמן ק"ש אינו מוקדם [ובזה הרי השו"ע הכריע דלא כרמב"ם אלא כרוב הראשונים], ומאחר שכל הנדון בזה הוא בדרבנן - על כן נראה פשוט שיש להתיר להתפלל לכתחילה משיכיר את

חבירו, וממילא אין מקום לטענה שעדיף להמתין עד הזריחה הנראית כי אם יקדימו להתפלל בזריחה המישורית התפילה עלולה להיות רק בדיעבד.

הקדמה מועטת בודאי אינה דיעבד: 3- גם אילו הזריחה הנראית היתה האמיתית וגם אילו תפילה לפני הנץ היתה בדיעבד - אינו מסתבר שהקדמת התפילה לכמה דקות לפני הנץ גם נחשבת דיעבד, עכ"פ לחלק מהראשונים, כפי שכתבו תר"י שאף שהמובחר הוא לסיים ברכת גאל ישראל בהנץ אולם מאחר שהדבר קשה לכוון ועלולים לאחר את זמן ק"ש [שליטת תר"י מסתיים בזריחה] לכן יותר טוב להקדים מעט מלצמצם ביותר; הרמב"ם בתשובה (הנ"ה) השיב לשואלים מה סימן להנץ החמה בישב על דרך הקירוב [יתכן שכוונתם "בישוב" למקום שאופקו מוסתר על ידי בתים או עצים], והשיב שדיוק הזמן אינו מחוייב אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הוא הזמן, וכן הביא בקונטרס י"ג מאמרות מתשובה זו מקור להנהגת החזו"א שלא לדקדק בזה כלל אלא בקירוב הזמן, ולכן החזו"א לא התערב בקביעת הזמן במנין שלו אלא האחראי קבע מעצמו את התפילה לפי הנץ המישורי [בספר דרך ישרה (חלק ב') הציע לפרש את סברת הרמב"ם - שאף שלדעת הרמב"ם זמן התפילה להתחילה הוא לאחר הנץ אולם אין זה אלא כדי שלא יטעה להתפלל לפני עלוה"ש - ולכן די בהשתדלות להתפלל בנץ]; הפני יהושע (ברכות ט'): הסביר שדעת רש"י (ברכות ט': ד"ה מתפלל) שתקנו להתפלל בנץ כי זמן המצוה הוא ביום [או משום שהתפילה היא כנגד תמיד של שחר או מפני שאברהם תיקנה והרי וַיִּשָּׁם אֲבִרְהָם בַּבֶּקֶר] - ואילו היו מתפללים לפני הנה"ח הרי היו עלולים לטעות ולהתפלל לפני עלוה"ש שאז כלל אין מקיימים את מצות תפילת השחר [משא"כ לגבי ק"ש לא חששו שהרי זמנה בשעת קימה, ובציצית ותפילין לא חששו כי הרי ישאר לבוש בהם גם בעת התפילה] - ופשוט שכדי שלא יבואו לטעות זו די שהשפעת החמה תהיה ניכרת, כגון לאחר הנץ המישורי, וא"צ לראות את החמה בפועל.

התורה לא ניתנה לאסטרונומים: 4- שמעתי אומרים שמסתבר שיש להכריע שזמן הנה"ח הוא הנראה ולא המישורי כי הרי התורה לא ניתנה לאסטרונומים; והנה שורש טענה זו נכון כי כלל ידוע הוא שהתורה ניתנה על מנת שכל אחד יוכל לקיימה ולא רק חכמי המדע המדוייק [ולכן שיעורי המצוות נמסרו בזית, כביצה, וכדו'] אולם בסוגיא זו הרי מפורש בראשונים שהנהגת הותיקין היתה מצויה רק אצל היחידים, אך שאר העם לא יכלו לכוון את הזמן המדוייק [כמבואר בעמ' 38], וממילא בזה"ז שיש בידינו את האפשרות לכוון תפילתנו במדוייק על פי לוחות ושעונים מדוייקים - הרי שאפשר לנו לדייק בזה [בגבולות הסביר], ואם יש לנו להפעיל את כלל זה - יש לומר שהתורה לא חייבה אותנו לחשב את שיעור שבירת קרני החמה בעת הזריחה [רפרקציה], וכדו'; יש בנותן טעם להעתיק מדברי הסכמתו של הגר"י מרצבך לספר 'זמני ההלכה למעשה': "אמנם לא ניתנה תורה לא למלאכי השרת ולא לאיצטגנינים, ומי יודע דעת עליון לכוון רגעיו ואפילו עד עשירית הדקה..., והרי 'כחצות' ולא 'בחצות' היא השפה לבני אדם, וכבר פסק על זה הרי"ף 'לית כל אינש יכול לכונו'... אך עכ"פ מה שבכחו של אדם לחשב ולעשות יעשה, והיא חֻמַּתְכֶּם וּבִינְתְּכֶם".

סיכום הדברים - תפילה בהנץ החמה

- ❖ מצוה מן המובחר לסיים ק"ש קודם לנץ סמוך לנץ כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל מיד בתחילת היום - שהוא עת רצון, וזו היא הנהגת הותיקין.
- ❖ יוצאים ידי חובת ק"ש לכתחילה משיכיר את חבירו, ולא נהגו להחמיר כראשונים המחייבים להמתין מלקרותה עד הזריחה [אם לא מפני מעלת הותיקין].
- ❖ יוצאים ידי חובת ק"ש לכתחילה עד רבע היום ולא נהגו לחוש לראשונים שסברו שק"ש לאחר הנץ היא דיעבד, אך אעפ"כ יש לו להקדים ולקרותה במהרה כל מה שיוכל.
- ❖ יש להתיר להתפלל לכתחילה מעת שיכיר את חבירו, עכ"פ במקום הצורך, ובשעת הדחק התירו להתפלל מעלות השחר.
- ❖ ראוי להורות שמי שעומד על הר ורואה את החמה - נחשב שהחמה כבר זרחה או שעדיין לא שקעה עבורו, וכן נהגו למול בשבת תינוק שנולד לפני שהחמה נתכסתה מהעינים אף שכבר עבר מועד השקיעה המישורית, וכ"ש שיש להחשיב את מועד ראיית החמה בפועל מההר - כזמן תפילת ותיקין.
- ❖ מי שנמצא במקום שאינו יכול לראות את הזריחה מפאת הרים המסתירים את אופקו המזרחי - מועד תפילת הותיקין עבורו היא הזריחה המישורית שאז השפעת החמה כבר ניכרת בעולם, ואין צריך להמתין לזריחה הנראית מעל ההרים.
- ❖ יש מקום ליישם את הוראתו של המהריל"ד להמתין לזריחה הנראית מעל ההרים הרחוקים - רק במקומות שההרים המסתירים הם בערך בגובה האופק, כגון בירושלים הגבוהה גם היא, וממילא הזריחה נראית שם לאחר הזמן המוקדם שהיתה נראית בו אלמלא ההסתרה; אמנם, אין מקום להורות כך במקומות שבהם ההרים המסתירים גבוהים מקו האופק וגורמים לאיחור ראיית החמה לאחר הזמן שהיתה נראית אם ההרים היו רק בגובה האופק.

מקורות לסוגיית זמן הנף החמה

ברכות ז'. בשעה שהחמה זורחת וכל מלכי מזרח ומערב מניחים כתריהם בראשיהם ומשתחוים לחמה [וראה במאירי (ברכות ט'): "ומה שהיו מכוונים להיות תפלתם בשעת הנף החמה הוא מפני שבאותו זמן היו רוב האומות נכשלות אחר עבודת השמש והיו ישראל קובעים תפלתם באותו זמן מפני שיש בה ברכות שבהם אדם מכיר לבא מאתו ית"ו וכתב בספר 'זמנים כהלכתם' שמסתבר שבזמן שיש הרים במזרח מלכי האומות משתחוים לחמה דוקא בזמן הנף הנראה לעינים מעל ההרים ולא התחשבו בנף האסטרונומי - וא"כ ה"נ יש לישראל להמתין עד הנף הנראה מעל ההרים; אמנם יש להשיב שבמאירי לא כתב שמיירי בהראות החמה מעל ההרים, וגם לא כתב דמיירי בהרים שבמזרח, וכל שניתן ללמוד ממנו הוא את הרעיון שקבעו את תפילת ותיקין כדי לשבח את ה' מיד בהנף לאפוקי מהגוים שמשתחוים לשמש; ופשוט שהמאירי לא התכוין שהגוים משתחוים לשמש מיד בהנף הנראה דראה בתוס' (ע"ז ד'): שפירש את מה דאיתא בע"ז ובברכות ז'). "תנא משמיה דרבי מאיר בשעה שהחמה זורחת וכל מלכי מזרח ומערב מניחים כתריהם בראשיהם ומשתחוים לחמה מיד כועס הקדוש ברוך הוא" - דמיירי לאחר ג' שעות כי רק אז דרך המלכים לקום (ראה ברכות ד'). "לא חסיד אני שכל מלכי מזרח ומערב ישנים עד שלש שעות"].

יומא ל"ז: הילני אמו עשתה נברשת של זהב וכו' תנא בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע מיתבי הקורא את שמע שחרית עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא מפני שאנשי משמר משכימין ואנשי מעמד מאחרים אמר אביי לשאר עמא דבירושלים [יש לדחות שהגמרא לא שיעור הנה"ח קמ"ל אלא מה עשו בתרומת הילני, ואה"נ שאפשר היה להתפלל גם קודם] (ראה בתר"י ברכות ריש עמ' 9 שפירשו שהנברשת הועילה למי שאינו קם כ"כ בהשכמה ולכן קורא ק"ש אחר הנה"ח, וראה רשב"א ברכות ח': "אמרו מצותה עד הנף החמה כדי שיהא סומך אלמא כולי עלמא מודו דלמצוה מן המובחר כותיקין, והא דאמרינן ביומא אף היא עשתה נברשת של זהב בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאות ממנה וידעו כל העם שהגיע זמן ק"ש ואמר אביי לשאר עמא דבירושלים דמושמע דאינו מתחיל עד אחר הנף החמה - לא קשיא דהתם לציבור שאי אפשר להם להתקבץ ולכוין כותיקין, ועל זה אנו סומכין שלא לעשות כותיקין"); "מ"ג גם אם יש לדון על הסתרת הרי מואב אולם בודאי שאי אפשר להוכיח מכאן שיש להמתין עד עליית השמש מעל הר הזיתים מכיון שמוכח שהנברשת היתה תלויה גבוה יותר מהר הזיתים, וממילא היא היתה הסימן שהשמש זרחה מעבר להר - ראה בהמשך (בעמ' 39) את ההוכחה].

תוספתא וירושלמי: (תוספתא ברכות א' ב', וירושלמי ברכות א' ג' - הובאו ברשב"א ברכות ח' ב' ובמאירי ברכות ט' ב') אמר מר עוקבא הוותיקין היו משכימין וקורין אותה כדי שיסמכו לה תפילתן עם הנף החמה תני אמר רבי יודה מעשה שהייתי מהלך בדרך אחרי רבי אלעזר בן עזריה ואחרי רבי עקיבה והיו עסוקין במצות והגיע עונת קרית שמע והייתי סבור שמא נתייאשו מקרית שמע וקריתי ושניתי ואחר כך התחילו הם וכבר היתה החמה על ראשי ההרים. עד הנף החמה - רבי זכריה בריה דרבי יעקב בר זבדי בשם רבי יונה כדי שתהא החמה מטפטפת [=נראית, מלשון מיטייף (כנ"ל)] על ראשי ההרים [מה ש'מטפטפת' הוא מלשון 'נראית' מוכח מלשון התוספתא (ברכות א' ב') "והגיע זמן קרית שמע כמדומה אני שנתיאשו מלקרות אלא שהיו עסוקין בצרכי צבור, קריתי ושניתי ואחר כך התחילו הן וכבר נראית חמה על ראשי ההרים"; תמצית: הוותיקין השכימו לקרוא ק"ש כדי שיסמכו תפילתם עם הנף החמה; רבי יודה קרא בעונתה, וראב"ע ור"ע התחילו לאחריו כשהחמה כבר היתה על ראשי ההרים עד הנף החמה, ובשם רבי יונה - כדי שהחמה תהא נראית על ראשי ההרים; קצת משמע במעשה זה דמיירי בהרים שבמערב ולא במזרח כי משמעות המעשה שמה שר"י קרא ושנה היה לאחר שהחליט שלא

להמתין לר"ע ורוב"ע כי מן הסתם הם כבר לא יקראו בתוך הזמן דלכתחילה מאחר והם עוסקים בצרכי ציבור, וא"כ מה שחזר וקרא לא היה אירוע חד פעמי כדי להמתין להם אלא כך עשה תמיד עד שתנן החמה כדי להתפלל בהנף, וממילא מסתבר שהוצרך לזה מאחר והתחיל ק"ש זמן רב לפני הנף - וא"כ מסתבר יותר שהמתין לזריחה על הרי המערב (כלומר שהיה בצפת או בחיפה) שאז אין לו שום סימן מוקדם מתי הזריחה צפויה מאשר לומר שהמתין לזריחה על הרי המזרח (כלומר שהיה בירושלים או בבני ברק) שאז האדמומית מתגברת בהדרגה כמה דקות לפני הזריחה הנראית; מ"ש הדברי יוסף להוכיח דמיירי בהרים שבמזרח כי אילו היה מיירי בהרים שבמערב הרי אם ההר היה גבוה הרי שהנף היה יכול להיות אפילו ברגע עלוה"ש וזהו דבר שאינו מסתבר - ליתא שהרי אפילו הר המתנשא לגובה קילומטר מעל סביבותיו - מקדים את ראיית הנה"ח רק בכחמש דקות (באופק א"י).

אוצר הגאונים: (ברכות ל"ט) הנף החמה כמשמעה בשעה שמבקשת חמה להראות פניה, כמשכתוב ויצא פרח ויצץ ציץ ומתרגמין ואנף נף, בשעה שמאדים העולם וחמה מלבלבת לצאת כמות עשבים ואלנות שמבקשים להוציא עליו, כמ"ש הנצו הרמונים תחילת הראות פניה.

האשכול: (הל' ק"ש וברכותיה ו') וותיקין היו גומרין אותה עם הנף החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום. ושדר רב שר שלום הנף החמה כמשמעה, בשעה שמבקשת חמה להראות פניה ומאדים העולם, כדכתיב ויצא פרח ויצץ ציץ ומתרגמין ואנצת נף, תחלת הראות פניה. ואין אדם מצוי לכוין באותה עונה.

תוספות: (ברכות ט'): לק"ש כותיקין - תימא דלעיל פסקין כמאן דמתיר לאחר עמוד השחר מיד, ולקמן פסקין הלכה כרבי יהושע דאמר עד ג' שעות, והכא פסק אביי שהוא בתרא ואמר כותיקין ומשמע דהכי הלכתא - וי"ל דודאי זמן ק"ש מתחיל לאחר עמוד השחר וזמנו עד ג' שעות ומיהו מצוה מן המובחר כותיקין סמוך להנף החמה כדי לסמוך גאולה לתפלה, ואפילו ותיקין נמי מודו לרבי יהושע שאם לא קרא קודם הנף החמה דיכול לקרות עד שלש שעות ועל זה אנו סומכין, וכן בפרק מי שמתו דקאמר בעל קרי שירד לטבול אם יכול לעלות ולקרות קודם הנף וכו' ומסיק בגמרא דילמא כרבי יהושע וכותיקין כלומר מתניתין דקתני קודם הנף החמה כותיקין אלמא ותיקין נמי מודו לרבי יהושע שאין שעה עוברת עד שלש שעות; ומיהו קשה דאמרין ביומא אף היא עשתה נברשת של זהב כיון שהחמה זורחת היו ניצוצות יוצאות הימנה והיו יודעין שהגיע הנף החמה ובא זמן ק"ש של שחרית ומוקי לה התם בשאר עמא דירושלים אלמא משמע דעיקר זמן ק"ש לאחר הנף החמה - והא לא הוי כותיקין שהיו קורין קודם להנף סמוך להנף, וי"ל דאותו זמן הוקבע לצבור לפי שלא היו יכולין להקדים ולמהר כותיקין כי רוב בני אדם אינם יכולין לכוין אותה שעה **[תמצית: מצאנו שלשה זמנים לק"ש: לאחר עמוד השחר מיד, עד ג' שעות, וותיקין - וי"ל שזמן ק"ש מתחיל לאחר עמוד השחר וזמנו עד ג' שעות ומיהו מצוה מן המובחר כותיקין סמוך להנף, ואפילו ותיקין מודים שיכול לקרותה עד ג' שעות ועל זה אנו סומכין; ואין להקשות מנברשת של זהב דמשמע שעיקר זמן ק"ש לאחר הנף החמה שלא כותיקין שקראו לפני הנף כי אותו זמן הוקבע לצבור שלא יכלו להקדים כותיקין כי רוב בני אדם אינם יכולין לכוין אותה שעה]**.

(יומא ל"ז): אמר אביי לשאר עמא דירושלים - תימא דאביי גופיה אמר בפרק קמא דברכות לקריאת שמע כוותיקין דא"ר יוחנן וותיקין גומרין אותה עם הנף החמה והיינו קודם הנף כדמשמע... ירד לטבול אם יכול לעלות ולהתכנסות **[ולקרות]** עד שלא תהא הנף החמה יעלה ויקרא... אלמא דגומרין אותה עם

הנף החמה היינו קודם הנף... ועוד קשה על מה אנו סומכין שאנו קורין אותה אחר הנף הרבה דאע"ג דא"ר יהושע עד ג' שעות ואמר רב יהודה אמר שמואל התם הלכה כרבי יהושע נראה דהלכה כאב"י דאמר לק"ש כוונתין דהוא בתראה, ואומר ר"י דוותיקין נמי מודו דזמנה עד ג' שעות אע"פ שהיו ממנה לקרותה עם הנף החמה... ואב"י נמי לא נקט לק"ש כוונתין אלא לומר דאע"ג דהלכה כאחרים [משיכיר את חבירו] לק"ש צריך לאחר מעט עד סמוך להנף כוונתין כדי לסמוך גאולה לתפלה ומן הדין זמן ק"ש מתחיל כאחרים ונמשך זמנה עד ג' שעות כרבי יהושע אלא שוותיקין מקדימין למצות ומשיכמין לקרותה קודם הנף כדי שתהא תפלה ביום אחר הנף כדכתיב ייראוך עם שמש שהוא אחר זריחת השמש, ומן הדין היה להקדימה כאחרים שאז הוא זמן קימה... אלא שמאחרין ק"ש מעט עד סמוך להנף כדי לסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום... משמע דקאי ייראוך עם שמש אתפלה... מצוה היא להקדים עם הנף כוונתין ולפי שאין הכל בקיאים לעשות כוונתין נקבע אותו זמן מיד אחר זריחה לשאר עמא דבירושלים שאין יודעין לכוין כוונתין... ורבינו תם פירש דזמן ק"ש הוא אחר הנף החמה כמתניתין דהכא וכרבי שמעון [אמר רשב"י משום ר"ע פעמים שאדם קורא ק"ש... אחת קודם הנף החמה... ויוצא בה אחת משום לילה... אלמא קודם הנף ליליא הוא], והוותיקין היו ממנהרין שלא כדין קודם הנף החמה בשביל חובת התפלה כדי לסמוך גאולה לתפלה שתהא עם שמש, אע"ג דתפלות כנגד תמידין תקנום והתמיד היה קודם הנף בעמוד השחר - מ"מ זמן תפלה בשעת הנף... ולהכי קורין ק"ש שלא כדין בשביל חביבות התפלה... וממנהרין אותו קודם זמנו שהוא אחר הנף... וקשה ד'מצותה עם הנף החמה' משמע דזה עיקר מצות ק"ש? עוד קשה לומר שלא יהא הלכה כאב"י דהוא בתראה? מיהו רבינו תם פירש דאב"י נמי הכי ס"ל, והא דקאמר לק"ש כוונתין סימנא בעלמא כלומר סמוך להנף כוונתין ולא כוונתין לגמרי דאילו ווותיקין מקדימין ואנו מאחרין אחר הנף, ועוד הביא ראייה מ'שומרת יום כנגד יום לא תטבול עד הנף החמה, וכולן שעשו משעלה עמוד השחר כשר' - אלמא דבר שזמנו ביום מצותו אחר הנף; ... וה"ר חננאל פירש דוותיקין גומרין אותה עם הנף החמה מיד ומפרש גומרין קורין ומפרש ייראוך עם שמש היינו קבלת מלכות שמים דהיינו ק"ש, וקשה דלישנא ד'כדי שיסמוך גאולה לתפלה' משמע דאיירי בעיקר תפלה, ועוד דקרא ד'ייראוך עם שמש' מוקמי ליה גבי תפלה בפרק תפלת השחר, ועוד דלשון 'גומרין' משמע שמתחילין לקרות קודם הנף ומכוונין כך שגומרין אותה בתחלת הנף כדי שיתפללו בתחלת הנף [תמצית: לדעת ר"י הלכה כאב"י שוותיקין גומרין ק"ש לפני הנף כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל בזמן ייראוך, ומודה שתחילת זמנה משיכיר את חבירו שהוא זמן קימה, וסוף זמנה עד ג' שעות, אלא שלפי שאין הכל בקיאים לעשות כוונתין נקבע הזמן שמיד אחר הזריחה לשאר העם שבירושלים; לרבינו תם פירש דזמן ק"ש הוא אחר הנף כמתניתין דנברשת של זהב וכרשב"י שכשקורא ק"ש לפני הנף יוצא בה משום ק"ש דלילה וכמשנה שדבר שזמנו ביום כשר לאחר עלוה"ש אלא שמצותו אחר הנף, והוותיקין היו ממנהרין שלא כדין לפני הנף כדי לאפשר שהתפלה תהא עם שמש, וגם אב"י מודה לזה ולא היתה כוונתו שקורא ק"ש לפני הנף אלא כוונתו היתה לסמוך להנף; לרבינו חננאל זמן ייראוך עם שמש אמור לגבי ק"ש ולכן הוותיקין קוראים ק"ש עם הנף החמה וא"צ לסיימה לפני הנף, וקשה שהלשון 'כדי שיסמוך גאולה לתפלה' משמע דאיירי בתפלה ולא בק"ש, ועוד קשה שהלשון 'גומרין' משמע שקוראים לפני הנף ומסיימים בתחלת הנף כדי שיתפללו בתחלת הנף].

רמב"ם: (ק"ש א' י"א) ואי זה הוא זמנה ביום מצותה שיתחיל לקרות קודם הנף החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנף החמה, ושיעור זה כמו שעה קודם שתעלה השמש.

כסף משנה (ק"ש א' י"א): ומ"ש רבינו ושיעור זה כמו שיעור שעה קודם שתעלה השמש - יש לתמוה היאך כתב רבינו שזמן זה הוא שיעור שעה אחת שנראה שהוא זמן מועט משיעור שעה, ורבינו מהר"י אבובב ז"ל כתב דלא קשיא שהנה עליית השמש דהרמב"ם ר"ל לאחר שיעלה גוף השמש כולו והנן החמה הוא מיד כשיתחיל גוף השמש לעלות עכ"ל, ובנוסחא אחרת מצאתי במקום 'שיעור שעה אחת' 'עישור שעה אחת' - והיא נוסחא אמיתית.

רמ"א (נ"ח א'): שיעור הנן החמה הוא כמו שיעור שעה אחת קודם שיעלה כל גוף השמש על הארץ [וכן נקט בבית דוד, ובעקבותיו הנהיגו במקומות רבים להתפלל מבעו"י, וראה לקמן ברב פעלים שחולק על הוכחותיו].

הגר"א (נ"ח א'): "ט"ס וצ"ל שלישי עישור שעה".

זמני ההלכה למעשה (כמעט בסוף הספר): מאחר וקשה מדוע הרמב"ם כתב "שעה" וכן קשה מדוע לא כתב את תחילת זמן קיום המצוה כמשנה וכדינא דגמרא - לכן נראה לבאר שכוונת הרמב"ם שיתחיל ק"ש משיכיר את חבירו ויכוון לגמור עם הנן אם יוכל להאריך, ועכ"פ ודאי יוצא מאז, ובזאת מובן שהרמב"ם הזכיר את תחילת הזמן וגם ביאר מתי הוא.

שו"ת הרמב"ם: (רנ"ה) שאלה. ותורינו הדרתו תפלת השחר מצותה עם הנן החמה - מי שהקדים והתפלל קודם אותו הזמן לכתחילה בציבור שלא בשעת הדחק היצא ידי חובתו אם לא? וסימננו להנן החמה בשוב על דרך הקירוב מהו? והיש לנו דבר שנוכל לסמוך עליו בזה או הדבר בנוי על מה שנאמר וכולם שעשו משעלה עמוד השחר יצאו ואפילו לכתחלה ושלא בשעת הדחק, יורינו אדונינו. התשובה. מי שמתפלל ללא צורך קודם הנן החמה שגה, אבל יצא ידי חובתו ואינו צריך לחזור, ודיוק הזמן אינו מחוייב אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הוא הזמן, משה. [שאלו מהרמב"ם מה סימן יש לנן החמה למי שנמצא בשוב והשיב שאין הדבר מדויק אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל; נראה שיותר מתאימה הגדרה זו למי שאין מצריך לראות את הנן בפועל, כי אם צריך לראותו בפועל מדוע צריך סימן, ומדוע הרמב"ם כתב שאין סימן אלא שישער לפי דעתו; כלל אינו מובן כיצד הביא בקונטרס י"ג מאמרות מתשובה זו מקור שעדיף לאחר את התפילה מלהקדימה כדי שלא להקדים לפני הנן הנראה]

תלמידי רבינו יונה: (ברכות עמ' 8-9) "עד הנן החמה, כלומר סוף זמנה לכתחלה עד שתנן החמה, והנן החמה הוא מלשון הנצו הרמזנים כלומר עד שעה שחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים. רבי יהושע אומר עד ג' שעות שכן דרך בני מלכים לעמוד בג' שעות - ואע"פ שבשאר מקומות אין אנו פוסקין הלכה דכל ישראל בני מלכים הם בהא הלכה היא וסוף זמן ק"ש הוא עד שלש שעות שעדיין זמן קימה לקצת, ויוצא בדיעבד. תניא נמי הכי ותיקין היו גומרין אותה עם הנן החמה כדי לסמוך גאולה לתפלה, כלומר קודם הנן החמה וכדאמרין ע"ש עם חשיכה ואינו רצונו לומר חשיכה ממש אלא קודם חשיכה; ואמר מורי הרב נר"ו שאע"פ שהותיקין היו קורין אותו סמוך להנן החמה אפילו הכי מודו דזמן התחלת קריאתה קודם הוא דהלכה כאחרים שאמרו משיראה את חבירו ברחוק ארבע אמות דהא רב הונא דהוא בתרא פסק כוותיהו ואב"י נמי הכי סבירא ליה שלא בא אב"י לחלוק על הפסק שפסק רב הונא אלא שאמר שהותיקין מתוך שהיו מדקדקין במצות והיו רוצים לסמוך גאולה לתפלה היו גומרין אותה עם הנן החמה כדי שיתפללו מיד כשתנן החמה ויסמכו גאולה לתפלה, ואם היו מתחילים לקרוא מיד כשיכיר את חבירו היה הרבה בין זה השיעור ובין הנן החמה והיה להם

להתאחר אחר ק"ש ולהמתין עד שתנף החמה ונמצא שלא היו יכולין לסמוך גאולה לתפלה - ומתוך כך היו צריכין לקרותה סמוך להנף החמה, אבל לאדם אחר שאינו חושש לסמיכות גאולה לתפלה מודה שיוכל לקרותה לכתחלה משיראה את חבירו ברחוק ד' אמות ויכירנו, וקודם לכן אין לו לקרות אלא בדיעבד א"נ בשעת הדחק שקורא אותה אחר שעלה עמוד השחר כדכתבין לעיל; הנה למדנו שיש בזמן התחלת ק"ש שני זמנים לדברי הכל: הראשון אחר שעלה עמוד השחר בדיעבד כגון בשעת הדחק, והשנית זמן קריאתה לכתחלה והוא משיראה את חבירו ברחוק ארבע אמות ויכירנו כדכתבין, וכמו כן יש שני זמנים בסוף הזמן אחד לכתחלה ואחד בדיעבד ואפילו לותיקין: האחד לכתחלה והוא עד שתנף החמה, והשנית בדיעבד והוא עד ג' שעות כרבי יהושע, וראה לדבר דאין זמנה לכתחלה אלא עד הנף החמה בלבד מדתנן בפרק מי שמתו 'ירד לטבול אם יכול לעלות ולהתכסות ולקרות עד שלא תנף החמה יעלה ויתכסה ויקרא ואם לאו יתכסה במים ויקרא' - אלמא משמע דמ"ה הצריכוהו לקרות במים כדי שלא תעבור זמנה, ואם איתא דזמנה לכתחלה אחר הנף החמה למה הצריכו אותו לקרותה במים אלא ודאי מפני כך אמרו יתכסה במים ויקרא ולא חששו למה שאינו סומך גאולה לתפלה מפני שראוי לחוש יותר שתנף החמה בינתיים ויעבור זמן ק"ש לכתחלה, ואע"פ שאינו סומך גאולה לתפלה שהרי אח"כ יש לו לעלות ולהתכסות ואין לך הפסקה גדולה מזו - אפילו הכי רצו חכמים שיקרא ק"ש בזמנה והיינו קודם הנף החמה משיסמוך גאולה לתפלה, הרי נראה מכאן בהדיא שזמנה לכתחלה עד סוף הנף החמה, ובדיעבד עד שלש שעות כרבי יהושע דהא איפסיקא הלכתא כותיה; וא"ת מנין לנו דותיקין סוברין דזמן ק"ש לכתחלה אינו אלא עד הנף דלמא ס"ל דאפילו אחר הנף הוא זמנה לכתחלה ומה שהיו מדקדקים וקורין קודם הנף לא היו עושין זה מפני שאין זמן ק"ש לכתחלה אח"כ אלא מפני שזמן התפלה הוא כשתנף החמה והיו צריכין להתפלל מיד היו מדקדקין וגומרין אותה עם הנף החמה כדי שיסמכו גאולה לתפלה ולעולם זמן ק"ש הוא אפילו אחר הנף לכתחלה דייראוך עם שמש יכולין הם לפרשו גבי ק"ש כמו גבי תפלה שהכל היא בכלל יראה? וי"ל דבהכרח אנו למדים מדברי ותיקין דס"ל דסוף זמן ק"ש אינה אלא עד הנף החמה לכתחלה דמסתמא לשון ייראוך עם שמש אינו רוצה לומר בזריחת השמש דוקא אלא לאחר שנתפשט השמש בעולם כדאמרין גבי תפלת המנחה 'א"ר יוסי יהא חלקי עם מי שמתפלל עם דמדומי חמה' - ודאי ר"ל בעוד שהשמש על הארץ עדיין, ואם איתא שזמן ק"ש לכתחלה אחר הנף - כיון שזמן תפלה אינה בתחלת זריחת השמש דוקא למה היו צריכין להטריח ולדקדק כל כך מפני סמיכת גאולה לתפלה הרי אפילו בלא זה הדקדוק יכולין לסמוך שאע"פ שיקרא ק"ש אחר הנף מעט עדיין הוא זמן תפלה לכתחלה ויוכל לקרות ק"ש אח"כ ולסמוך גאולה לתפלה, אלא ודאי אע"פ שזמן תפלה אחר הנף החמה הוא - זמן ק"ש אינו מהנף ואילך, ומפני שלא יעבור זמן ק"ש דלכתחלה היו מדקדקין שיקראו ק"ש בעונתה קודם הנף ושיגיעו לגאל ישראל בהתחלת הנף שמשם ואילך זמן תפלה ויסמכו גאולה לתפלה; וא"ת מנין לנו דותיקין סוברין כרבי יהושע דבדיעבד יוצא עד שלש שעות דלמא ס"ל דאפילו בדיעבד אינו יוצא מהנף החמה ואילך? י"ל דבהכרח למדנו גם זה מדבריהם שסוברין דבדיעבד יוצא אחר הנף מדחזין שהיו גומרין אותה עם הנף החמה ואם איתא דאינו יוצא בדיעבד אחר הנף היאך היו מצמצמין כ"כ שיגמרו אותה עם הנף החמה ממש היה להם לחוש שמא יעבור זמן ק"ש ולא היו מכניסין ק"ש בספק כזה - אלא ודאי ס"ל דבדיעבד יוצא אחר הנף ולפיכך היו מצמצמין כ"כ, שהיו חושבין אפילו אם נטעה פעם אחת בשיעור לא נחוש, שאע"פ שעבר

זמן ק"ש דרבנן עדיין לא עבר זמן ק"ש של תורה שזמנה בדיעבד עד ג' שעות; ומצינו למדין שאפילו לותיקין זמן ק"ש לכתחלה משיראה את חבירו ברחוק ד' אמות ויכירו עד סוף הנץ החמה, ובדיעבד בשעת הדחק יכול להתחיל ולקרוא אחר שעלה עמוד השחר, ובסוף נמי קורא ק"ש בדיעבד עד שלש שעות; ואע"ג דאמרין שזמנה לכתחלה הינה מהנץ החמה ואילך אפ"ה אם לא קרא אותה קודם הנץ יש לו להקדים ולקרותה במהרה כל מה שיוכל והכי משמע במסכת יומא דתנן התם הילני המלכה עשתה נברשת של זהב על פתחו של היכל, ואמרין עלה בשעה שהחמה זורחת היו ניצוצות ניתזין ממנה ובה היו יודעין שהגיע זמן ק"ש, ואמר אביי לשאר עמא דירושלים כלומר לא היה צריך זה לכהנים שהיו בבהמ"ק שהם היו קמים קודם אלא לשאר עמא דירושלים שלא היו קמים כל כך בהשכמה היתה הכירא זו - הנה שאחר הנץ היו קורין אותה אלא שהיו מקדימין לקרותה מיד; וכתב הרי"ף ז"ל 'מיהו לית כל איניש יכול לכווני ולמעבד כי הא מלתא ואפ"ה מצוה למיקרי קודם הנץ החמה וכו' ותמנהי עליו על זה הלשון שזהו מה שהיו עושין ותיקין עצמן שהיו קורין מעט קודם הנץ כדי שיגמרו עם הנץ ויתפללו מיד ויסמכו גאולה לתפלה והכי קאמר אלא מיהו לית כל איניש יכול לכווני וכו' דמשמע שבא לומר עת אחרת - ואומר מורי הרב נר"ו שכוונת הרי"ף ז"ל היא דותיקין מפני שהיו משערין בדקדוק היו מצמצמין ומכוונין שמיד כשיגיעו לגאל ישראל תהיה הנץ החמה, ושאר בני אדם אינם בקיין לשער כל כך ואם יבואו לעשותו שמא יטעו ותנן החמה קודם ק"ש ויעבור זמן לכתחלה - ועל כן צריך שלא ישערו בצמצום אלא בענין שיוכלו לכל הפחות לקרוא קודם הנץ פרשה ראשונה ושתהיה הנץ החמה מקריאת פרשה ראשונה עד גאל ישראל כי זה נקל הוא לכוון שתהיה הנץ החמה בשיעור גדול כזה, ואע"פ שאינו מכין בענין הנץ החמה שיהיה כשמיגיע לגאל ישראל אין לחוש לזה שיותר טוב שיקדים הנץ החמה מעט מלצמצם ביותר ולבוא לידי ספק שמא תעבור השעה" [תמצית: הנץ החמה הוא מלשון הַנִּצֵּן הַמְּזוּנִים כלומר עד שעה שחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים; זמנה עד ג' שעות שעדיין הוא זמן קימה לקצת והרי כל ישראל בני מלכים הקמים אז; הותיקין היו גומרין אותה קודם הנה"ח; הותיקין מודים שתחלת קריאתה משיראה את חבירו כאחרים כפסק רב הונא דהוא בתרא, ואביי אינו חולק אלא רק אמר שהותיקין גמרו עם הנה"ח כדי שיוכלו לסמוך גאולה לתפילה ויכולו להתפלל מיד בהנה"ח, ואם היו קוראים משיכיר היו צריכים להפסיק בין גאולה לתפילה, אבל מי שאינו חושש לסמוך גאולה לתפילה יכול לקרותה משיכיר, ובדיעבד או בשעה"ד קורא מעלוה"ש; ראינו שזמנה לכתחלה רק עד הנה"ח מדתנן שאם אינו יכול לעלות מהמקוה עד הנה"ח הצריכוהו להתכסות במים ולקרוא אף שלא יסמוך גאולה לתפלה כי העדיפו שיקרא לפני הנה"ח, ומאחר ויִקְרָא עִם שְׁמִשׁוֹ אינו דוקא בעת הזריחה אלא לאחר שנתפשט השמש בעולם ואפ"ה אמרו שיקרא במים ולא ימתין עד לאחר שיטבול ואז יוכל לקרוא ק"ש ולסמוך גאולה לתפילה ולהתפלל בעוד זמן ייראוך עם שמש - מוכח שאף שזמן התפילה לכתחילה הוא לאחר שנתפשט השמש בעולם אולם זמן ק"ש חולף לאחר הנה"ח; מאחר והותיקין המתנינו עד הנה"ח ולא חששו שמא יעבור הזמן - מוכח שגם הם מודים שבדיעבד יוצאים יד"ח עד ג' שעות; מדשאר העם דירושלים שלא קמו כ"כ מוקדם הוצרכו לסימן הנברשת מוכח שאף אם לא קרא בהנה"ח - יש לו להקדים לקרותה מיד; כוונת הרי"ף ז"ל שלא כל אדם יכול לכוון ואפ"ה מצוה לקרוא קודם הנה"ח - שהותיקין שיערו להגיע לגאל ישראל מיד בהנה"ח, ושאר העם שאין בקיין לשער כל כך עלולים לקרוא לאחר הנה"ח - יש להם לקרוא קודם הנה"ח פרשה ראשונה ושתהיה הנץ החמה מקריאת פרשה ראשונה עד גאל ישראל].

(רבינו יונה בפירוש אבות ב' י"ג) רבי שמעון אומר הוי זהיר בקריאת שמע - הזהיר על קריאת שמע יותר מבתפלה, מפני שזמן התפלה גדול ורחב שהוא עד ארבע שעות, וזמן קריאת שמע קצר, ומכיון עם הנף החמה כותיקין, וזהו לשון 'הוי זהיר' - כי צריך זהירות גדולה.

בעל המאור: (ברכות עמ' 3) הרי"ף כתב על שתי המימרות של ר"ש שהן הלכה, והקשה בעל המאור שהפסקים סותרים, אלא ש"ל שיש לנקוט רק כאיכא דאמרי שעד הנה"ח הוא זמן ק"ש של לילה ולא של יום שהרי אביי פסק כותיקין כדמוכח מסוגיא דנברשת כי סובר שעד הנה"ח עדיין אינו זמן קימה, ונמצא שיש שלשה שיעורים: א' - עד הנה"ח - ראוי רק לק"ש של לילה [וגם זאת רק בדיעבד שהרי לא היה לו להשתוות כל כך, ומה שר"ג אמר לבניו אם לא עלה עמוד השחר חייבין אתם לקרות - אין הלכה כמותו אלא כר"ש המתיר לקרוא בדיעבד אף עד הנה"ח] ואם קרא בזמן זה ק"ש של יום לא יצא יד"ח כי עדיין אינו זמן קימה [וכן יש להוכיח מדתניא (ברכות ל') "השכים לצאת לדרך מביאין לו שופר ותוקע לולב ומנענע מגילה וקורא בה וכשיגיע זמן קריאת שמע קורא" - דמוכח שאינו קורא ק"ש לפני הנה"ח], ב' - עם הנה"ח - הוא זמן הותיקין שהוא הזמן המובחר לגמור בו ק"ש של יום [בספר זמני ההלכה למעשה פירש שלשיטת ר"ח הותיקין קראו ק"ש בנץ עצמו ואת התפילה סמכו לסוף הנף שגם אז החמה אדומה עדיין - ודומה הוא לזמן האמצעי של שיטת בעל המאור שזמן 'בתוך הנף' מתמשך מעט], וג' - לאחר הנה"ח - הוא זמן ק"ש של יום למי שלא קרא כותיקין [תמצית: אין אפשרות לפסוק כהרי"ף כשתי הלשונות של ר"ש אלא רק כאיכא דאמרי השני שעד הנה"ח הוא זמן ק"ש של לילה ולא של יום כי עד הנה"ח אינו זמן קימה שהרי אביי פסק כותיקין כדמוכח מסוגיא דנברשת וכדתניא דהשכים לצאת לדרך מביאין לו שופר... וכשיגיע זמן ק"ש קורא, ונמצא שעד הנה"ח ראוי רק לק"ש של לילה ולא של יום, עם הנה"ח הוא הזמן המובחר לגמור בו ק"ש של יום, ולאחר הנה"ח - הוא זמן ק"ש של יום למי שלא קרא כותיקין].

השגת הראב"ד על בעל המאור: כוונת הרי"ף שהלכה כשני האיכא דאמרי דר"ש היתה שמה שק"ש של לילה נאמרת עד עלוה"ש הוא מימרא של ר"ש בשם עצמו - ויש להורות כמותה בדיעבד כשלא קרא בתחילת הלילה, ומה שק"ש של לילה נאמרת עד הנה"ח הוא מימרא של ר"ש בשם רבו - ויש להורות כמותה למי שהיה אנוס [כדאי הוא ר"ש לסמוך עליו בשעה"ד - היינו במקום אנוס], ומי שלא היה אנוס - יקרא בזמן זה ק"ש וברכותיה ויתפלל תפילת ערבית אלא שאינו יוצא יד"ח ק"ש, ומ"מ שני האיכא דאמרי מודים שזמן ק"ש של יום זמנה מן המובחר כותיקין מפני התפילה, ולכתחילה ניתן לקרותה משיכיר בין תכלת ללבן, ובדיעבד או למי שהיה אנוס - אחר עמוד השחר מיד [תמצית: כוונת הרי"ף שהלכה כשני האיכא דאמרי דר"ש היא שבדיעבד כשלא קרא בתחילת הלילה מורים כמימרא דר"ש בשם עצמו שק"ש של לילה נאמרת עד עלוה"ש ולמי שהיה אנוס יש להורות כמימרא דר"ש בשם רבו שק"ש של לילה נאמרת עד הנה"ח אך מי שלא היה אנוס יברך ויתפלל אף אינו יוצא יד"ח ק"ש של לילה; אמנם לגבי ק"ש של יום לכו"ע ניתן לקרותה משיכיר, וזמנה מן המובחר כותיקין מפני התפילה, ובדיעבד או למי שהיה אנוס - אחר עמוד השחר מיד].

מלחמת ה' לרמב"ן: אין להניח ששתי הבריות בשם רשב"י סותרות זו את זו כי אם היו סותרות מדוע לא הקשו מזו על זו; ועוד כיצד הסיק מאביי שאין יוצא יד"ח לפני הנה"ח הרי אם לא היה יוצא בק"ש לפני הנה"ח הרי היו צריכים לומר 'מאימתי קורין שמע בשחרית משתנף החמה' אלא ודאי שאביי בא רק לזרז שלעולם יעשה כל מי שאפשר לו כותיקין, וטעמו של אביי רק כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום - ובודאי שאלו רק דינים לכתחילה אבל בדיעבד אם התפלל מעלוה"ש

יצא יד"ח וכן אם קרא ק"ש לפני הנה"ח יצא; וכן ברור שמכיון שלאביי מה שיש לאחר את ק"ש כותיקין הוא כדי שישמוך גאולה לתפילה, והרי מאחר ופשוט שסמיכת גאולה לתפילה אינה מעכבת, וגם מוכח שכך היה מנהג חכמי הגמרא שלא לסמוך שהרי ציינו לשבח את מי שסמך [אלא קראו ק"ש מוקדם ולא סמכו גאולה לתפילה כי היו מעוניינים להתפלל לאחר הנה"ח] - לכן פשוט שאם קרא ק"ש לפני הנה"ח - יצא, והנהגת הותיקין אינה אלא מצוה מן המובחר, ולעתיד כשיתקיים ועמך כולם צדיקים - כולם יתפללו כותיקין ולא יהיו ניזקים, ולכן מי שיכול גומר ק"ש עם הנה"ח ומי שאינו יכול לכוון כך מתחיל ק"ש עם הנה"ח וסומך תפילה להנה"ח בכל כחו, וזהו הסימן של הנצוצות שיצאו לאחר הנה"ח מהנברשת של הלני לשאר עמא דבירושלים, וכן כוונת הירושלמי כדי שתהא חמה מטפטפת על ראשי ההרים 'בעי תפלה עם השמש כלומר סמוך להנץ מאחריו מיד, והלכך הותיקין גומרים עם הנץ, ושאינו יכול לכוון כן מתחיל עם הנץ וסומך תפלה להנץ בכל כחו - וזהו סימן של נברשת של הלני לשאר עמא דבירושלים דכשניצוצין נתזין הימנה - אחר הנץ החמה הוי, וכן אמרו בירושלמי אפיסקא דמתני' עד הנץ החמה - כדי שתהא החמה מטפטפת על ראשי ההרים'. מודים חכמים לר"ש שיוצא יד"ח ק"ש מעלוה"ש בדיעבד והשיעורים של משיכיר הם לכתחילה, ומה שיוצא יד"ח ק"ש של ערבית לאחר עלוה"ש הוא מפני שיש אנשים שעדיין ישנים בשעה זו; יש לתמוה על האוסרים לקרוא ק"ש לפני הנה"ח שהרי שנינו שכל דבר שמצותו ביום - זמנו משעת הנה"ח, ואם עשה מעלוה"ש יצא יד"ח - ומה ראו בק"ש ותפילה יותר משאר המצוות, וממילא יש לסכם שזמן ק"ש של לילה עד חצות, ואם עבר עליו חצות בפשיעה או בשינה חייב מיתה אבל קורא עד עלוה"ש, לאחר עלוה"ש הוא יום אלא שמאחר ובתורה כתוב 'ובשכבך' לכן אמר ר"ש שמאחר ועדיין יש אנשים הישנים לכן יכול לקרוא עד הנה"ח [ויתכן שהיתר זה הוא רק באונס שהרי אמרו 'פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים ביום אחת קודם הנץ החמה...'], וגם יתכן שרשב"י התיר לא רק באונס אלא שחכמים סמכו על דבריו רק במקום אונס], ולאחר הנה"ח אין יוצא יד"ח כי אין מי שישן [גם בני המלכים כבר אינם ישנים אלא שעדיין לא עומדים ממיטתם], אולם לגבי זמן ק"ש של שחרית שנינו משנה דמאימתי [ואין בזה סתירה למה שעדיין יכול לצאת יד"ח ק"ש של לילה כי כתוב "בשכבך" והרי ישנם שעדיין ישנים], והרי מפני שאין זמן הנה"ח ידוע לכל אמרו לגבי מילה טבילה והזאה שימתו עד לאחר הנה"ח כדי שיהיה דבר שהוא ברור לכל - שהרי אם הקדים לפני עלוה"ש לא יצא יד"ח ואם אחר לא הפסיד, ואף שלק"ש בעינן דוקא בוקר ואין זמנה כל היום אבל מ"מ כתיב "ובקומך" ורוב האנשים אינם קמים עד שיכירו זה את זה, ועוד מפני שיש בה פרשת ציצית דכתיב "וראתם אותם המתפרש מן הסמוך לו - לכן קבעו חכמים זמן ק"ש משיכיר בין תכלת שבה ללבן שבה שהיא היא שיעורא דמשיכיר את חברו, ויתכן שלדעת רבנן כלל אינו יוצא יד"ח לפני זמן דמשיכיר אלא שהרי"ף סמך על האיכא דאמרי הראשון שאף שזמן זה הוא יום כלפי דיני התורה אולם כלפי ק"ש נחשב לילה לגבי ק"ש של שחרית [פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה... יוצא בהן די חובתו אחת של יום... לעולם ליליא הוא והא דקרי ליה יום דאיכא אינשי דקיימי בהיא שעתא] אבל בדיעבד יצא משום שמיעוט אנשים כבר קמו, והרי כתוב "ובקומך" - בלשון יחיד, וכוונת הברייתא דהקורא עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא יד"ח היא שלא יצא ידי מצוה מן המובחר כי אנשי משמר קראו לאחר עלוה"ש ולפני משיכיר, ואנשי מעמד קראו לפני תום ג' שעות ולאחר הנה"ח; ומה שלא אמרו חידוש נוסף שיכול לקרוא פעמים ק"ש בזו אחר זו ושתיהן בין עלוה"ש להנה"ח ויוצא ידי ק"ש של יום וגם

של לילה - הוא מפני שהצריכו שיפסיק ביניהן עלוה"ש או הנה"ח; ומה שהוקשה לבעל המאור מדוע לא אמרו שמי שהשכים קורא ק"ש - אינו קשה מפני שכלפי ק"ש אין לו שעה"ד כי יכול לקרוא אח"כ, ורק כלפי עמידה לתפילה היוצא לדרך הוא דחוק; כלל הדבר שק"ש של ערבית עד עלוה"ש כ"ג, ובשעה"ד עד הנה"ח כ"ש בתרייתא, וזמן ק"ש של שחרית למצוה מן המובחר כותיקין, וזמנה אפילו לכתחילה כמתניתין דמשיכיר, ודלא כבעל המאור [תמצית: יש לקיים את שתי הבריות; ברור שגם לאבי יוצא בק"ש לפני הנה"ח דאל"ה הל"ל 'מאימתי קורין את שמע בשחרית משתנן החמה' והוא רק זירז שמי שאפשר לו יעשה כותיקין כדי שיסמוך גאולה לתפילה ונמצא מתפלל ביום - שהוא רק דין לכתחילה שהרי אם התפלל מעלוה"ש יצא, ותו שרק יחידים סמכו גאולה לתפילה והשאר קראו ק"ש מוקדם והתפללו לאחר הנה"ח; מי שאינו יכול לגמור ק"ש עם הנה"ח יתחיל ק"ש עם הנה"ח ויסמוך תפילה להנה"ח - כסימן הנצוצות וכירושלמי שתהא חמה מטפטפת על ראשי ההרים; בזמן שבין עלוה"ש להנה"ח יש שעדיין ישנים ויש שכבר קמו ולכן יוצא יד"ח ק"ש של ערבית לר"ש (יתכן שהיתרו של ר"ש הוא רק באונס או שסמכו עליו חכמים רק במקום אונס; לאחר הנה"ח אינו יוצא כי אפילו בני מלכים כבר התעוררו), וגם מודים חכמים לר"ש שיוצא יד"ח ק"ש של יום מעלוה"ש כפי ששינוי שכל דבר שמצותו ביום - אם עשה מעלוה"ש יצא (ומה שהקורא עם אנשי משמר שקראו לאחר עלוה"ש לא יצא - היינו ידי מצוה מן המובחר, וכן הקורא עם אנשי מעמד שקראו לאחר הנה"ח ולפני תום ג' שעות לא יצא ידי מצוה מן המובחר), ולכתחילה ימתין עד זמן דמשיכיר שהרי רוב האנשים קמים רק לאחר שיכירו זה את זה וממילא לא יקדימו לפני עלוה"ש וכי זמן ציצית הוא משיכיר בין תכלת ללבן; לא התירו להסמיק ק"ש של יום מיד לאחר של לילה ללא הפסק עלוה"ש או הנה"ח ביניהן; לא התירו ליוצא לדרך לקרוא ק"ש לאחר עלוה"ש כפי שהתירו להתפלל מאחר והיציאה לדרך רק מפריעה להתפלל ולא לקרוא ק"ש לאחר מכן].

ריטב"א: (יומא ל"ז:) אמר אביי לשאר עמא דירושלים - פירוש דההוא סימנא דנברשת אינו לאנשי משמר ואנשי מעמד אלא לשאר כל העם שבירושלים, ודקארי לה סבר דכיון שבתוך המקדש היה הסימן מסתמא למשרתים במקדש היה [כוונתו לאפוקי מרש"י שפירש שסימן הנברשת היה לעומדים בעזרה; מסתבר שניתן להוכיח מדבריו שסימן הנברשת הועיל למי שלא ראה את הנץ, ומסתבר שמכאן ניתן לומר שדי בראיית הנץ ממקום אחד כדי להשפיע על כל המקומות הסמוכים, ומכאן סייעתא למי שפירש שהנץ הוא הסימן שהשפעת השמש התפשטה בעולם ולכן אין צריך יכולת ראייה בפועל].

פרי חדש: (נ"ח א') השיטה המחזורת לגבי תחילת זמן ק"ש היא שיטת הרי"ף (ברכות עמ' 8) והרמב"ם (ק"ש א' י"א-י"ב) שלא הזכירו זמן מוקדם לכתחילה לתחילת ק"ש ולכן מסתבר שהבינו שכוונת אביי אינה רק להורות על מעלה בעלמא אלא סברו שזמן הותיקין הוא תחילת זמן ק"ש לכתחילה - ודלא כרב הונא, כי אם היו סוברים שאביי מסכים עם רב הונא היה להם לומר 'לתפילה ולק"ש כותיקין', ותו כמו שפירוש 'לתפילה כאחרים' היינו לכתחילה - כך גם 'לק"ש כותיקין' פירושו שזה הוא תחילת זמן ק"ש לכתחילה - והוא מפני שאז רוב האנשים קמים ממטתם סמוך להנץ, ולכן הרמב"ם הזכיר רק זמן ותיקין ולא לפני כן, והכי נקטינן, ודלא כפסק המחבר שפסק שזמן ק"ש היא משיכיר את חברו; (פ"ט א' ד"ה ואם התפלל) המחבר סתם ולא פירש אימתי תחילת זמן התפילה, והעיקר הוא שיש שלשה זמנים: א' - עיקר מצות התפילה מהנה"ח - דכתיב 'ייראוך', ב' - לכתחילה יכול להתפלל משהאיר פני המזרח - דומיא דקרבן התמיד, ג' - בדיעבד יצא כשהתפלל מעלוה"ש לפני שהאיר המזרח - דומיא דקרבן התמיד שבדיעבד כשר מעלוה"ש, ודלא כדמשמע מרבינו ירוחם שהביא בב"י, ודלא כדברי המחבר [כפי שהפ"ח הבין את כוונתם שמעלוה"ש עד הנץ הוא דיעבד] [תמצית: העיקר והכי נקטינן כשיטת הרי"ף והרמב"ם שזמן

ק"ש לכתחילה מתחיל בהנץ כי אז רוב האנשים קמים, ולא מזמן משיכיר - כי אביי חולק על רב הונא שהרי לא אמר 'לתפילה ולק"ש כותיקין', וכמו שפירוש 'לתפילה כאחרים' היינו לכתחילה - כך גם 'לק"ש כותיקין' פירושו שזה הוא תחילת זמן ק"ש לכתחילה - והוא מפני שאז רוב האנשים קמים ממטתם סמוך להנץ, ודלא כפסק המחבר שפסק שזמן ק"ש היא משיכיר את חברו; העיקר הוא שיש שלשה זמנים: א' - עיקר מצות התפילה מהנה"ח - דכתיב 'ייראוך', ב' - לכתחילה יכול להתפלל משהאיר פני המזרח - דומיא דקרנן התמיד, ג' - בדיעבד יצא כשהתפלל מעלוה"ש לפני שהאיר המזרח - דומיא דקרנן התמיד].

ברכי יוסף: (סי' נ"ח ב' [למון החיד"א]) משיראה את חבריו וכו', וקצת קשה דמרון בב"י כתב דהרי"ף והרמב"ם ס"ל דהלכה דלכתחילה כותיקין דוקא, ולא דמצוה מן המובחר כותיקין אלא זהו זמנה לכתחילה, ומאחר שכן אמאי פסק הכא דלא כהרי"ף והרמב"ם ושביק כללא דכיל לן בהקדמתו לפסוק כהרי"ף והרמב"ם נגד שאר פוסקים, ומה גם דהכא אם יקרא כותיקין יוצא י"ח לכו"ע, ואם קורא משיראה חבריו לא נפיק להרי"ף והרמב"ם? ואולי אפשר דכשחבר מרן את השו"ע נסתפק בדעת הרי"ף משום דתנ"י דמפרש על הלכות הרי"ף והרא"ש דרגיל לפסוק כהרי"ף סתמו דבריהם ונקטי דהא דותיקין מצוה מן המובחר - ואילו היו סוברים שדעת הרי"ף להיפך היו מבארים שדעתם נגד הרי"ף, ומאחר דמוכח מרבינו יונה ומהרא"ש דסברי דהרי"ף סבר כוותיהו אמטו להכי פסק כהרי"ף והרא"ש ושאר פוסקים שלמים וכן רבים אשר אתנו; והרב פר"ח פסק כהרמב"ם וכנראה מהרי"ף דהא דותיקין הוא זמנה לכתחילה, ונראה דיש להחמיר כן מאחר דאם יקרא כותיקין יוצא י"ח לכו"ע, וכמדובר [לדעת הרמב"ם תחילת זמן התפילה לכתחילה הוא רק מהנץ, והב"י כתב שכן דעת הרי"ף, אלא שבשו"ע פסק דלא כוותיהו, ואולי טעמו שמאחר ותנ"י שדבריו קאי על הרי"ף והרא"ש שרגיל לפסוק כרי"ף כתבו להיתר - הבין שהם הבינו שדעת הרי"ף אינה כרמב"ם, והפר"ח פסק כהרמב"ם, ונראה שיש להחמיר כן כי כשיקרא כותיקין יצא י"ח לכו"ע].

בית דוד: (אור"ח ל"ו) כתב הטור סי' נ"ח: "ומצוה מן המובחר קודם הנץ החמה כו", שמעתי שהנץ החמה שאמרו ז"ל אינו כשנראה לנו בארץ, וראיה מדתנן פרק א"ל הממונה: "הילני אמו עשתה נברשת של זהב שעל פתח ההיכל", ואמרינן עלה בגמרא: "תנא בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין הימנה והכל יודעין שהגיע זמן ק"ש" - ואם איתא למה לי נברשת הלא נראה לעינים הוא אימת חמה זורחת, אלא ודאי דהנץ החמה אינו כשנראה לנו אלא קודם שיראה לנו והיינו משמתחיל השמש לצאת ממקומו - וזה אינו נראה ואינו נודע לנו אימת הוי לכן עשתה נברשת [יש לדחות שהרי הנברשת נצרכת כדי להתגבר על הסתרת החמה הנוצרת על ידי הר הזיתים הגורם לאיחור הקאותה], והיה עשוי באופן שמיד שמתחיל השמש לצאת ממקומו זהירותו זורח מן המזרח כנגד פתח ההיכל שישם הנברשת וע"ז זה ניצוצות יוצאין מהנברשת, ולא שהחמה זורחת ממש על הנברשת אלא זהרי חמה [יש לדחות שהרי שעה לפני הזריחה כלל אין כמות אור המסוגלת לגרום השפעה על נברשת, שהרי תחילת האור הראשון מופיע רק 81.5 דקות לפני הזריחה], ור' ישעיה כתב בזה דברים מוכיחים כן יע"ש; ועוד נראה ראיה מדאמר התם תלמודא מיתיבי הקורא את שמע עם אנשי משמר ואנשי מעמד לא יצא מפני שאנשי משמר מקדימין ואנשי מעמד מאחרין - ואם איתא דהנץ החמה הוא הנראה לנו בארץ מאי קמ"ל הא חזינן להו דקורין שלא בעונתה [מאחר ואנשי המשמר קראו ק"ש לאחר עלוה"ש לרוב הראשונים, ממילא קמ"ל שהקורא עמם לא יצא ידי מצוה מן המובחר (כלומר - טענתו היתה קשה אילו אנשי המשמר היו קוראים לפני עלוה"ש כדמשמע מרש"י)]; והיינו דכתב הרמב"ם ז"ל, וז"ל: "מצותה שיתחיל קודם הנץ החמה כדי שיגמור לקרות ולברך ברכה אחרונה עם הנץ

החמה, ושיעור זה כמו שיעור שעה אחת קודם שיעלה השמש", ואיכא למידק למה שינה לומר קודם שיעלה השמש ולא אמר קודם הנף החמה [אין כאן טענה דהיינו הנף], ועוד כמו שהקשה הרב"י בשם מהר"א איך קרא הרמב"ם לזה הזמן כ"כ מועט, דהיינו זמן קריאת שמע וברכה אחרונה "שיעור שעה אחת" [אכן יש לגרוס "עישור שעה אחת" או "שליש עישור שעה"] - ונראה דה"ק זמן ק"ש ותפילה תלוי בהנף החמה: זה קודם לו וזה מאחר אליו סמוך, אמנם אין הנף זה ניכר לפי שאינו כשנראה בארץ, אך יש מקום לידע זה - והוא שעה אחת קודם שיעלה השמש על הארץ ויראה לנו [אין אפשרות להבחין באור של שעה לפני הנה"ח ולדעת שכבר הגיע הזמן]; ושמעתי שיעור אחר שבהתחיל סדר הזמירות שלנו מיד כשיאור היום יגיע ק"ש בעונתה [תמצית: זמן הנה"ח הוא שעה לפני הזריחה בפועל וראיה שאינו זמן ראיית החמה מדהוצרכו לסמן הנברשת, מדהוצרכו לומר שהקורא עם אנשי משמר לא יצא יד"ח, משינוי לשון הרמב"ם ומדכתב הרמב"ם ששיעור זה שעה לפני שיעלה השמש]. [אף שבתקופת הבית דוד התפשט המנהג להתפלל שחרית מוקדם כדבריו, אולם הבאים אחריו (רב פעלים, בה"ל, כף החיים) דחו דבריו, וכן עמא דבר].

רב פעלים: [ב' או"ח ג' - מובאת כאן רק תמצית דבריו] כתב הבית דוד שהנה"ח אינו תלוי בראית השמש בפועל דאי הכי למה לן נברשת הלא נראית בעינים, אלא י"ל שהנברשת נצנצה מחמת הזוהר כשהתחיל השמש לצאת ממקומו לפני זריחת החמה ממש, וכן יש להוכיח מדאמרו שהקורא שמע עם אנשי משמר ומעמד לא יצא יד"ח - ואם הנה"ח הוא הנראה לעינים מאי קמ"ל הרי חזינן דקורין שלא בעונתה, ואף שיש לדחות שהנברשת נצרכה כדי שיוכל להתחיל לקרוא ק"ש עישור שעה לפני עליית השמש אך יש להוכיח כמותו מהמציאות שחמה בראש כל אדם חמש וחצי שעות לאחר הזריחה בלבד - ש"מ שנחשבת זריחה לפני שנראית לנו. אמנם כמה אחרונים דחו גירסת הבית דוד "שעה" וגרסו "עישור שעה", וגם לא מצינו שהאחרונים סמכו על סברתו, אלא שמצאנו שהחיד"א הביא בשם המהר"י קובו שעשה מעשה להחשיב כזמן מנחה גם לאחר שהשמש נעלמה מאחרי ההרים כי אחורי ההרים עדיין היום גדול, ומשמע מדברי החיד"א שבימיו לא התפשטה ההנהגה לעשות כסברת הבית דוד גם בתפילת השחר, ואם יש כעת מנהג כזה בירושלים - הרי הוא מנהג חדש. הנהוגים כסברת הבית דוד לכאורה יכלו לעשות כן גם לגבי השקיעה, ומה שהמהר"ל לא נהג כן גם לגבי מנחה כי בשחרית אזלינן בתר התחלת הזריחה אך לענין מנחה הרי זמן התפילה תלוי בזמן קרבן התמיד, והרי הדם נפסל בשקיעה, ואז נעשה לילה ואין כאן דין יום להתפלל בו מנחה. אמנם יש להוכיח היפך סברת הבית דוד מהמדרש א"ר יוחנן בשעה שהזקנים נכנסין לעבר את השנים נוטלין מן היום ונותנין ללילה ונוטלין מן הלילה ונותנין ליום... - אלמא אורך היום בתמוז שווה לאורך היום בטבת שניתן לישבו רק אם נאמר שהנף החמה הוא מעת שנראית לעינינו כי בזה נמצא שיעור מספיק להוסיף על הלילה, ולפ"ד הרב ב"ד שיעור מעמוד השחר עד הנף החמה הוא זמן מועט ואינו מספיק ליישב דברי המדרש. עוד יש להשיב על הבית דוד מהגהת הגר"א שהוכיח שאין גורסים שהנף הוא שעה לפני הזריחה אלא שהוא שלישי עישור שעה קודם שיעלה כל גוף השמש. עוד יש להוכיח שהנף אינו בעוד חשך כהבית דוד אלא כשהשמש זורחת על הארץ נגד עינינו - מלשון שער הכוונות שכשאומרים ק"ש של שחרית קודם הנף החמה אין טורח כ"כ להחזיר המוחין כי כמעט שלא עבר רגע קטן שנסתלקו, וזהו הטעם שהותיקין היו גומרים אותה קודם נף החמה כי המוחין מסתלקין בעוד היום ברור. אף שהתפשט המנהג כבית דוד ברוב המקומות וגם בירושלים ואי אפשר לבטלו - נכון למדקדקין להתפלל עם יציאת

השמש ממש שנראת לנו - ויתחיל ק"ש שיש דקות לפני יציאת השמש וזריחתה לפנינו [תמצית: הבית דוד כתב שהנה"ח אינו תלוי בראית השמש בפועל דאז למה לן נברשת, וכן יש להוכיח מהרמב"ם "שיעור זה כמו שעה קודם שתעלה השמש" וצ"ל שהנברשת נצנצה מחמת הזוהר כשהתחיל השמש לצאת ממקומו לפני הזריחה, וכן יש להוכיח שהרי המציאות שחמה בראש כל אדם חמיש וחצי שעות לאחר הזריחה בלבד, וכן התפשט מנהג חדש כמונו ברוב המקומות וגם בירושלים; אם יש לחלק ולא לעשות כן גם לגבי השקיעה הוא מפני שתפילת מנחה תוקנה כנגד התמיד - והרי דם הקרבן נפסל בשקיעה, ואז נעשה לילה; אמנם לא מצאנו שסמכו על סברתו וגם גרסו "עישור שעה" ולא "שעה", וגם לא מצינו שהאחרונים סמכו על סברתו, וגם יש להוכיח היפך סברתו מהמדרש שאורך היום בתמוז שווה לאורך היום בטבת - שניתן לישבו רק אם נאמר שהנה"ח הוא מעת שנראית לעינינו כי לבית דוד שיעור מעמוד השחר עד הנץ החמה הוא זמן מועט, וכן הגר"א הוכיח שצריך לגרוס שהנץ הוא "שליש עישור שעה קודם שיעלה כל גוף השמש", וכן יש להוכיח משער הכוונות שהותיקין היו גומרים ק"ש קודם הנץ כי המוחין מסתלקין בעוד היום ברור, וכן נכון למדקדקין להתפלל עם יציאת השמש ממש שנראת לנו - ויתחיל ק"ש שיש דקות לפני יציאת השמש וזריחתה לפנינו] [בספר זמנים כהלכתם צירף את הרב פעלים לסוברים שיש להמתין עד הנץ הנראה, ופשוט שזה אינו כי כל שכתב הוא לאפוקי מהבית דוד שקוראים ק"ש בעוד חושך, וכלל לא נכנס לסוגיא של הסתרת ההרים, ופשוט שכשלא היה אמצעי לדעת את זמן הנץ המחושב נאלצו להמתין להופעת השמש ממש].

דברי יוסף: (עמ' ס"ז-ס"ח) הנץ החמה בירושלים הוא בשעה שהחמה מפציעה מעל הר הזיתים שכל שההרים הם מחוץ לתחום שבת אין צריכים לנכות את גובהם וראיה מנברשת של זהב שהיתה על פתח ההיכל. מוכח מהירושלמי שרגע הנץ הוא אם נראה השמש על ראש ההר אף שבמקום אשר הוא עומד עליו לא נראה עדיין, ויש להקשות שהרי אם ההר יגיע עד העננים היה רואה עליו נצוצי השמש במשך זמן מהלך השמש שלש מעלות וחצי, ואם ההר היה גבוה יותר היה אפשר לראות עליו ניצוצי השמש זמן מעט לאחר שעלה השחר או אפילו ברגע עלות השחר וא"כ רגע עלוה"ש הוא רגע הנץ - וזה ודאי מן הנמנע, לכן נ"ל שלא נקרא הנץ כי אם בשעה שהוא רואה עלות השמש ממש ולא בשעה שנראים נצוצותיה על ההרים, ומה שנזכר בירושלמי והתוספתא (ברכות א' ב') שהשמש מטפטפת על ראש ההרים הכוונה על ראש ההרים שהם בצד המזרח ור"ל שכבר החל השמש לצאת מהאופק לפני עינו והוא עומד לפני השמש ממש; הנברשת הועילה לשאר עמא דירושלים, ופירש"י לעם הבאים בעזרה, ולפי דעתי לשאר עמא דבחלק המזרחי בצד הר הזיתים - ששם היה רוב ישוב העיר וכותל המזרחי היה נמוך, ובשעה שהחמה זורחת הנצוצות יוצאים מהנברשת שהיתה מול שמש וכל יושבי המזרח ראו הנצוצות וכלו להתחיל לקרוא ק"ש, ועד שגמרו הברכה הוא כבר זמן הנץ עבורם שיושבים נמוך [וכבר השגחתי שאם נראית צאת השמש בחלק הגבוה עדיין יש שש או שבע דקות עד שיצא לרוב יושבי העיר] - וא"כ "לשאר עמא דירושלים" אינם הותיקין כמ"ש תוס' [לא הבנתי מדוע לשיטתו אינם הותיקין]. ולפי"ז לא יהיה בזמן אחד רגע נץ החמה אף ליושבי בית אחד כי העומד למעלה יקדים לו הזריחה זמן מה. ואם אירע שיש לו להמתין עד הנץ החמה - נכון שיחזור לקרוא ק"ש שנית מאשר ימתין, וכן לשון הירושלמי "והייתי סבר שמא נתיאשו מק"ש וקריתי ושנית". וכן נ"ל שיותר נכון להתפלל ברגע הנץ החמה כותיקין ביחידות ממה שיתפלל בציבור שאינם מדקדקים לקרות שמע ולהתפלל בשעה וברגע ההוא [תמצית: הר הזיתים הוא מחוץ לתחום שבת ולכן אין מנכים את גובהו וממתנים עד שהחמה תפציע מעליו כמו בנברשת; מהירושלמי מוכח שרגע הנץ הוא כשהשמש נראית רק על ראש ההר, וקשה

שאם ההר היה מגיע לעננים הרי שהנף היה מיד לאחר עלוה"ש או אף לפניו - וזה ודאי לא יתכן, לכן נ"ל שהנף הוא בשעה שרואים את השמש ממש, וכוונת הירושלמי שמטפטפת על ההרים שבמזרח; לפ"ז הנברשת הועילה לעם שבחלק המזרחי בצד הר הזיתים - ששם היה רוב הישוב וגם החומה היתה נמוכה ואפשרה להם לראות את הנצנוץ שבנברשת כדי שיתחילו לקרוא ק"ש - וכשיסיימו כבר יגיע זמן הנף עבורם, ולפי"ז זמן הנף אינו שווה אף ליושבי בית אחד. אם יש לו להמתין עד הנף - נכון שיחזור לקרוא ק"ש שנית מאשר להמתין כמובא בירושלמי "וקריתי ושניתי". נ"ל שנכון להתפלל בנף כותיקין אפילו ביחיד מאשר בציבור שאין מדקדקים בזה]. [לדעת הדברי יוסף זמן הנף נקבע עפ"י ראיית החמה בפועל ע"י כל אחד באשר הוא שם, וההוכחה היחידה לזה היא מסברא שאם הזמן נקבע עפ"י הָאִוְתָה בהרים שבמערב הרי שבהר גבוה זמן הנף יקדם לעלוה"ש; יש לדחות את ההכרח שלו שגם הר גבוה יכול לגרום הקדמה מועטת כי עינים ראות שהשפעת החמה נראית בעננים רק כמה דקות לפני שנראית בארץ, והגובה אינו יכול להשפיע כל כך].

נתיבות השלום: (ק"ע) העיקר הוא לפי ראיית המקומות הגבוהים בעיר דאין עושים אגודות בעיר אחת [ראיתי שכתב עוד (בדברי יוסף) שאף בחצר אחד ובית אחד יש חילוק בין העומדים למעלה שמקדימים וכו' וזה תמוה, ואין לנו לומר מדעתנו אלא דוגמא מה שמצינו באיזה מקום בש"ס, ולא מצינו בציפורי גופא שיהיה איזה חילוק לעומדים בראש ההר או בשיפולו אלא ודאי דאין עושים אגודות אגודות בעיר אחת דאפילו לענין שבת התלוי בקבלה המיעוט נמשכים אחר הרוב אלא העיקר עפ"י ראיית המקומות הגבוהים בעיר ורואין שהחמה כבר הנצה ואין חילוק בין הוא דר בעליה או למטה, ומהך דנברשת דיומא הוא סתירה גדולה לדעת הדברי יוסף דנראה דעשו הנברשת כדי שידעו כל העם שבירושלים וכל המבואות אשר לא הגיע להם אור השמש דאל"כ למה סימן אחר יאמרו ק"ש כל אחד כשרואין יציאת השמש אלא דאנן ק"ל כרוב פוסקים (כגון תוס' ברכות ט'): דסימן נברשת הוא אחר הזמן האמיתי שהוא כהותיקין אלא הסימן הוא לשאר עלמא שאינם יכולים לכוון, ור"ת ס"ל דזהו עיקר הזמן, עכ"פ מוכח להדיא דקבעו זמן אחד שוה לכל; וגם מוכח מהא דיומא שהפירוש האמיתי דראשי ההרים המוזכרים בירושלמי הוא ההרים המערבים העומדים נגד השמש ולא כמו שכתב הדברי יוסף - דמדעת ר"ת נוכל להוכיח הכל לדידן (כלומר שלדעת ר"ת זמן הנברשת הוא הנף, והרי הנברשת הראתה את נצנוצי החמה כפי שמשתקפים במקום גבוה - שהוא מקביל לראשי ההרים' המוזכרים בירושלמי כדכתב הרמב"ן במלחמת ה' [כנ"ל כוונתו]), ובאמת פעה"ק יש מקומות וחסרים וכמה בתי מדרשים הרואים פני המזרח ממש מעל ראש הר המשחה, אך דבר זה ודאי בקל לראות על בנינים הגבוהים העומדים במערבה לעיר או הנוטים לצפון או לדרום ותיכף כשנראה עליהם נצוצי האור והוא קודם עלית גוף השמש - זהו הנף החמה האמיתי שהוא סוף זמן ק"ש ותחילת זמן תפילה], ובנברשת א' כ': הביא משמו לנכות את הר הזיתים כי הוא עומד בתוך התחום [תמצית: אין עושים אגודות בעיר אחת ולכן כל העיר נגדרת אחת הראות הנף במקומות הגבוהים שבעיר, וכן מוכח מהנברשת שקבעה זמן אחיד לכל המקומות שאור השמש לא הגיע להם [ונחלקו הראשונים אם זמן הנברשת הוא אחר זמן ותיקין או בדיוק]; עוד מוכח מהנברשת שראשי ההרים המוזכרים בירושלמי הם המערביים; בירושלים ישנם כמה בתים הרואים את הזריחה מעל הר הזיתים, וקל לראות את נצוצי האור על הבנינים הגבוהים שבמערב או הנוטים לצפון או לדרום].

משנה ברורה: משנה ברורה (נ"ח ז') "הנף החמה - היא השעה שהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים" [זו היא הגדרת תר"י על פי הירושלמי, וכבר התבאר לעיל שעיקר הכוונה היא להרים שבמערב ולא במזרח]. בה"ל (נ"ח כמו) כמו שיעור שעה אחת - עיין מ"א, ועיין פמ"ג שסיים בסוף דבריו וכתב דא"כ לפי מה דקיי"ל דמעמוד השחר עד עלות השמש הוא שעה וחומש אנו צריכין לומר דמעמוד השחר עד השיעור

שיכיר את חבריו ברחוק ד' אמות הוא בערך עישור שעה ומשיכיר עד תחלת הנן הוא ג"כ עישור שעה ומתחלת הנן עד עלות גוף השמש על הארץ הוא שעה. ודבריו דברי תימה הן דהמ"א בעצמו לקמן בסימן פ"ט סק"ב נשמר מזה וכתב דכוונת הרמב"ם במ"ש קודם עלות השמש ר"ל קודם הנן החמה פי' תחלת הזריחה ולא עלות כל גוף השמש וכן כתב המחצית השקל שם עיי"ש, ומה שכתב כאן שיעור שעה היינו מהנן עד עלות כל גוף השמש, ועוד לדבריו נהיה מוכרחין לומר דנן החמה נקרא אפי' קודם שמתחלת לזרוח על העולם כי אנו רואין בחוש שחומש שעה אחר עלות השחר דהוא י"ב מינוט עדיין אין ניכר זריחת השמש כלל, וכעין זה ראיתי ג"כ באשל אברהם בסימן זה שמביא בשם תשובת בית דוד ומשמע ג"כ מלשונו דנן החמה נקרא מעת שמתחלת השמש לצאת ממקומה אף שאינו נראה ולא נודע לנו עדיין, ולא משמע כן מדברי רבינו יונה שכתב בפירוש שנגן החמה היא השעה שמתחלת החמה לזרוח בראשי ההרים וכן מתוספות ברכות ט': ד"ה לק"ש כותיקין שהקשו דמהיית דנברשת שבשעה שהחמה זורחת היו ניצוצות יוצאין הימנה והיו יודעין הכל שהגיע זמן ק"ש - מוכח דזמן ק"ש הוא אחר הנן וכמו שכתב הרא"ש עיי"ש - משמע ג"כ דנן החמה הוא משעה שהחמה מתחיל להתנוצץ על העולם לא משעה שמתחלת לצאת ממקומה דא"כ יש עוד זמן הפסק בין שיטת התוספות לשיטת ר"ח ולא משמע כן כדמוכח להמעייין בדבריהם דהנ"מ הוא רק במ"ש 'גומרין' אם הכוונה הוא לגמרה עם הנן או להתחיל לקרותה עם הנן אבל בעצם הנן לא נחלקו, ועוד מוותיקין גופא מוכח שלא רצו לקרות שמע וברכותיה משיכיר את חבריו דהוא התחלת זמן ק"ש כדי שלא יהיה הפסק הרבה אחר הקריאה ולא יהיו יכולין לסמוך גאולה לתפלה כמו שכתב התר"י והובא בב"י ולשיטה זו הסכים התוספות והרא"ש והשו"ע כמו שכתב הגר"א וכי עשור שעה דהוא ערך ששה מינוטין הוא זמן הרבה לק"ש וברכות, וגם הפמ"ג בעצמו כתב לבסוף דדבר זה אינו ברור בידו; הנה מכל מה שהארכנו נראה לעין דנן החמה נקרא מעת שניכר תחלת זריחתה על העולם וכמו שהעתקנו בפנים בשם תר"י והערוך ומביאם התו"ט [ובאמת צ"ל ברור דכוונת המג"א שכתב ול"נ דלענין הדין וכו' ג"כ כמו שכתבנו, ורצונו לומר דפשיטה דלישנא דנן החמה מוכח דגמר ק"ש וברכותיה הוא עם הנקודה הראשונה מהחמה שמתחלת להאיר על העולם ומה לי אם אח"כ נמשך מעת התחלת הנן עד עלות כל גוף השמש שעה או עישור שעה], וגם הגר"א כתב בספרו שנות אליהו ובביאורו בסימן זה שט"ס הוא מה שכתב שיעור שעה אחת וצ"ל שליש עשור שעה, ועיין בהקדמת ביאורו ובספר דמשק אליעזר טעם ומקור לדבריו, עיי"ש שמוכח ג"כ לדבריו דנן החמה היא הנקודה הראשונה מהחמה שמתחלת להתנוצץ על העולם, וכזה ראינו ושמענו שנוהגין כן כהיום הנוהגין כוותיקין, וכן מוכח לדינא בספר מגן גבורים בשה"ג סוף סק"ד; ובספר תפארת ישראל ראיתי שכתב דנן החמה הוא י' מינוט קודם עלות כל גוף השמש על הארץ ולא ביאר טעמו ומקורו ואולי ט"ס הוא וצ"ל ו' מינוט דהוא עשור שעה; אח"כ מצאתי כן בהדיא בירושלמי פ"ק דברכות שנגן החמה הוא העת שהחמה מתחלת לזרוח על ראשי ההרים כתר"י והערוך הנ"ל, וגם ברשב"א פ"ק דברכות מוכח להדיא כן ומובא הירושלמי הזה ברמב"ן במלחמות ריש ברכות - מכל אלה מוכח להדיא שהדין כמו שכתבנו למעלה [תמצית: כתב השו"ע "ומצוה מן המובחר לקרותה כוותיקין שהיו מכוונים לקרותה מעט קודם הנן החמה כדי שיהיו ק"ש וברכותיה עם הנן החמה ויסמוך התפלה מיד בהנן החמה" וכתב הרמ"א "שיעור הנן החמה הוא כמו שיעור שעה אחת קודם שיעלה כל גוף השמש על הארץ"; המג"א הביא שיש"ג "שיעור שעה" וי"ג "עישור שעה" ושלדינא אין חילוק בין הגרסאות; בפמ"ג הסיק שמעלוה"ש עד משיכיר הוא עישור שעה, משיכיר עד הנן הוא עישור

שעה ומתחלת הנץ עד עלות גוף השמש על הארץ הוא שעה, ודבריו תמוהים כי לדבריו הנץ הוא לפני שמתחלת לזרוח על העולם, וכ"כ בבית דוד שהנץ הוא כשמתחלת לצאת ממקומה אף שאינו נראה ולא נודע לנו - והרי רואים בחוש שחומש שעה אחר עלוה"ש אין ניכר זריחת השמש כלל, וגם לא משמע כדבריהם מדברי תר"י שהנץ החמה הוא כשהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים, וכן מוכח מתוס' שהביאו את הנברשת שנצצה בזריחה והכל ידעו שהגיע זמן ק"ש - משמע שהנץ הוא כשהחמה מתחילה להתנוצץ על העולם לא כשמתחילה לצאת ממקומה, וכן מוכח מהנהגת הותיקין שלא קראו שמע משיכיר את חבירו כדי שלא להפסיק אחר הקריאה ולא יוכלו לסמוך גאולה לתפילה; מכל זה מוכח שהנץ הוא כשניכרת תחלת הזריחה על העולם, וכ"כ הגר"א שצ"ל שליש עשור שעה, וכן נוהגים הותיקין, וכן הוא בירושלמי שהנץ הוא העת שהחמה מתחלת לזרוח על ראשי ההרים]. [הבה"ל דחה את דברי הבית דוד והפמ"ג והסיק שהנץ הוא כשניכרת תחילת הזריחה על העולם, אולם כלל לא דן באם יש לראותה בפועל או שדי שהשפעתה על העולם תהיה ניכרת, ואדרבה מדהביא את התוס' שכתבו שזמן התנוצצות החמה בנברשת הוא לשאר העם שאינם יכולים לכון את זמן הנץ - מוכח שזמן ותיקין הוא אף לפני שרואים את החמה בפועל]

נברשת: (ה'). אחת הסיבות שאין לנכות את הרי מואב היא מפני שאופק הרי מואב נראה דומה לאופק הים - ששניהם רחבים ושטוחים ושווים בגובהם ושניהם נראים כהר גבוה [כפי שיכול לראות העומד על שפת הים שרואה את הים כאילו מתנשא כהר] - וממילא כמו שאין מנכים את ה"הר" הנראה בים אף שנראה כהר גבוה כך אין לנכות גם את אופק ההרים.

(דף נ"ה) קריאת המואזין המהווה את הבסיס לאיפוס השעונים אינה מדויקת כלל וכלל.

(נ"ה): המפורסם א"צ ראה ומילתא דעבידא לגלויי הוא אם יראה אדם על הקאמפאס [מאגנעט נאדל = מצפן] אשר טבעו ידוע ומפורסם שהוא מראה עם ראשו וקרנו מכון נגד הצד הצפון ועי"ז יכול כל אדם לראות בטוב שהוא כן כאשר אמרתי אשר רוב הכותלות מזרחיות של ירושלים וגם של הר הבית אינם מכוונים כראוי למזרח רק הם נוטים מעט לצפון, ובעבור זה אמרתי לעיל שצריכים להעמיד את הזון-דייגער [שעון שמש] מעט באלכסון.

(דף נ"ח, ובהקדמה עמ' ה') את הרי מואב הרחוקים יותר מעשרה פרסאות אין לנכות מאחר ויוצרים הם אופק רחב ארוך ושוה כמו אופק הים הגדול, ואם ינכו אפילו אופק כזה הרי שצריכים לנכות אפילו פלח מכדור הארץ, ואין לדבר סוף - אע"כ כל אחד נידון לפי מקומו ושעתו; את הר הזיתים מוכרחים לנכות מאחר ועומד בתוך התחום, ומאחר וגם בימות הקיץ אינו מסתיר את כל העיר. סברת האומר שאין לנכות אפילו את הר הזיתים אלא ראית הגגות קובעת - היא שאם ילכו אחר הראייה מההרים הרי אין לדבר סוף כי הרי אדרט יגרמו להקדמה גדולה [והשיב בעל הנברשת שמה נעשה לירושלמי ותר"י שאמרו שהנץ הוא כשהחמה מטפטפת 'בהרים' או כשזורחת 'על ההרים' ולא אמרו 'על הרים גבוהים' - אלא ודאי שמדוקדק בלשונם שהכוונה להרים הבינוניים הממוצעים והיותר שכיחים בין ישוב בני אדם, והצדיק המהרי"ל דיסקין את דיוקו]; סברת המחשב (שהוא בעל הנברשת עצמו) את הנה"ח מראית החמה מראש הר הזיתים אך אין מנכים את הרי מואב - היא שמאחר ושקיעת החמה היא האופק המערבי של ירושלים [בניכוי הסתרות ההרים הקרובים] לכן הזריחה היא בנקודה המרוחקת מקו חצי היום בדיוק את אותו המרחק שבין קו חצי היום לשקיעה, ועל פי תצפיות מרובות לאורך שנים זהו בדיוק זמן הזריחה מעל הרי מואב [והצדיק המהרי"ל דיסקין סברא זו אף שלמראית העין הרי מואב מעכבים את הזריחה מאחר והם רחוקים יותר ממהלך יום אחד, ועוד כי החשבון יכול

להכחיש את מראית העין אבל מראית העין אינה יכולה להכחיש את החשבון]; סברת המקדים את הזריחה ומנכה אפילו את הסתרת הרי מואב היא כי עינים רואות שהרי מואב מעכבים אותנו מלראות את הזריחה [התבאר לעיל שהמהר"ל ד דחה זאת].

(דף נ"ט) השיב המהר"ל דיסקין: "את הר הזיתים צריכים ודאי לנכות בשביל שהוא קרוב אלינו מאד אבל הרי מואב... אין צריכים לנכות אודותם מאומה כי רחוקים הם מאתנו יותר ממהלך יום אחד". "אם להכריע לענין ספקות שבת אני איני מכריע [ופשוט שאין כוונתו שיש להסתפק לגבי זמן השקיעה בירושלים כי אופק המערבי שלה הרי מוסתר רק על ידי הרים קרובים, אלא כוונתו בעלמא כאשר האופק המערבי מוסתר על ידי הרים רחוקים (זמנים כהלכתם)] אבל בענין תפילה אומר אני בפירוש שצריך להיות כמו שאמרתם אתם ואינם צריכים לנכות מהרי מואב" [תמצית: לגבי זמן התפילה יש להמתין רק עד הראות החמה מעל הרי מואב וא"צ מעל הר הזיתים]. [מדבריו מוכח שעיקר טעמו לא היה כי יש עקרון שלא לנכות הרים רחוקים אלא כי מאחר ועל פי חשבוננו אמצע הזמן המדויק שבין זמן הזריחה שמעל הרי מואב וזמן השקיעה המחושבת ביפו הוא אמצע קו היום, וממילא פשוט שמאחר וזכינו ויש לנו חשבונות ותצפיות מדויקים להפליא המודיעים בדיוק אימתי זמן הזריחה - יש לנו ללכת אחריהם אף כאשר אופק מזרח מוסתר על ידי הרים רחוקים].

אור היום: (מ"ד) בירושלמי ברכות איתא שזמן ק"ש עד הנץ - שהשמש מטפטפת על ראשי ההרים, וברבינו יונה כתב שהנץ הוא מלשון הנצו הרמונים - כלומר עד שעה שהחמה מתחלת לזרוח על ראשי ההרים, וממילא למדנו שאפילו אם עוד לא נראה גוף השמש לעיני האדם העומד על הארץ אלא רק אור השמש נראה על ראשי ההרים - נחשב הנץ החמה אפילו אם עדיין גוף השמש לא נראה לעיני העומד על הארץ... כשנראית בראשי ההרים נחשב עם השמש; במגילה אמרו שדברים שמצוותן ביום עד שתנץ החמה משמע שזהו יום, ומאחר ולרבינו יונה הנץ החמה הוא כשנראית בראשי ההרים א"כ יש להוכיח שדי בזה כדי להחשב יום, אך יש לדחות ששם מדינא הוא יום בעמוד השחר אלא שממתנינים עד הנץ החמה מפני אלו שאינם בקיאים - לכן מועיל כשהחמה נראית בראשי ההרים שאז לא יבואו לטעות, אך לגבי ביה"ש שהוא יום ולילה דאורייתא אולי כל אחד נדון לפי מקומו; נחלקו רבה ורב יוסף משתשקע חמה ולא תראה אפילו על ראשי דקלים אם הוא מן היום או ביה"ש כל זמן שפני מזרח מאדימים עד שייכסוף התחתון - ומוכח שהשקיעה היא כשאור גוף השמש נסתלק אפילו מראשי הדקלים, וכן הוכחנו לעיל מהא דיניח חמה בראש כרמל וירד ויטבול ויעלה - דמירי בהתחלת שקיעת כל הכדור בהר הכרמל אף שהעומד למטה אינו רואה עוד את השמש. (מ"ה) אמנם קשה מהירושלמי שסוף גלגל חמה לשקע ותחילת גלגל לבנה לעלות הוה ביה"ש - דמשמע שמשערים את שקיעת גוף גלגל החמה מן הארץ ולא מאורה הנראה על ראשי ההרים, אמנם נראה שאינו קשה כי מסתבר שכל מה שמחשבים את השקיעה מן המקומות הגבוהים הוא רק אם כמלא עיניו לפניו יש מקומות גבוהים אלו דאז נחשב שלא שקעה עליו השמש, אבל פשוט שאין לשער מה שיש הרים גבוהים רחוקים ממנו כפי שאינו מתחשב בזה שבמערב השמש עדיין לא שקעה, וכן פשוט שאין לדמיין מתי השמש היתה שוקעת אילו היו כאן הרים דאין שיעור לדבר, וגם פשוט שיש לשער רק על דברים שעל הארץ ולא בעוף הפורח באויר שעליו יזרח השמש כפי שאין משערים בשמש הנראית בעננים - והירושלמי מיירי במי שעומד במישור במקום שאין הרים, ומ"מ אין הדבר מוכרח. (נ"ח) בספר תבואת השמש העיד שהמציאות בארץ ישראל מוכיחה שאפילו בתקופת טבת אסור לעשות

מלאכה במוצ"ש לאחר ג' רבעי מיל - ויש להשיב על דבריו שכוונת הגר"א היא ג' רבעי מיל המתחילים רק לאחר ששקעה מראשי ההרים [כלומר - אין להקשות על שיטת הגר"א מהמציאות מאחר והגר"א מונה ג' רבעי מיל משקיעת החמה מעל ראשי ההרים, וממילא מוכח שהגר"א סובר להלכה שמתחשבים בהקאות החמה על ההרים ואין צריך שתראה דוקא כאן].

כף החיים: (נ"ח י) גם בפה עיר קדשנו ירושלים יש הרבה קהלות שמתפללים עם הנף החמה וממתנינים עד שיצא גוף השמש על הארץ ונראה לעינים ואח"כ מתחילין תפילת י"ח; אלא מפני ששמעתי אומרים שפעם אחת ראו נשים שמשותחות לשמש ביציאתה והוא בעבור שראו שהאנשים ממתנינים מלהתפלל עד צאת השמש - נ"ל דיותר טוב לחשוב הזמן של יציאת השמש יום ביומו ולראות במראה השעות זמן צאתה ולהתפלל, ולא ישאו למרום עיניהם כל שעה לראות בגין ובכתלים אם יצא השמש אם לאו ואע"ג, שאינם יכולין לצמצם הזמן בכיוון - לא אכפת, שהרי בגמרא אמרו מצוה להתפלל עם דמדומי חמה ופירש"י ז"ל דמדומי חמה כשהיא אדומה - משמע שכל זמן שהיא אדומה קרוי דמדומי חמה והוא מצוה מן המובחר, ואם כן אם יתאחרו דקה אחת או שתי דקות לצאת מידי ספק לא אכפת שעדיין היא אדומה; מזה יש ראייה גם כן למ"ש מקודם כי הנף החמה הוא אחר יציאת השמש על הארץ ונראה לעינים ולא כמ"ש בית דוד [תמצית: הנה"ח הוא אחר יציאת השמש ונראה לעינים ודלא כבית דוד, ובירושלים יש הרבה קהילות הממתנינים עד שיצא גוף השמש על הארץ ונראה לעינים, וטוב יותר שלא יביטו מתי השמש יצאה אלא יסמכו על השעון ולא אכפת אם יאחרו דקה או שתיים כי כל זמן שהשמש אדומה מיקרי דמדומי חמה, ואילו אם יביטו בה הנשים עלולות ללמוד שיש להשתחוות לה] [בספר זמנים כהלכתם צירף את הכף החיים לסוברים שיש להמתין עד הנף הנראה, ופשוט שזה אינו כי כל שכתב הוא לאפוקי מהבית דוד שקוראים ק"ש בעוד חושך, וכלל לא נכנס לסוגיא של הסתרת ההרים, ופשוט שכשלא היו אמצעים לדעת את זמן הנף המחושב נאלצו להמתין להופעת השמש ממש].

אבן האזל: (ק"ש א' ג' י"ט) הביא שלדעת הגר"מ טיקוצ'נסקי ההרים שסביב המקומות הנמוכים הם כהפסק חומה שיש לנכותם, אולם הנמצא על ההרים אין מנכה את גובהו, וממילא עיקר השבח היה רק על תושבי טבריה אולם תושבי ציפורי איחרו את מוצ"ש מדינא. והשיב האבן האזל שפשטות לשון הגמרא מוכיחה שגם הנהגת תושבי ציפורי היתה חומרא, וכפי שמסתבר שהשובת במגדל או באורון יש לו לנכות את גובהו שאי אפשר לומר שבמקום אחד יהיה למעלה חול ולמטה שבת, וכן גם בגבעה העשויה בידי אדם, וא"כ יתכן שגם השובת בהר שאינו עשוי בידי אדם יש לו לנכות את גובהו, ואינו מכיר חילוק בין העומד בעמק שהחמה ממחרת לשקוע לו לעומד בהר שהחמה מתאחרת לשקוע לו - אלא שניהם צריכים להחשב כמישור [ואולי יש לומר את הסברא שיש לנכות את גובה ההר או את הסתרת ההר רק במקום שההפרש מועט ותוך כדי זמן ההפרש ניתן לעלות או לרדת מאותו מקום למישור, ואולי אפילו ניתן לומר שהגבול בזה הוא תחום שבת - שאם אין בין העמק או ההר למישור שיעור תחום שבת אז יש להחשיב את זמן המישור, אף שתחומין דרבנן]; אלא שמכיון שמשמעות דברי רבי יוסי היא שמעיקר הדין מנכה את הגובה ואת העומק - אי אפשר להחליט שאין לנכות בדבר הנוגע לחילול שבת דאורייתא, ואפילו במצות מילה לא היה מורה למול בשבת את הנולד במוצ"ש במקום גבוה לפני השקיעה הנראית אך לאחר זמן השקיעה המישורית דלא יצא מכלל ספק דאורייתא [הגר"מ ט (בין השמשות עמ' קנ"ח) השיב על ההשגה: "דעתי עדיין נוטה שאין לנכות הגובה מדינא כי אם מצד החומרא משום שמדינא הכלל בידינו שהלילה הוא רק בהקאות ג' כוכבים בכל אופק

ואופק ובכל מקום ומקום. ולא דמי לעמק שגם אני מסכים לנכות מדינא משום שאין סברא שיפסיק עמך הכדור הארצי כמו שאין סברא שישתנה הדין לזה שנמצא בין נקיצי סלעים, אולם לא אמרתי כן בתור דבר פשוט, ואיני כדאי שיסמכו עלי בדין קשה כזה" [תמצית: השובת בעמק יש לו לנכות את ההסתרות, והשובת בהר יש לו לנכות את גובהו (דלא כגרימ"ט (עמ' נ"ב) שהשובת בהר אין מנכה את גובהו, ורק השובת בבקעה מנכה את ההסתרות), ואולי רק במקום שההפרש מועט או שנמצא בתוך תחום שבת, ומ"מ כלפי חשש דאורייתא יש להחשיב את הדין כספק] [כתב בספר זמנים כהלכתם שרבים הפוסקים שמוכח מהם שסברו כדעת הגרימ"ט, וכן המנהג להקל בדאורייתא דמילה בשבת, ורק מועטים חששו לספיקו של הגרא"ז].

אגרות משה: (או"ח א' צ"ז) **תמצית:** יש לדון אם זמן כניסת ויציאת שבת משתנים עפ"י ההרים ועפ"י העומק כפי שמצאנו בטבריה וציפורי שהיו בתוך תחום שבת והתחשבו שם בהסתרות, אלא שמלשון רש"י ורנ"ג מוכח שלא היה זה אלא חומרא, ולכן הנכון הוא שהסתרת ההר את השמש אינה מחשיבה כשקיעה אבל צה"כ תלויה בראיית הכוכבים ולכן הוא לילה כשנראים הכוכבים אף שנראים מוקדם מחמת הסתרת ההר, ולכן מדינא זמן כניסת השבת בטבריה היה צ"ל כבציפורי אלא שהחמירו להקדים מצד שסבורין שחשכה מעת שהחמה הסתתרה ולא החמירו בהוצאת שבת כי במקומם כבר נראו כוכבים, ורבי יוסי אמר שיש מעלה גם בטבריא להמתין כי מאחר והן סמוכות עלולים להקל גם בציפורי כשיראו שבטבריא כבר חול; לפ"ז בציפורי עשו כדן, ורבי יוסי חידש שגם בציפורי יש מעלה להקדים בכניסת שבת כבטבריה כדי שלא יקלו בטבריה כשיראו שבציפורי עדיין חול; מדברי רנ"ג משמע שהאחור במוצ"ש בציפורי היה רק לסייג וקשה שהרי מדינא בעינן שיכסיף התחתון והעליון, וצ"ל ששיעורא דהכסיף התחתון מאוחר יותר מצה"כ ומיועד למי שאינו רואה או שאינו בקי בכוכבים לכן בציפורי שהיא גבוהה היה די בצה"כ אלא שמשום סייג המתינו עד שיכסיף כי בצה"כ עדיין היה אור ונדמה כיום, והוסיף רבי יוסי שגם לאנשי טבריה היה להמתין כסייג עד שיכסיף; ובזאת מובן ביאור המג"א להנהגת המהרי"ל להתפלל בשעה"ד מנחה עד סמוך לצה"כ בעיר היושבת בעמק אף שנראה בעיר לילה כי ההחשכה שמצד הסתרת ההרים מדינא עדיין יום; לכן להלכה מדינא כניסת השבת במקומות הנמוכים היא כמו על ההרים, וזמן מוצ"ש תלוי בצה"כ כפי המקום, ולסייג יש להחמיר במקומות הנמוכים כפי שקיעתם אף שהוקדמה מחמת ההרים כפי שהחמירו בטבריא, ובמוצ"ש למעלה יתירה יש להחמיר כפי צה"כ שבהרים מכיון שהמקומות סמוכים [תמצית: מלשון רש"י ורנ"ג מוכח שהתחשבו בטבריה וציפורי בהסתרות ההרים, והנכון הוא שהסתרת ההר את השמש אינה מחשיבה כשקיעה אבל צה"כ תלוי בראיית הכוכבים ולכן הוא לילה אף אם הכוכבים נראים מוקדם מחמת החשכת ההר (דברים אלו אינם נכונים במציאות שהרי זמן צה"כ מותנה בהחשכת כפת הרקיע העליונה - שאינה מושפעת מההרים [זמנים כהלכתם]); כסייג הקדימו בטבריה את כניסת השבת מאחר שסבורים שחשכה מחמת ההסתרה ולא החמירו במוצ"ש כי במקומם נראו הכוכבים, ורבי יוסי חידש שיש מעלה להמתין במוצ"ש גם בטבריא כדי שבציפורי הסמוכה לא יבואו להקל בראותם שבטבריה כבר נוהגים חול; בציפורי עשו כדן בכניסת שבת, ורבי יוסי חידש שגם בציפורי יש מעלה להקדים כדי שבטבריה לא יקלו כשיראו שבציפורי עדיין חול; שיעורא דהכסיף התחתון מאוחר יותר מצה"כ ומיועד למי שאינו רואה או שאינו בקי בכוכבים לכן בציפורי שהיא גבוהה היה די בצה"כ אלא שמשום סייג המתינו עד שיכסיף כי בצה"כ עדיין היה אור ונדמה כיום, והוסיף רבי יוסי שגם לאנשי טבריה היה להמתין כסייג עד שיכסיף, ובזאת מובן מדוע המהרי"ל התפלל בשעה"ד מנחה עד סמוך לצה"כ בעיר היושבת בעמק - כי ההחשכה שמצד הסתרת ההרים מדינא עדיין יום; נמצא שמדינא כניסת השבת

במקומות הנמוכים היא כמו על ההרים וזמן מוצ"ש תלוי בצה"כ כפי המקום, ולסייג יש להקדים במקומות הנמוכים כפי שקיעתם אף שהוקדמה מחמת ההרים, ובמוצ"ש למעלה יתירה יש לאחר כפי צה"כ שבהרים מכיון שהמקומות סמוכים].

אז נדברו: (ג' נ"א) אם מתפלל במקום שיש מנהג קבוע אין לשנות ממנהג המקום, אבל במקום שאין מנהג: הנה"ח הנראה היינו מה שרואים הנקודה הראשונה מכדור השמש - הוא אצלי עיקר יותר, דכך נראה מהרמב"ם דכתב "ושיעור זה כמו עישור שעה קודם שתעלה השמש", ונראית כוונתו במה שרואים השמש במערב על ראשי הבתים וההרים שזה הסימן ניכר לכל, וחז"ל קבעו סימן זה גם לענין לפני שקיעת החמה [אולי כוונתו לכך שקבעו סימן להדלקת הנר למי שאינו בקי: "אדשימשא אריש דיקלי אתלו שרגא"], כשקבעו זמן נף החמה מסתמא הוא גם לאלו שאין בקיאים בחשבונות אלא מה שרואים בעינים, ולראות הנקודה הראשונה מכדור השמש זה קל לכל אחד לשער זה ברוב המקומות או בזמן שלאחר הנף כשרואים שגוף השמש עלה בכדור הארץ, ושיעורתי שמעלות הנקודה הראשונה עד שתעלה גוף השמש [ומה שרואים כל כדור השמש יצא בצד המזרח עד שתעלה השמש וניכר בצד מערב יש הפרש באיזה דקות] לוקח עישור שעה דהיינו שש דקות... והמחמיר תע"ב לקרוא ק"ש לפני הנף המוקדם וכפי שנדפס בלוח, וימשיך בברכת אמת ויציב עד הנף הנראה כדי שיתפלל תפילתו לאחר הנף - דהוי לכל הדעות דהרי לפני הנף הוא רק בדיעבד [תמצית: אין לשנות ממנהג המקום; כשאין מנהג קבוע הנף הנראה הוא העיקרי שהרי הרמב"ם הגדיר "שתעלה השמש" דמשמע כוונתו לסימן הניכר לכל שרואים השמש במערב על ראשי הבתים וההרים (שהוא כמה דקות לאחר שכל הכדור יצא במזרח), ומסתמא קבעו סימן הניכר גם למי שינו בקי בחשבונות - היינו ראיית גוף השמש; והמחמיר תע"ב לקרוא ק"ש לפני הנף המישורי, וימשיך בברכת אמת ויציב כדי להתפלל לאחר הנף הנראה כי תפילה לפני הנף היא רק בדיעבד]. [בתשובה זו אין שום ניתוח סוגיית אלא רק השערות, וגם השערות אלו שגויות: הדיוק מהרמב"ם "שתעלה השמש" אינו מעיד על כך שהשמש תהא ניכרת לכל, ולשון זו מדויקת גם אם ניתנת לראותה מאחורי ההסתרה; ראייתה על ראשי ההרים במערב היא לפני שעוברת את קו האופק ולא כמה דקות לאחריו; סימן הדלקת נר שבת כשהשמש ניכרת היא זהירות להקדים זמן מה או זמן רב לפני שהשמש תעלה ועיקר זמן תפילה צ"ל בראיית השמש ולא זמן מה או זמן רב לאחר מכן; כשקבעו זמן הנף במפורש אינו עבור כולם אלא עבור הותיקין המקדימים, ואילו לשאר העם נאמר סימן הנברשת (ראה תוס' ברכות ט'); מעלות הנקודה הראשונה עד שכל גוף השמש תעלה אורך בארץ 240 דקות ולא שש דקות; מה שתפילה לפני הנף היא בדיעבד בודאי לא מיירי כאשר השמש כבר יצאה על הארץ אלא שכלפי מקום זה היא עדיין מוסתרת]

י"ג מאמדות: (הרב שְׁנִיָּה דבליצקי) כתב בספר זרח השמש שגם רק את פסוק ה' שפתי תפתח אסור להקדים לפני הנף, והרמב"ם בתשובה (רנ"ה) כתב שמי שמתפלל ללא צורך קודם הנף החמה שגה אבל יצא ידי חובתו ואינו צריך לחזור - וברור שאין לקיים בקביעות תפילה שמועילה רק בדיעבד. זמני הלוחות שלי הן פרי הסתכלות של הרגע שבו נראית הנקודה הראשונה מגוף השמש, ומקום הראיה הוא ממקומות הגבוהים הטבעיים בבני ברק, וכשמדדנו מגג מגדל שלום הזמן הוקדם רק בדקה וחצי מחמת גובה הראיה - שאין חיוב לעומדים למטה לנכות גובה זה. גם אם היה ספק בדין אם העיקר הוא הנף המישורי או הנראה היה צריך להחמיר לשני הצדדים ולהתחיל י"ח לאחר הנף הנראה, ולסיים פרשה ראשונה של ק"ש או עכ"פ פסוק ראשון לפני הנף המישורי, וכאשר אי אפשר לדקדק בשניהם העיקר הוא לדקדק על הנף הנראה לתחילת י"ח, כי לגבי ק"ש לאחר הנף יש לסמוך על עמודים גדולים,

אבל לא לגבי תפילה לפני הנף למי שאינו אנוס וכיו"ב. מהפוסקים מוכח שהעיקר הוא הנף הנראה: הבה"ל כתב שהנף היא הנקודה הראשונה מהחמה, הכף החיים כתב שבירושלים יש הרבה קהילות שממתינות עד שיצא גוף השמש על הארץ ונראה לעינים, ברב פעלים כתב שכל המדקדקין נכון להם להתפלל עם יציאת השמש ממש שנראית לנו, וכ"כ באיש מצליח, באז נדברו כתב שכשרואים הנקודה הראשונה מכדור השמש הוא אצלי עיקר יותר; כן ניתן להביא ראיות מתר"י שכתבו שהנף הוא השעה שהחמה מתחלת לזרוח בראשי ההרים, ובפסחים "אחד אומר קודם הנף ואחד בתוך הנף - עדותן בטלה" ואין אומרים שזה שאמר בתוך הנף ראה זהירות בעלמא וחשב שזה כבר הנף דמשמע שגם מזהירות לנף אין לטעות, ואם הולכים אחר הנף המישורי הרי אין שום שינוי בין לפני ואחר הנף, ובאשכול "הנף החמה כמשמעו שמבקשת החמה להראות פניה והאדים העולם... תחילת הראות פניה", ובאהל מועד (ירונדי נתיב ד') "הנף החמה זהו כשהחמה מתחיל להאיר", וכן מוכח מברכות שמלכי האומות מניחים כתריהם ומשתחווים לחמה - ובודאי שלא היה זה בנף החשובני. החזו"א ענה בעל פה שאין בזה הכרעה, וכן הגר"י קנייבסקי והגר"ח גריינמן, ושיטת החזו"א היתה שלא לדקדק בזה כלל אלא בקירוב הזמן כדכתב בתשובת הרמב"ם: "ודיוק הזמן אינו מחוייב אלא הוא לפי מה שמתקבל על דעת המתפלל שהוא הזמן" ולכן החזו"א לא התערב בקביעת הזמן במנין שלו, והאחראי קבע מעצמו את התפילה לפי הנף המישורי; הזמן הנקבע בירושלים הוא הנף הנראה לעומד בראש הר הזיתים כהוראת המהרי"ל דיסקין שיש לנכות את הר הזיתים מפני שההר קרוב והוא כקיר מסתיר ומפני שהר הזיתים מסתיר את הזריחה רק במשך חצי שנה [תמצית: מאחר ותפילה לפני הנף היא בדיעבד לכן במקרה של ספק יש לאחור ולא להקדימה, ומאחר והיו שלא הכריעו אם העיקר הוא הנף הנראה או החשובני, וכמה פוסקים הכריעו שהעיקר הוא הנראה, וכן משמע מכמה גמרות ומהראשונים - על כן יש לדקדק להתחיל י"ח רק לאחר הנף הנראה, ואם ניתן - יסיימו פרשה ראשונה של ק"ש לפני הנף המישורי]. [אין כאן שום ראיה שבמקרה של הסתרה יש לילך אחר הנף הנראה, והציטוטים שציטט מיירי או כשהאופק גלוי או במי שאינו בקי בזמן הנף המישורי, וכלל אין כאן ניתוח הסוגיות, וגם מה שהחליט שתפילה לאחר הנף המישורי כשהשפעת החמה ניכרת בעולם היא תפילה בדיעבד למ"ד הנף הנראה - היא החלטה ללא ביסוס]

הזמנים בהלכה: (הגר"ח בניש) וכן מסוכם מהאחרונים [בן איש חי רב פעלים ב' ג' "להתפלל עם יציאת השמש ממש הנראית לנו", זהרי חמה ק"ב: "שפירוש נץ החמה הוא דוקא משיראה לנו על ראשי ההרים" (לא מצאתי ספר כזה), כף החיים, נתיבות השלום] שגדר התפילה הוא כשהשמש מפציעה מעל ראשי ההרים - בדברי יוסף כתב שהזמן לפי הראיה של כל אחד בתנאי שאין לו מונע.

מקורות לסוגית זמן ק"ש והתפילה

ר"ה: (או"ז ק"ש נ"א) פר"ח דמשעלה עמוד השחר הוו מקדמי ומצלי שכבר הוא יום אף על גב שלא הגיע זמן תפלה עדיין עד הנץ החמה, וסבירא ליה תפלה מעומד עדיף כדתנא רבי שמעון בן אלעזר בסמוך, אבל מבעוד לילה אין לו להקדים ולהתפלל. (תוס' ברכות ל'. ד"ה אבוה) פירש רש"י קודם עמוד השחר, ולא נראה דאם כן לא היו יוצאין בו כלל דעדיין אינו יום, לכך נראה כפי' פר"ח דמשעלה עמוד השחר קאמר - והוו מקדמי קודם הנץ החמה קאמר, ועדיין אינו עיקר זמן תפלה; (רא"ש ברכות ד' כ', תוס' רא"ש ברכות ל') ור"ח ז"ל פירש מקדימין מעלות השחר דעיקר זמן תפלה הוא מהנץ החמה, אבל **בעוד לילה** אין לו להקדים ולהתפלל. (יומא ל"ז:) תנא בשעה שהחמה זורחת כמין נצוצות יוצאות ממנה ויודעין העם שבירושלים הוותיקין **שזו עונת גמירת ק"ש** אבל אנשי משמר היו משכימין וקורין קודם זו העת. (שבת ק"ד:) כהנים זריזין הן... הא דתנן להבדיל בין קדש לחול אינה שנויה לגבי כהנים אלא לישראל בלבד, כדאמר אביי התם ביומא לענין נברשת של זהב שעשת הילני על פתח ההיכל **להודיע עת ק"ש** - דלאו לכהנים איתעביד אלא לשאר עמא דבירושלים. (יומא ל"ז: תוד"ה אמר אביי) 'וה'ר חננאל פירש דוותיקין גומרין אותה עם הנץ החמה מיד, ומפרש גומרין קורין ומפרש יִירְאוּךָ עִם שְׁמֶשׁ הֵינּוּ קבלת מלכות שמים - דהיינו ק"ש' [תמצית: לדעת ר"ח עיקר זמן תפילה הוא מהנה"ח, ולפני הנץ עדיין אינו עיקר זמן תפילה, אבל בעוד לילה אין לו להקדים ולהתפלל. בדברי תוס' מתבאר שכוונת ר"ח אינה שתפילה לפני הנץ היא דיעבד, שהרי מפורש בגמרא שכך נהגו לכתחילה לא רק היוצאים לדרך אלא גם הדרשן הקיל כך לכתחילה, וכן הקילו כל ציבור הלומדים שהמתינו רק עד זמן ק"ש - ולאחר מכן התפללו לכתחילה, אלא שאינו עיקר זמנה, וממילא כך נהגו במקום צורך; מאחר ופירוש ר"ח הוא בד"כ מקור פירושו של הרמב"ם - לכן י"ל שגם כוונת הרמב"ם אינה אלא שאין זה עיקר הזמן, אולם אין לפקפק על תפילה זו; פשוט שלאחר שהחמה זרחה מעל האופק, אלא שעדיין לא עלתה מעל ההסתרות - זמן התפילה הוא לכתחילה שבלכתחילה, ופשוט שלאחר שהחמה זרחה על הארץ, והיא נראית במלוא עוזה מכל מקום שאינו מוסתר באותו קו אורך - שיהא בחשש 'לילה' כלפי המקום המוסתר, ואין לעשות את החשבון של הגר"ש דבליצקי שעדיף לאחר עד הנץ הנראה, כי אם יקדימו אולי התפילה תהא דיעבד; אולי יש מקום לומר שגם כוונת הרא"ש אליבא דהר"ח אינה אלא להקדמה לפני זמן משיכיר או לפני משהאיר פני מזרח - שרק כלפיהם ניתן לומר שלפני כן עדיין לילה; בנוסף, ברור שהר"ח לא יכול היה להתבטא שעיקר זמן התפילה הוא לאחר זמן משיכיר, כי אז מבטל את מעלת הותיקין. תוס' דייקו את לשונו של ר"ח שהנץ הוא הזמן להתחיל ק"ש כותיקין (גומרין מלשון קורין), וייראוך מיירי בק"ש, ולכן הנברשת הודיעה עת ק"ש בהנץ (לענ"ד דיוקם נובע מהסתירה שבדבריו, שהנץ הוא גמירת ק"ש, אך כתב גם שהיא עת ק"ש, ולכן פירשו ש'גמירת' איננו סיום אלא קריאה)].

ר"ד: (יומא ל"ז ב') הילני אמו עשתה נברשת... תנא בשעה שחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה ויודעין שהגיע זמן קרית שמע, פי' זהרורי חמה היו מכין עליה, והיתה מוציאה כמין ניצוצות והיו יודעין שהוא הנץ החמה, וכדתנן הוותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה.

רמב"ם: (ק"ש א' י"א) "ואם איחר וקרא קריאת שמע אחר שתעלה השמש יצא ידי חובתו שעונתה עד סוף שלש שעות ביום למי שעבר ואיחר; (הל' י"ב) "מי שהקדים וקרא קריאת שמע של שחרית אחר שיעלה עמוד השחר אע"פ שהשלים קודם שתנץ החמה יצא ידי חובתו" - קצת משמע מהרמב"ם שזמן ק"ש לכתחילה היא לא לפני הנץ [שהרי לא הביא שמונת לקרוא משיכיר את חבירו או משיכיר בין לבן

לתכלת וממילא משמע שעד הנץ הוא כמו לאחר עלוה"ש - דהיינו בדיעבד, כפי שהשתמש בלשון זו גם למי שאיחר לקרוא לאחר הנץ, אלא ששם כינה אותו גם "עבר" כי לא היה לו להמתין, משא"כ לגבי הקדמה לפני הנץ לכאורה לשון זו אינה שייכת; וממילא משמע שהבין שהנהגת הויתקין היא לקרוא ק"ש בהנף - ונמצא שאין הכרח שזמן התפילה הוא ממש בהנף, ודבריו נראין כסותרין שהרי בהל' תפילה כתב שמצות התפילה מיד לאחר הנה"ח ("תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה") - ולפ"ז אינו ידוע מנין היה לו הכרח שק"ש לכתחילה רק עד הנה"ח (נברשת דף י"ד:).

(תפילה ג' א') תפלת השחר מצותה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה וזמנה עד סוף שעה רביעית שהיא שלישית היום, ואם עבר או טעה והתפלל אחר ארבע עד חצות היום יצא ידי חובת תפלה, אבל לא יצא ידי חובת תפלה בזמנה...; (הלכה ז') המתפלל תפלה קודם זמנה לא יצא ידי חובתו וחוזר ומתפלל אותה בזמנה, ואם **התפלל תפלת שחרית בשעת הדחק אחר שעלה עמוד השחר יצא** [מדהרמב"ם לא הזכיר זמן דמשיכיר ש"מ שסובר שהנהגת הויתקין אינה רק חומרא אלא תחילת זמן התפילה, ומסתבר שדוקא הרמב"ם לשיטתו שכך סובר גם לגבי זמן ק"ש שתחילת זמנה לכתחילה היא לפני הנץ, אולם למאי דנקטו רוב הראשונים שמותר לקרוא ק"ש משיכיר את חברו - נראה שמותר גם להתפלל אז (פרי יצחק ב' [לרבי יצחק בלאזר]).

רי"ף: (ברכות ד'). תניא נמי הכי ותיקין היו גומרין אותה עם הנץ החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום, א"ר זירא מאי קראה ייראוך עם שמש - וכן הלכתא אלא מיהו לית כל אינש יכול לכווני ולמעבד כי הא מילתא, ואפילו הכי **מצוה** למיקרי קודם הנץ החמה מעט כדי שלא יתפלל אלא לאחר הנץ החמה שנמצא מתפלל ביום ואע"פ שאינו עם הנץ החמה דוקא [נראה בהדיא שהרי"ף הבין שזמנה של ק"ש לכתחילה עד סוף הנה"ח (נברשת), לא הבנתי את כוונתו אולם מהרי"ף הבנתי שלותיקין קרא 'מצוה' בלבד]; הב"י כתב שנראה שדעת הרי"ף כרמב"ם שכתב שאב"י אמר לתפילין כאחרים לק"ש כוונתיקין - והרי"ף הוסיף 'וכן הלכתא' מכלל שסובר שחולקים או שאב"י פירש שרב הונא לא אמר הלכה כאחרים אלא לתפילין אבל לק"ש כוונתיקין; אמנם בשו"ע חזר בו ופירש שהרי"ף סובר כטור מפני שהרא"ש שבד"כ קאי כוונתיה והתר"י שנכתב עליו - כתבו דלא כרמב"ם ולא הזכירו שהרי"ף מחמיר בזה (פרי יצחק).

רש"י: (ברכות ל'. ד"ה בשבתא) ...מרימר בעירו ומר זוטרא בעירו, היו הדרשנים, ושחרית היו העם הולכים לבית המדרש, וכשמגיע זמן קריאת שמע - קורין, והדרשן דורש, והעם נשמעים ומתפללים איש איש לבדו, ולכך, הם היו מאספין להם עשרה שחרית קודם שילכו לבית המדרש וקורין קריאת שמע ומתפללים בסמיכת גאולה לתפלה, והדר נפקי לפרקא ודרשי. (ד"ה רב אשי) רב אשי היה ראש ישיבה במתא מחסיתא ודורש, והוא לא היה מתפלל קודם בית המדרש, אלא כשמגיע זמן קריאת שמע לוחש הרבה יחד למתורגמן העומד לפניו, ובעוד שהמתורגמן משמיע לרבים - הוא קורא את שמע, וסומך גאולה לתפלה ומתפלל מיושב, שלא היה רוצה לצאת שלא להטריח את הצבור לקום מפניו [תמצית: העם היו קורין ק"ש ומתפללין לאחר שהגיע זמן ק"ש, וכן עשה רב אשי, וכן עשו מרימר ומר זוטרא (ריהטא דלישנא דרש"י משמע שהיו עושין כך לפני שהלכו לבית המדרש, ומבואר בתחילת הדיבור שהיה זה לפני זמן ק"ש, ואם כך הפירוש - הרי שעשו זאת לפני זמן ק"ש, ומוכח שניתן לקרוא ק"ש בשעת הדחק לפני זמנה, ואם פירוש דבריו שעשו כן לאחר זמן ק"ש - הרי שהגיע לבית המדרש לא עם כולם אלא לאחר שהתפללו לאחר זמן ק"ש, ומ"מ מוכח שלרש"י מותר להתפלל לכתחילה לאחר תחילת זמן ק"ש)].

ראב"ד: (על הרי"ף ברכות עמ' 3) שני האיכא דאמרי [בדעת רשב"י] מודים שזמן ק"ש של יום זמנה מן המובחר כותיקין מפני התפילה, ולכתחילה ניתן לקרות ק"ש משיכיר בין תכלת ללבן, ובדיעבד או למי שהיה אנוס - אחר עמוד השחר מיד [תמצית: זמן ק"ש: מן המובחר - כותיקין, לכתחילה - משיכיר בין תכלת ללבן, בדיעבד או לאנוס - אחר עמוד השחר מיד].

(על הרי"ף ברכות עמ' 4) וכי התפילה תלויה בעמוד השחר? אלא או בהנף החמה - בסמיכות גאולה לתפילה כותיקין, או בזמן ק"ש לכל אדם - שהוא משיכיר בין תכלת ללבן, או מחמת דוחק - כגון משכים לצאת בדרך באיזה שעה שיהיה, הלכך שופר ולולב ומגילה לחוד, ומתפלל לחוד - אפילו קודם עמוד השחר, ולכשיגיע זמן ק"ש יקרא - היינו מעמוד השחר ואילך, כל זמן שיראה שעה לעצמו שיכול לקרוא בעמידה... ואינו צריך להמתין הדוחק [שיטת הראב"ד הובאה בכמה קדמונים] [ראה קובץ שיטות קמאי ברכות ל.], אולם לא ראיתי שחששו לזה הפוסקים, וממילא אינו נלענ"ד שיש לחשוש לדבריו ולהורות למי שבטעות התפלל לפני עלוה"ש - שיחזור ויתפלל רק עם תנאי שיהא נדבה אם כבר יצא. מ"מ מדברי הראב"ד למדנו שזמן תפילה לכתחילה לכל אדם הוא משיכיר בין תכלת ללבן (תמצית: תחילת זמן התפילה לכל אדם הוא בזמן ק"ש - משיכיר בין תכלת ללבן, לותיקין - בהנף החמה, מחמת דוחק - באיזה שעה שישכים, אפילו לפני עלוה"ש).

רמב"ן: (מלחמת ה' ברכות עמ' 3) גרס שאב"י אמר "לתפילה כאחרים" וממילא הבין שמותר להתפלל לכתחילה משיכיר את חבריו [אלא שמצוה מן המובחר להמתין ליום משום קרא דייראון]... "לענין ק"ש דשחרית אף על גב דבעינן בקר ואינה כל היום - כיון דכתיב בקומך ורובא דאינשי לא קיימי עד שיכיר אחד את חברו, ועוד מפני שקבעו פרשת ציצית בק"ש דכתיב וראיתם לו הסמוך לו מפרשינן - לפיכך קבעו חכמים זמן קריאתה משיכיר בין תכלת שבציצית ללבן שבה וכדתניא בפרק הקומץ וראיתם וזכרתם ראה מצוה זו וזכור אחרת שתלויה בה ואיזו זו ק"ש דתנן מאימתי קורין את שמע בשחרין וכו' וטעמא מפורש בירושלמי וראיתם אותו מן הסמוך לו ומפרש התם מאן דאמר כדי שיהא אדם רחוק מחבריו ארבע אמות ומכירו כמאן דאמר בין תכלת ללבן כלומר דחד שיעורא הוא...".

תר"י: (ברכות עמ' 9-8) ואומר מורי הרב נר"ו שכוונת הרי"ף ז"ל היא דותיקין מפני שהיו משערין בדקדוק היו מצמצמין ומכוונין שמיד כשיגיעו לגאל ישראל תהיה הנף החמה, ושאר בני אדם אינם בקיאים לשער כל כך ואם יבואו לעשותו שמא יטעו ותנף החמה קודם ק"ש ויעבור זמן לכתחילה - ועל כן צריך שלא ישערו בצמצום אלא בענין שיוכלו לכל הפחות לקרוא קודם הנף פרשה ראשונה ושתהיה הנף החמה מקריאת פרשה ראשונה עד גאל ישראל כי זה נקל הוא לכוון שתהיה הנף החמה בשיעור גדול כזה, ואע"פ שאינו מכין בענין הנף החמה שיהיה כשמגיע לגאל ישראל אין לחוש לזה שיותר טוב שיקדים הנף החמה מעט מלצמצם ביותר ולבוא לידי ספק שמא תעבור השעה [בדבריו לא התייחס לאימתי תחילת זמן התפילה לכתחילה, וגם לא ציין שלדעת הרי"ף יש להתחיל להתפלל רק לאחר הנף, ואדרבה מדכתב שעדיף להקדים מעט את תחילת התפילה מוכח שעכ"פ הקדמה מועטת מותרת; אף אם אין להוכיח ממנו שמותר להקדים את התפילה לכתחילה מזמן משיכיר את חבריו אולם הדבר מסתבר מאחר והרי לדעת תר"י זמן הנף הוא סיום זמן ק"ש ולכן בודאי שיש לו למהר לקרוא ק"ש לפני שהזמן יחלוף - אם כן פשוט שמותר להתפלל אז לכתחילה לדעתו כי צריך לסמוך גאולה לתפילה. לענ"ד אין להוכיח שאין לו להתחיל להתפלל לכתחילה מזמן שמכיר את חברו מדכתב: "לאדם אחר שאינו חושש לסמיכות גאולה לתפילה מודה שיוכל לקרותה לכתחילה משיראה את חברו ברחוק ד' אמות

ויכירנו" שהרי יתכן שמה שמקדים לקרוא ק"ש משיכיר את חבירו ואעפ"כ אינו סומך לה תפילה אינו מפני שאין לו להתפלל אז אלא מפני שחשוב יותר להתפלל בהנץ מאשר לסמוך גאולה לתפילה].

(ברכות ע"ז 78) "...יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ומוציאי שבת בצפורי... רש"י ז"ל פירש שלא אמרו זה אלא מפני שטבריא עומדת בגיא וצפורי בהר, ובטבריא מתוך שהיו עומדים בגיא היתה החמה נשקעת מעיניהם במהרה והיו מקבלין השבת מבעוד יום, ובצפורי מתוך שהיו עומדין בהר לא היו מקבלין את השבת כל כך מבעוד יום אבל היו מאחרין מלהניח השבת יותר מאנשי טבריא שמתוך שהיו בהר לא היה השמש נסתר מעיניהם במהרה ולא היו מניחין השבת כל כך במהרה כמו בטבריא והיו מוסיפין יותר מחול על הקדש, ולפיכך אמרו יהא חלקי עם מכניסי שבת בטבריא ומוציאי שבת בצפורי" [מוכח מדבריו שהעומד בהר מתייחס לשקיעה הנראית ממקומו בפועל ולא למישורית, כדעת הרימ"ט ודלא כספיקו של האבן האזל].

המאירי: (בית הבחירה ברכות ט'): ופסק הדברים שהמשכים לצאת לדרך למקום שלא יוכל לכוין דעתו כשילך בדרך כגון דרך של סכנה התירו לו לקרות לכתחלה משיעלה עמוד השחר - הואיל וזמן קימה הוא לקצת בני אדם - וזהו זמן ראשון, אבל עיקר הזמן הוא משתהא אורת היום שולטת עד שיכיר בין תכלת ללבן - וזהו זמן שני, וכן המשכים בדרך שאינו של סכנה אחר שיכול לכוון דעתו אינו קורא עד זמן זה... וגדולי המפרשים כתבו כאן אף קודם שעלה וכו' דלתפלה לא בעינן עמוד השחר - ואין הדברים נראים שהרי וותיקין היו מאחרים ק"ש משום תפלה כדי להיותה ביום גמור ואחר שכן היאך נאמר להתפלל תפלת היום קודם עמוד השחר, אלא ודאי אחר עמוד השחר וכפשטה של שמועה... והוא שאמרו הקורא עם אנשי משמר לא יצא - וודאי אחר עמוד השחר היו קורין... ומ"מ ותיקין שסומכים גאולה לתפלה ואין רוצים להתפלל עד שתזרח החמה שהוא יום גמור קורין אותה קודם הנץ החמה בכדי שיגמרוה עם הנץ החמה ויעמדו להתפלל - והוא זמן שלישי והוא שאמרו במסכת יומא על הילנאי מלכתא שעשתה נברשת של זהב על פתחו של היכל ואמרו שם בשעה שחמה זורחת ניצוצות יוצאות הימנה ויודעים שהגיע זמן ק"ש, ואע"פ שזה לא היה סימן אלא להנץ ואנו מצריכין קודם הנץ החמה עד שיהיו גומרים אותה עם הנץ החמה - שמא זהרורי חמה היו מגיעים שם קודם הנצתה מכח זהרורי האדמימות שהיו נכרין בה, ומ"מ יש מפרשים שזמנה עם הנץ החמה וגומרים פירושו קורין וכל שאדם קורא את כלה אדם אומר עליה לשון גומר כדרך שאמרו גומר את ההלל ואף הם מביאים ראיה ממה שאמר בתלמוד המערב אמר רבי יודה מהלך הייתי אחר ר' אלעזר בן עזריה ור"ע והיו עסוקים במצות והגיע זמן ק"ש סבור הייתי נתיאשו מלקרות קריית ושניתי ואח"כ קראו הם וכבר נראית חמה בראשי ההרים ובברייתא נאמר עליה והיו עסוקים בצרכי צבור אלמא מ"מ זמנה עם הנץ החמה, ומ"מ יש גורסים בה ואח"כ נראתה חמה בראשי ההרים ומ"מ ראיתי בברייתא זו בהדיא מצותה עם הנץ החמה כדי שיהא סומך לה תפלה ונמצא מתפלל ביום; ומה שהיו מכונים להיות תפלתם בשעת הנץ החמה הוא מפני שבאותו זמן היו רוב האומות נכשלות אחר עבודת השמש והיו ישראל קובעים תפלתם באותו זמן מפני שיש בה ברכות שבהם אדם מכיר לבא מאתו ית' על הדרך שכתבו גדולי חכמינו בענין תמיד של שחר היה נשחט בקרן צפונית מזרחית ושל בין הערבים בקרן צפונית מערבית כמו שדרשו שנים ליום שיהיו שניהם נשחטים כנגד היום, ומ"מ הן שנפרש קריאתה סמוך להנץ החמה בכדי שיגמרו אותו עם הנץ החמה הן שנפרש קריאתה בהנץ החמה הכל בכלל זמן

שלישי הוא [תמציתי: התירו למשכים לצאת למקום שלא יוכל לכוון דעתו - לקרות לכתחלה מעמוד השחר שהוא זמן קימה למקצת בנ"א, ואין נראה כמאן דאמר שהוא לפני עמוד השחר; עיקר הזמן - כשיכיר בין תכלת ללבן; י"מ שק"ש סמוך להנף בכדי שיגמרוה עם הנף כי הותיקין רוצים להתפלל רק עד שתזרח חמה כשהוא יום גמור, והנברשת שסימנה את זמן ק"ש - שמא הראתה את הזהרורים שלפני הנצתה; ויש מפרשים שזמן ק"ש בהנף, ו'גומרים' אינו סיום ק"ש אלא 'קוראין', כפי שרבי יהודה קרא כשהחמה נראתה על ראשי ההרים, כדאיתא 'מצותה עם הנף החמה...'; קבעו תפילתם בהנף שיש בה ברכות שבהם אדם מכיר לבא מאתו ית' - מפני שבאותו זמן רוב האומות נכשלו אחר עבודת השמש].

רא"ש: (ברכות א' י') אמר אביי לתפלין כאחרים לק"ש כוותיקין... לקריאת שמע כוותיקין פי' מצוה מן המובחר להתחיל לקרות שמע כדי שיגמור עם הנף החמה **כדי לסמוך גאולה לתפלה מיד בהנף החמה**, ומודה אביי דתחלת זמן קריאה הוא משיכיר בין תכלת ללבן כסתמא דמתניתין... והא דאמר ביומא בפרק אמר להם הממונה אף היא עשתה נברשת של זהב בשעה שחמה זורחת עליה ניצוצות יוצאות הימנה וידעו הכל שהגיע זמן ק"ש ואמר אביי לשאר עמא דבירושלים אלמא משמע שתחילת זמן קריאתה אחר הנף החמה - י"ל דהך זימנא נקבע להמון העם שאינם יכולין להקדים ולמהר כוותיקין. (רא"ש ברכות ד' א') תפלת השחר... ותחלת זמנה יראה משעלה ברכ השחר והאיר פני המזרח מידי דהוה אתמיד השחר, אע"ג דעיקר מצותה עם הנף החמה כדכתיב ייראוך עם שמש - מ"מ אם התפלל בזו השעה יצא, והתנא לא חש לפרשו דמילתא דפשיטא היא כיון דזמן המאוחר שלה הוא בזמן התמיד **ה"ה לכל זמן המוקדם** [לכאורה פשוט שדעת הרא"ש שתפילה בהנף היא רק מצוה מן המובחר שהרי לא כתב שהמתפלל לפני כן עובר על המצוה לכתחילה, וגם לא כתב שימתין עם ק"ש כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה - שאז היינו מבינים שלפני כן אינו יכול להתפלל לכתחילה, אלא כתב שימתין כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה מיד בהנף החמה - וממילא כוונתו רק שימתין עם ק"ש כדי להרויח את מעלת התפילה בהנף, ועוד פשוט כן מאחר ודימה תפילה לפני הנף לתפילה לאחר הנף שפשוט שיצא כי כך זמן הקרבן - וממילא פשוט שכמו שתפילה לאחר הנף היא לכתחילה כך גם לפני הנף; אמנם בפרי יצחק דייק שדעת הרא"ש בריש פרק תפילת השחר שיצא רק בדיעבד כדעת הרמב"ם אולם כתב שאינו נראה שרבינו ירוחם יחלוק על רבו הרא"ש, ולכן כוונת הרא"ש שרק מעלות השחר הוא בדיעבד אך לאחר משיכיר הוא לכתחילה, והוסיף שדחוק לומר כן ברמב"ם].

רבינו ירוחם: (תולדות אדם וחווה נתיב ג' חלק ג' דף כ"ד טור ב') **"זמן תפלה משיכיר חבירו ברחוק ד' אמות,** ומצוה מן המובחר שיתפלל אחר הנף החמה מיד... ואם התפלל משעלה ברכ השחר והאיר פני מזרח יצא אע"ג דעיקר מצותה עם הנף החמה כותיקין [הקשה בפרי יצחק שעיקר מצות התפילה הוא רק לאחר הנה"ח משום קרא דייראוך ומשום שכל מצוות היום זמנן לאחר הנף, והסביר שרבינו ירוחם הבין דקרא דייראוך הוא מצוה מן המובחר בלבד, ושמאחר וזמן ק"ש לכתחילה הוא משיכיר, ומאחר וצריך לסמוך גאולה לתפילה - לכן הבין שגם זמן תפילה לכתחילה הוא משיכיר, וממילא י"ל שהרמב"ם לשיטתו שעיקר זמן ק"ש הוא רק מעט לפני הנה"ח כי אביי דאמר לק"ש כותיקין חולק על רב הונא שפסק לתפילה כאחרים משיכיר, ולכן הרמב"ם לא הזכיר שיעור דמשיכיר לגבי תפילה ולדעתו י"ל שמאחר וזמן ק"ש הוא לסיימה לפני הנה"ח - לכן גם עיקר זמן תפילה הוא רק לאחר הנה"ח, ולא רק מפני קרא דייראוך אלא משום דהוי כשאר המצוות שמצוותן ביום - ולפי"ז אם התפלל לפני הנה"ח יצא רק בדיעבד, אולם

למאי דקי"ל כרוב הראשונים שעיקר זמן ק"ש הוא משיכיר לכן י"ל שלדידן הוי גם זמן תפילה לכתחילה, אלא שמצוה מן המובחר להתפלל בשעת הנה"ח מפני קרא דייראון].

טו: (ס' פ"ט) זמן תפלת השחר מתחיל **משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח** שהיא כנגד תמיד השחר **ומאותה שעה ואילך הוא זמנה, ומ"מ עיקר מצותה עם הנף החמה** אלא שאם התפלל משעלה עמוד השחר יצא ונמשך עד סוף ד' שעות [מדלא כתב שעובר על דברי חכמים משמע שחולק על הרמב"ם וסובר שותיקין היא רק מצוה מן המובחר (נברשת), ולענ"ד אין צריך להגיע לדיוק זה שהרי כתב שמזמן שהאיר פני המזרח הוא זמנה, אלא שעיקר מצותה עם הנף].

ב"י: (פ"ט א') הסביר את כוונת רבינו ירוחם - שאב"י אמר "לתפילה כאחרים" ולא "לתפילין כאחרים".

שו"ע: (נ"ח א') **זמן קריאת שמע של שחרית משיראה את חבריו** הרגיל עמו קצת ברחוק ד' אמות ויכירנו, ונמשך זמנה עד סוף ג' שעות שהוא רביע היום, ומצוה מן המובחר לקרותה כוותיקין; (פ"ט א') זמן תפלת השחר מצוותה שיתחיל עם הנף החמה כדכתיב ייראוך עם שמש, ואם התפלל משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח יצא; (פ"ט ח') בשעת הדחק כגון שצריך להשכים לדרך - יכול להתפלל משעלה עמוד השחר, וימתין מלקרות ק"ש עד שיגיע זמנה ואע"פ שאינו סומך גאולה לתפלה [משמע שפסק כטור ולא כרמב"ם (נברשת) ואולי כוונתו היא שמאחר והשו"ע פסק שזמן ק"ש לכתחילה הוא משיכיר את חברו ולא כתב כרמב"ם שזמנה הוא מהנף - ש"מ שכך גם זמן התפילה לכתחילה כדי שיוכל לסמוך גאולה לתפילה].

פר"ח: (נ"ח א') **העיקר והכי נקטינן כשיטת הרי"ף והרמב"ם שזמן ק"ש לכתחילה מתחיל בהנף, ולא מזמן משיכיר** - כי אב"י חולק על רב הונא שהרי לא אמר 'לתפילה ולק"ש כותיקין', וכמו שפירוש 'לתפילה כאחרים' היינו לכתחילה - כך גם 'לק"ש כותיקין' פירושו שזה הוא תחילת זמן ק"ש לכתחילה - והוא מפני שאז רוב האנשים קמים ממטתם סמוך להנף, **ודלא כפסק המחבר** שפסק שזמן ק"ש היא משיכיר את חברו; (פ"ט א' ד"ה ואם התפלל) העיקר הוא שיש שלשה זמנים: א' - עיקר מצות התפילה מהנה"ח - דכתיב 'ייראוך', ב' - **לכתחילה יכול להתפלל משהאיר פני המזרח - דומיא דקרנן התמיד**, ג' - בדיעבד יצא כשהתפלל מעלוה"ש לפני שהאיר המזרח - דומיא דקרנן התמיד [תמצית: העיקר כרי"ף ורמב"ם שזמן ק"ש לכתחילה מתחיל בהנף ולא מזמן משיכיר - כי אב"י חולק על רב הונא שהרי לא אמר 'לתפילה ולק"ש כותיקין', ודלא כמחבר שפסק שמתחיל משיכיר את חברו; תחילת זמן התפילה לכתחילה משהאיר פני המזרח דומיא דקרנן התמיד].

פמ"ג: (ראש יוסף ברכות כ"ו.) השו"ע שינה מלשון הטור שכתב שזמנה מהאיר, ומובחר כותיקין, ובדיעבד מעלוה"ש, והשו"ע כתב שזמנה מנף ואם התפלל אחר האיר יצא, דהיינו שלפני האיר אינו זמנה, ולאחר האיר - רק בדיעבד, וזה כדעת רי"ו שלתפילה כאחרים משיראה ברחוק ד' אמות הוא חד שיעורא עם האיר; וקשה שהב"י דחה דברי רי"ו ואין יסתום כמותו, ועוד - מנא ליה שזמנה לכתחילה אינו מהאיר, הרי מהנף הוא רק לותיקין? בס' פ"ט השו"ע פסק את אבוב דשמואל ולוי שהיוצא לדרך מתפלל לכתחילה מעלוה"ש, ולפ"ז לכתחילה הוא מהנף, דיעבד מהאיר, לפני משהאיר לא יצא אף בדיעבד, וכשיצא לדרך מותר לכתחילה מעלוה"ש, ודבריו מאירים שהרי הרמב"ם כתב שאם התפלל בשעת הדחק מעלוה"ש יצא - ולא אמר שמתפלל לכתחילה [בשעה"ד, ומשמע מדבריו שרק בשעת הדחק הותר בדיעבד לאחר עלוה"ש, וללא שעה"ד - אסור אף בדיעבד (כנ"ל כוונתו)], וזה תואם לדברי המחבר (פ"ט א' שלא

שעה"ד לא יצא); ומ"ש הרמב"ם שהמתפלל קודם זמנה לא יצא - אתי שפיר לפי דברי רבינו ירוחם שהאיר ורחוק ד' אמות הוא זמן אחד, דעל כרחק כשהתירו ליוצא לדרך - היינו מעלוה"ש, כי אם רק משהאיר - הרי הוא גם משיכיר, ומדוע גם לא קראו ק"ש באותו זמן, משא"כ לב"י שמשיכיר אינו זמן אחד עם משהאיר - מנין שהקדימו מעלוה"ש, אולי מייירי רק משהאיר, ולא קראו ק"ש כי עדיין לא היה זמן משיכיר - וי"ל שהב"י סמך על הרמב"ם שפירש כן [שאם התפלל בשעה"ד מעלוה"ש - יצא (כנ"ל כוונתו)]; אמנם עדיין לא ידענו מנין לרמב"ם [שמה שמותר בשעה"ד לכתחילה מעלוה"ש - אסור ללא שעה"ד אפילו בדיעבד (כנ"ל כוונתו)] [תמצית: דעת המחבר כדעת הרמב"ם שמעלוה"ש מותר לכתחילה ליוצא לדרך, אולם שלא בשעה"ד - אסור אז אפילו בדיעבד, ולא ידענו מנין לרמב"ם זה].

ב"ח: (פ"ט א) זמן תפילת השחר... וכתב הרא"ש דהתחלת הזמן הוי נמי כמו קרבן תמיד משעלה עמוד השחר והאיר פני המזרח - ובפרק ג' דתמיד תנן אמר להן צאו וראו אם הגיע זמן השחיטה אם הגיע הרוואה אומר ברקאי מתיא בן שמואל אומר האיר פני כל המזרח פירוש שלא היה אומר כלום עד שהאירו פני כל המזרח שאין מספיק כשהבריק השחר כנקודה בלבד, והלכה כמתיא בן שמואל - ואם כן **התחלת זמן תפילת השחר נמי דוקא כשהאירו פני כל המזרח** אלא דעיקר מצותה עם הנף החמה כותיקין; וכתב ה"ר ירוחם זמן תפילה משיכיר את חבירו ברחוק ארבע אמות ומצוה מן המובחר שיתפלל אחר הנף החמה מיד ואם התפלל משעלה ברק השחר והאיר פני המזרח יצא עכ"ל, והקשה ב"י דהא אביי לא קאמר אלא דלתפילין כאחרים דאמרי משיכיר את חבירו וכו' ולא לתפילה כאחרים כמו שהבין ה"ר ירוחם ולפע"ד נראה דדבר פשוט הוא שגם ה"ר ירוחם סבירא ליה דאביי לא קאמר אלא דלתפילין כאחרים (כמ"ש בנתיב י"ט חלק ה' קע"א עמ' א') אלא דה"ר ירוחם סבירא ליה דהלכה כרב הונא דקאמר דבזמן ק"ש הלכה כאחרים וכדפסק גם רבינו לעיל ריש סי' נ"ח, וכיון שצריך להסמיך גאולה לתפילה אם כן בעל כרחך גם זמן תפילה לכתחילה צריך שתהיה משיכיר את חבירו וכו' לאחר שקרא ק"ש וברכותיה, אלא דאם התפלל קודם שקרא ק"ש משעלה ברק השחר יצא דכך הוא זמן תפילה כן נראה לי פשוט.

דרישה: (פ"ט א') **לרבינו ירוחם יכול לקרוא לכתחילה עד הנה"ח** [וממילא רשאי גם להתפלל משיכיר את חבירו].

ברכי יוסף: (נ"ח ב' [למחן החיד"א]) משיראה את חבירו וכו', וקצת קשה דמחן בב"י כתב דהרי"ף והרמב"ם ס"ל דהלכה דלכתחילה כותיקין דוקא, ולא דמצוה מן המובחר כותיקין אלא זהו זמנה לכתחילה, ומאחר שכן אמאי פסק הכא דלא כהרי"ף והרמב"ם ושביק כללא דכיל לן בהקדמתו לפסוק כהרי"ף והרמב"ם נגד שאר פוסקים, ומה גם דהכא אם יקרא כותיקין יוצא י"ח לכו"ע, ואם קורא משיראה חבירו לא נפיק להרי"ף והרמב"ם? ואולי אפשר דכשחיבר מרן את השו"ע נסתפק בדעת הרי"ף משום דתנ"י דמפרש על הלכות הרי"ף והרא"ש דרגיל לפסוק כהרי"ף סתמו דבריהם ונקטי דהא דותיקין [לגבי ק"ש] מצוה מן המובחר - ואילו היו סוברים שדעת הרי"ף להיפך היו מבארים שדעתם נגד הרי"ף, ומאחר דמוכח מרבינו יונה ומהרא"ש דסברי דהרי"ף סבר כוונתו אמטו להכי פסק כהרי"ף והרא"ש ושאר פוסקים שלמים וכן רבים אשר אתנו; והרב פר"ח פסק כהרמב"ם וכנראה מהרי"ף דהא דותיקין הוא זמנה [של ק"ש] לכתחילה, ונראה דיש להחמיר כן [לקרוא ק"ש רק כותיקין ולא משיכיר] מאחר

דאם יקרא כותיקין יוצא י"ח לכו"ע, וכמדובר [לדעת הרמב"ם תחילת זמן ק"ש לכתחילה הוא רק מהנף, והב"י כתב שכן דעת הר"ף, אלא שבשו"ע פסק דלא כוותיהו, ואולי טעמו שמאחר ותר"י שדבריו קאי על הר"ף, וגם הרא"ש שרגיל לפסוק כר"ף כתבו להיתר - הבין שהם הבינו שדעת הר"ף אינה כרמב"ם ולכן השו"ע פסק שק"ש מזמן משיכיר ולא מהנף, והפ"ח פסק כהרמב"ם, ונראה שיש להחמיר כן שהרי כשיקרא ק"ש כותיקין יוצא לכו"ע].

משכנות יעקב: (או"ח ע"ד [בדפוסים החדשים ע"ז]) סברת אב"י שק"ש כותיקין ולא כאחרים היא שמאחר וקיי"ל כר"ש דלילה לאו זמן ציצית ממילא וראיתם אותו אתיא לגופיה לאפוקי כסות לילה, וא"כ שיעורא דותיקין הוא עם הנה"ח כרבי יוחנן דאמר הכי וכבריינתא דמצותה עם הנף כו' וכבריינתא דנברשת דיומא 'הכל יודעין שהגיע זמן ק"ש' וכפירוש רש"י ז"ל שם שמצותה עם הנה"ח, ומשמע מדבריו ששאר עמא דבירושלים גומרין אותה באותה שעה וסומכין לה התפילה, ופירש רש"י ז"ל ששאר עמא דבירושלים הם הבאים בעזרה - והוא מוכרח כי הרי לא כל אנשי ירושלים יכלו לראות את הנברשת כי הרי המחיצות הפריעו לראות, ומשמע שכך היתה דרך כל הבאים לעזרה לקרוא ק"ש אחר הנף או בעת הנף - ולפי תוס' והרא"ש קשה מדוע לא הקדימו להנף, וכיצד יתכן שלא נמצא בהם מי שיכול לכוון, ועוד - אם ק"ש זמנה משיכיר הל"ל 'שהכל יודעין שזרחה החמה והגיע זמן התפילה', ומשמעות הלשון שהגיע זמן ק"ש היא שרק אז הגיע זמן ק"ש, אלא ודאי נראה עיקר כר"ח ור"ת שזמן ק"ש מהנף, וכן יש לדקדק שהרי אותו הבעל קרי בודאי לא התפלל במים, וממילא פשוט שזו מחלוקת ברייתות דבריינתא דמצותה עם הנף סברה שזמן ק"ש בהנף ומפרשים ייראון על ק"ש כפירוש ר"ח... וממילא יש סמך לדעת ר"ח ור"א והר"ז וראב"ה שאין להקדים ק"ש לתחילת הנה"ח, ולא משום סמיכת גאולה לתפילה ומשום דקדוק מצוה לותיקין - אלא שכך זמנה מתקנת חכמים כדמשמע מסוגיות דהנברשת ודהקורא שמע עם אנשי משמר לא יצא, ונראה שגם דעת הר"ף והרמב"ם כן עכ"פ לענין לכתחילה שהרי הר"ף כתב על דברי אב"י [וכן הלכתא] משמע שסובר שאב"י חולק בלכתחילה על פסק רב הונא כאחרים, כי לא היה לו לכתוב כך אם היה מדובר רק בדקדוק מצוה כי גם אב"י מודה שהלכה כרב הונא, וכן הרמב"ם השמיט את כל שיעורי המשנה וגם לא כתב שהטעם הוא מפני שיסמוך גאולה לתפילה... וכן יש לפרש את דעת רש"י שכתב שהכהנים מקדימים לקרותה קודם היום - ובודאי לא מיירי לפני עלוה"ש כי העבודה המוטלת עליהם היא לאחר שהאיר פני המזרח [כנ"ל כוונתו], ולא התכוין שקראו לפני זמן משיכיר כי למה כתב קודם היום, אלא ודאי כוונתו שהקדימו לפני הנף שהוא נקרא יום גמור... ופשוט שגם לדעת ר"ת אם הקדים לקרוא לפני הנה"ח יצא יד"ח, ועוד פשוט שהותיקין שהקדימו שלא כדין - יצאו יד"ח, אלא שהקדימו לקרוא משום חביבות התפילה [תמצית: העיקר הוא לומר שכוונת אב"י שק"ש כותיקין ולא כדעת אחרים כי מאחר והלכה כר"ש שלילה אינו זמן ציצית ממילא וראיתם אותו אתיא לאפוקי כסות לילה ולא ללמד על זמן ק"ש] [מנחות מ"ג:] [ורבנן האי וראיתם אותו מאי עבדי ליה? מיבעי להו לכדתניא וראיתם אותו וזכרתם - ראה מצוה זו וזכור מצוה אחרת התלויה בו ואיזו זו קרית שמע דתנן מאימתי קורין את שמע בשחרית משיכיר בין תכלת ללבן], וכבריינתא דמצותה עם הנף החמה' (ברכות כ"ו), וכבריינתא דנברשת ד'בשעה שהחמה זורחת ניצוצות יוצאין ממנה והכל יודעין שהגיע זמן קריאת שמע' (יומא ל"ז:) - ומשמע מרש"י שכך נהגו העם שבעזרה שראו את הנברשת אף שמתברר שהיו שם גם אנשים בקיאים, ובכך מובן מדוע לא הקדימו לפני הנף, וגם מובן מדוע אמרו ש'שהכל יודעין שזרחה החמה והגיע זמן קריאת שמע' ולא 'והגיע זמן תפילה', וכן מודקדק מכך שהבעל קרי בודאי לא התפלל במים אלא רק קרא ק"ש בנף, וכן משמע מדהקורא שמע עם אנשי משמר

לא יצא שבדאי הכוונה לאחר זמן יראון; וממילא פשוט שזו מחלוקת ברייתות וברייתא דמצותה עם הנף סברה שזמן ק"ש בהנף, וממילא יראון קאי על ק"ש כר"ח, ונמצא שיש סמך לר"ח ור"ת ור"א והר"ה וראב"ה שאין להקדים ק"ש לפני תחילת הנה"ח ולא משום סמיכת גאולה; ונראה שכן דעת הרי"ף עכ"פ לכתחילה שהרי כתב על דברי אב"י "וכן הלכתא" כי אם היה מדובר רק על דקדוק מצוה לא היה כותב כך כי אז גם אב"י היה מודה שהלכה כרב הונא; וכן הרמב"ם השמיט את כל שיעורי המשנה המוקדמים וגם לא כתב שהטעם הוא כדי שיסמוך גאולה לתפילה; וכן יש לפרש ברש"י שכתב שהכהנים מקדימים לקרותה קודם היום - שבדאי לא מיירי לפני עלוה"ש כי העבודה המוטלת עליהם היא לאחר שהאיר פני המזרח, וכשכתב 'קודם היום' בודאי לא התכוין לפני משיכיר אלא לפני הנף שהוא נקרא יום גמור; פשוט שגם לדעת ר"ת אם הקדים לקרוא לפני הנה"ח יצא, ופשוט שהותיקין שהקדימו שלא כד"ן - יצאו יד"ח.

שו"ע הגר"ז: (פ"ט) וזמן התפלות הוא כזמן התמידין שתמיד של שחר זמנו מתחיל משעלה עמוד השחר... אלא שהיו ממתנים עד שהאיר כל פני המזרח... לפי שפעם אחת באו לידי טעות... לפיכך גם תפלת השחר זמנה מתחיל מעלות השחר אלא שלכתחלה מצוה להתחיל עם נף החמה דהיינו אחר יציאתה ולא קודם לכן משום שנאמר יראון עם שמש וגו', וראוי ליזהר בזה בימי הסליחות שרגילין להקדים קודם נף החמה ואינו נכון, אבל בדיעבד אם עבר והתפלל משעלה עמוד השחר יצא, ואף לכתחלה יכול לעשות כן בשעת הדחק [אינו נ"ל שדעת הגר"ז כדעת הרמב"ם, שהרי הרמב"ם אסר אף בדיעבד לאחר עלוה"ש אא"כ ביוצא לדרך, ועוד נ"ל שמאחר והגדיר את הנף כ'לכתחילה מצוה להתחיל עם נף החמה', והוסיף שראוי ליזהר בזה, ושאינו נכון להקדים - כל לשונות אלו אינן מראות על תפילה דיעבד, אלא על כך שראוי להמתין, וזאת רק בשל מעלת הנף].

חיי אדם: (ט"ז א') משהאיר היום הוא זמן תפלת שחרית... ואף על גב דלכתחלה אסור להתפלל תפלת י"ח עד הנף החמה - מכל מקום הצריך לילך לדרך והדבר נחוץ, או שאין השיירא ממתנת לו וכן שאר דוחק ואונס, מותר להתפלל משעלה עמוד השחר.

(פ"ט א') וזמן התפלות הוא כזמן התמידין - שתמיד של שחר זמנו מתחיל משעלה עמוד השחר שהוא אור הנוצץ מהחמה במזרח... אלא שהיו ממתנים עד שהאיר כל פני המזרח... לפי שפעם אחת באו לידי טעות... לפיכך גם תפלת השחר זמנה מתחיל מעלות השחר, אלא שלכתחלה מצוה להתחיל עם נף החמה, דהיינו אחר יציאתה ולא קודם לכן משום שנאמר יראון עם שמש, וראוי ליזהר בזה בימי הסליחות שרגילין להקדים קודם נף החמה - ואינו נכון, אבל בדיעבד אם עבר והתפלל משעלה עמוד השחר יצא, ואף לכתחלה יכול לעשות כן בשעת הדחק.

(פ"ט ט') בשעת הדחק, כגון שצריך להשכים לצאת לדרך... ואין השיירא ממתנת לו עד אחר נף החמה להתפלל תפלת י"ח כמצותה בביתו מעומד - יכול להתפלל משעלה עמוד השחר קודם צאתו, ואם האיר כבר היום עד שיכיר את חבירו ברחוק ד' אמות שהוא זמן קריאת שמע יקרא גם קריאת שמע וברכותיה בביתו ויסמוך גאולה לתפלה; ואם לא האיר היום כל כך יתפלל י"ח לבדה... לפיכך צריך להתפלל מעומד קודם צאתו אף על פי שאינו סומך גאולה לתפלה וגם עדיין לא הגיע עיקר זמנה שהוא נף החמה [תמצית: זמן שחרית הוא מעלוה"ש כזמן התמיד - ואם עבר והתפלל אז - יצא, ואף יכול לעשות כן לכתחילה בשעה"ד ואונס, כגון כשנחוץ לילך לדרך; המתנינו עם התמיד עד שהאיר כל פני המזרח לאחר שבאו לטעות - וזמן התפילות כזמן התמידין; אם כבר מכיר את חבירו ברחוק ד' אמות שהוא זמן ק"ש - יקרא גם ק"ש וברכותיה בביתו]

ויסמוך גאולה לתפלה לפני שיצא לדרך; 'לכתחלה מצוה להתחיל עם נץ החמה ולא קודם לכן משום שנאמר ייראוך עם שמש' ואינו נכון להקדים קודם הנץ/לכתחלה אסור להתפלל תפלת י"ח עד הנץ החמה/לא הגיע עיקר זמנה שהוא נץ החמה'.

קיצור שו"ע: (י"ח א') זמן תפלת השחר מצותה שיתחיל עם הנץ החמה כדכתיב ייראוך עם שמש, ובדיעבד אם התפלל לאחר שעלה עמוד השחר יצא [לשון זו אינה חייבת להתפרש שתפילה לאחר זמן משיכיר היא דיעבד, אלא יכולה להתפרש רק שיש מעלה להמתין עד הנץ, ואף שלא פירט להוסיף זמן שבו התפילה לכתחילה, אולם גם לא אסר בדיעבד כשהתפלל לפני הנץ (שלא ביוצא לדרך) כפשטות דברי הרמב"ם].

בה"ל: (נ"ח ד"ה משיראה) ולענין סמיכת גאולה לתפילה - משמע מדברי הר"י והובא בב"י והעסקתיו בסק"ה שאינו יכול לסמוך כי אינו עדיין זמן תפילה לכתחילה, שהוא הנץ החמה; אך יש לדחות דהכוונה במש"כ 'אבל אדם אחר שאינו חושש לגאולה לתפלה יכול לקרותה משיראה' - היינו שאינו חושש להסמיכה בזמן הנכון לכתחילה, ולפי דברי רבינו ירוחם לפי מה שביארו הב"ח והדרישה את דבריו בסימן פ"ט ע"ש - משמע דיכול לסמוך, ואולם באמת דין זה תלוי אי מותר מצד הדין להתפלל קודם הנץ החמה ועיין בח"א בכלל ט"ז ובדרך החיים בדין זמן תפילה משמע שמדינא אין להתפלל לכתחילה קודם הנץ; וכ"ז שלא בשעת הדחק אבל בשעת הדחק ודאי מותר כמו שכתב המ"א בסימן פ"ט ס"ק ט"ז.

(פ"ט ד"ה יצא) לפי מה שכל אחד מישראל נוהג וזהיר לכתחלה לסמוך גאולה לתפלה אין יכול לכתחלה להתפלל תיכף משיאר היום הא צריך לקרות ק"ש וברכותיה - ובדידהו בעינן דוקא עד שיכיר את חברו ברחוק ד' אמות, אך לאחר הזמן הזה אפשר דאין למחות ביד הנוהגין להקל - עיין בב"ח ודרישה מה שכתבו לדעת רבינו ירוחם, ועיין לעיל בסי' נ"ח בבה"ל (מסתמא כוונתו לד"ה משיראה, שכתב שהחיי אדם כתב שלכתחילה אין להתפלל לפני הנץ), אך למצוה מן המובחר לכ"ע אין להתפלל י"ח קודם הנץ [תמצית: לגבי ק"ש וברכותיה בעינן זמן משיכיר את חברו, ואין למחות ביד המקילין להתפלל אז לכתחילה].

פרי יצחק: (סי' ב' [לרבי יצחק בלאזר]) מתבאר מלשון הרמב"ם (תפילה ג' א', ז') והרא"ש (ריש תפילת השחר) שהמתפלל לפני הנה"ח יצא רק בדיעבד נראה שעדיף להתפלל לאחר הנץ ביחיד מתפילה בציבור לפני הנץ [שהרי תפילה בציבור היא רק למצוה], אלא שהב"י הביא את דברי רבינו ירוחם שזמן התפילה משיכיר את חברו, ומצוה מן המובחר אחר הנה"ח מיד, ואם התפלל משעלה ברק השחר והאיר פני המזרח יצא [תולדות אדם וחווה נתיב ג' חלק ג' דף כ"ד טור ב'] "זמן תפלה משיכיר חברו ברחוק ד' אמות, ומצוה מן המובחר שיתפלל אחר הנץ החמה מיד... ואם התפלל משעלה ברק השחר והאיר פני מזרח יצא אע"ג דעיקר מצותה עם הנץ החמה כותיקין", והסביר הב"י (פ"ט א') שרבינו ירוחם הבין שכוונת אב"י "לתפילה כאחרים" הוא לענין תפילה ולא לענין תפילין, וכתב הדרישה (פ"ט א') שרבינו ירוחם ישנם שלשה זמנים: התפלל כותיקין הוא מצוה מן המובחר, עד הנה"ח - יכול לקרות לכתחילה, מעלוה"ש עד זמן משיכיר - יצא, וכ"כ גם הפר"ח [הפר"ח בסי' פ"ט כתב שאם האיר פני המזרח הוי זמן תפילה לכתחילה] והפמ"ג (אשל אברהם פ"ט ג') שיכול להתפלל לכתחילה משיכיר אלא שאינה מן המובחר, וממילא שוב אין הכרע אם עדיף להתפלל ביחיד לאחר הנץ או בציבור לפני הנץ.

ולכאורה דחוק לומר שרבינו ירוחם יחלוק על הרא"ש רבו שכתב שאם התפלל משעלה עמוד השחר יצא רק בדיעבד - כי יתכן שגם כוונת הרא"ש רק כשמתפלל לפני זמן דמשיכיר, אולם דחוק לומר כן ברמב"ם כי הרמב"ם לא הזכיר שיעור דמשיכיר לגבי ק"ש דמשמע שמעלוה"ש עד הנה"ח תפילתו בדיעבד; ועוד תמה על דברי רבינו ירוחם שהרי מה שעיקר מצות התפילה היא רק לאחר הנה"ח הוא משום קרא דייראון עם שמש ומשום שכל מצוות היום זמנן לאחר הנץ כפי ששינונו (מגילה כ.). שאין טובלין ומלין עד שתנץ ורק בדיעבד יצא לאחר עלוה"ש [וכן הביא ר"ת ראה ממשנה זו לשיטתו שזמן ק"ש הוא רק לאחר הנץ, ומה ששאר הראשונים חלקו על ר"ת הוא מפני שק"ש אינה תלויה בהגדרת יום אלא בזמן קימה אבל לגבי תפילה אפשר לומר שעיקר מצותה הוא רק לאחר הנה"ח כשאר מצוות היום], ולכן הסביר הפרי יצחק שכוונת רבינו ירוחם שמאחר וזמן ק"ש לכתחילה הוא משיכיר, ומאחר וצריך לסמוך גאולה לתפילה - לכן רבינו ירוחם הבין שגם זמן תפילה לכתחילה הוא משיכיר כזמן ק"ש (וכ"כ הב"ח פ"ט א'), וממילא י"ל שהרמב"ם לשיטתו שעיקר זמן ק"ש הוא רק מעט לפני הנה"ח [כי סובר שאב"י דאמר לק"ש כותיקין חולק על רב הונא שפסק לתפילה כאחרים כהסבר הב"י] - לכן גם עיקר זמן תפילה הוא רק לאחר הנה"ח כשאר המצוות שמצוותן ביום, ולכן הרמב"ם לא הזכיר שיעור דמשיכיר לגבי תפילה, ולדעתו י"ל שמאחר וזמן ק"ש הוא לסיימה לפני הנה"ח - לכן גם עיקר זמן תפילה הוא רק לאחר הנה"ח, ולא רק מפני קרא דייראון אלא משום דהוי כשאר המצוות שמצוותן ביום - ולפי"ז אם התפלל לפני הנה"ח יצא רק בדיעבד, אולם לדעת רבינו ירוחם עיקר זמן ק"ש הוא משיכיר לכן מאז הוא גם זמן תפילה לכתחילה [אלא שמצוה מן המובחר להתפלל בשעת הנה"ח מפני קרא דייראון] - לכן י"ל שלדידן הוי גם זמן תפילה לכתחילה, אלא שמצוה מן המובחר להתפלל בשעת הנה"ח מפני קרא דייראון.

מדברי הראשונים מתבאר שעיקר המצוה הוא עם שמש ממש סמוך מיד לאחר הנץ, ולפי מה שנתבאר שמה שתפילת השחר מצוותה אחר הנץ הוא רק מפני קרא דייראון, לכן נראה שמי שלא יוכל לכוין להתפלל עם שמש ממש - אין נפ"מ אם מקדים להתפלל לפני הנה"ח או לאחריו מופלג ממנו, ואף ש"ל שמהקרא דייראון משמע שיתפלל ביום אך אין לזה הכרע, ולפי זאת אם הציבור מקדימים להתפלל לפני הנה"ח ואם לא יתפלל עם הציבור ג"כ לא יוכל לכוין להתפלל עם שמש ממש - בודאי טוב יותר להתפלל בציבור לפני הנץ מלהתפלל לאחר הנץ ביחידות [תמצית: הרמב"ם סובר שאב"י אינו סובר שזמן ק"ש משיכיר אלא מהנה"ח ולכן לא הזכיר שיעור דמשיכיר את חברו, וממילא תפילה לפני הנה"ח היא דיעבד, אולם קי"ל כרוב הראשונים שעיקר זמן ק"ש הוא משיכיר לכן מסתבר שמאחר ויש לסמוך גאולה לתפילה לכן הוא גם זמן תפילה לכתחילה, אלא שמצוה מן המובחר להתפלל בשעת הנה"ח מפני קרא דייראון, ונמצא שמי שלא יוכל לכוין להתפלל עם שמש ממש - אין נפ"מ אם מקדים להתפלל לפני הנה"ח או לאחריו, ולכן אם הציבור מקדימים להתפלל לפני הנץ וגם אם לא יתפלל עם הציבור מ"מ לא יוכל להתפלל עם שמש ממש - בודאי טוב יותר להתפלל בציבור לפני הנץ מאשר להתפלל לאחר הנץ ביחידות].

נברשת: (דף י"ד:) נמצא שיש ארבעה פירושים בפרוש ייראון: לטור קאי אזמן תפילה - שיהא מיד בהנץ; לתר"י קאי אזמן תפילה - שיהא לאחר הנץ עד ד' שעות, אלא שיש לקרוא ק"ש רק עד הנץ, וכך כיוונו הותיקין; לר"ח - קאי אק"ש - שיקרא דוקא אחר הנץ, ועוד פירוש - קאי אק"ש אולם קורין לפני הנץ. לכל הפירושים חוץ מהטור קשה מה מקשים "ורמינהו" בפרק תפילת השחר [שאמרו שמצות התפילה מיד - אך רק לותיקין: "תפלת השחר... רבי יהודה אומר עד ארבע שעות... ורמינהו מצותה עם הנץ

החמה כדי שיסמוך גאולה לתפלה ונמצא מתפלל ביום? כי תניא ההיא לותיקין]: שהרי לתר"י לא היה קשה מידי כי הרי זמן התפילה עד ד' שעות ואינו מסתיים בהנץ, וכן קשה לשאר הפירושים; ומ"מ דברי הרמב"ם נראים כסותרים שבהל' ק"ש (א' י"א, י"ב) כתב כמו תר"י שזמן ק"ש לכתחילה רק עד הנץ [ואם איחר וקרא קריאת שמע אחר שתעלה השמש יצא ידי חובתו שעונתה עד סוף שלש שעות ביום למי שעבר ואיחר; מי שהקדים וקרא קריאת שמע של שחרית אחר שיעלה עמוד השחר אע"פ שהשלים קודם שתנץ החמה יצא ידי חובתו] וממילא משמע שהבין שהנהגת ותיקין היא לגבי ק"ש בהנ"ח - ונמצא שאין הכרח שזמן התפילה הוא ממש בהנץ, אולם בהל' תפילה (ג' א') כתב שמצות התפילה מיד לאחר הנה"ח [תפלת השחר מצוה שיתחיל להתפלל עם הנץ החמה"] - ולפ"ז מנין היה לו הכרח לעיל שק"ש לכתחילה רק עד הנה"ח.

ההסתרות ברכסים

אלו שבחרו להמתין עד הקראות החמה ברכסים - יש להם לדעת את הנתונים הבאים: 1- כיוון הזריחה משתנה לפי עונות השנה ולכן לכל יום יש את משך ההסתרה שלו.

2- גבעת הפרסה הנמצאת כקילומטר מצד מזרח לרכסים [בתוך תחום שבת לתושבי רכסים גם כאשר ההיקף העירוני קרוע] ומסתירה את אופק הזריחה כאשר עומדים בחלון הגבוה של ביכ"נ בית ניסים [הנמצא בערך בגובה 65 מטרים מעל פני הים, והוא כמעט הגובה שבבתי הכנסת, וביה"כ "בנה ביתך" גבוה ממנו אולם קרוב יותר לגבעה וממילא מוסתר זמן רב יותר] - נמצאת בזווית של כ-5° מעל האופק [של ביכ"נ בית ניסים], וממילא גורמת לאיחור ראיית השמש בכ- 15-20 דקות; ברור שבבתי כנסת הנמצאים נמוך יותר מביכ"נ בית ניסים [כלומר כמעט כל בתי הכנסת ברכסים] יראו את השמש רק בשעה מאוחרת עוד יותר.

3- ההסתרות שמעבר לגבעה הקרובה [כלומר - לאחר שמנכים את ההסתרות הנובעות מחמתה]: בקיץ [לכיוון מזרח צפון מזרח] השמש מוסתרת על ידי הר חריב שגובהו 208 מטרים מעל פני הים ומרוחק מרכסים כארבעה קילומטר, ולאחר ניכוי גובה ביכ"נ בית ניסים נמצא שההר מסתיר כ-2.1 מעלות מהאופק - שהן הסתרה של כשע דקות; מעבר לו נמצא הר יודפת המגיע לגובה 548 מטרים ומרוחק כעשרים קילומטר ולכן מסתיר רק כ-1.3 מעלות מהאופק וממילא גורם לאיחור הזריחה בכ- 5.3 דקות. 4- ההסתרות באביב ובסתיו [לכיוון מזרח] הן על ידי הרי נצרת המתנשאים לגובה 380 מטרים ומרוחקים כ-22 קילומטר, ולכן מסתירים כמעלה אחת מהאופק, וממילא נגרם איחור הזריחה בכארבע דקות. 5- ההסתרות בחורף [לכיוון מזרח דרום מזרח] הן על ידי גבעת המורה המתנשאת לגובה כ-515 מטרים ומרוחקת כ-35 קילומטר, וממילא גורמת להסתרה של כ-0.7 מעלות, וממילא נגרם איחור הזריחה בכשלוש דקות.

6- ביכ"נ בית ניסים נמצא בגובה כ-65 מטרים מעל פני הים וממילא החמה מקדימה להקראות ממנו כ-1.3 דקות לפני הזריחה המישורית, ופסגת הכרמל הנמצאת במערב רכסים היא בגובה 546 מטרים [ובזווית כ-11.3 מעלות מעל האופק הנראה למערב ביכ"נ בית ניסים] והחמה מקדימה להראות עליו כ-3.8 דקות לפני הזריחה המישורית, ונמצא שהחמה נראית על ראש הכרמל כ-2.5 דקות לפני שנראית מבית ניסים, אלא שכמות האור המוחזרת מההרים שבמערב מועטה מדי מכדי להראות מבית ניסים עד שרוב או כל גוף החמה יעלה [שבים הבינוני משך זמן זה הוא 2⁴⁰ דקות].

הערת הרב מיכאל דייטש: צ"ע מש"כ בקונ' ממזרח שמש דרוב הראשונים ס"ל לא כן, דמש"כ בשם הרמב"ן אינו נכון למדקדק בלשונו שם (שכתב לכתחילה ולא 'מן המובחר' וכן 'מהנץ' ולא בנץ), וכן מפורש ברמב"ן המובא לעיל. מש"כ בשם רש"י נ' דאין כוונת רש"י שקראו מיד בזמן משיכיר אלא בזמן הסמוך להנץ, והיינו זמן ק"ש לכתחילה, וכפי שבכל מאמרי חז"ל זמן זה מתואר כהגיע זמן ק"ש של שחרית. ושו"ר שכ"כ הפנ"י (ברכות ט.) בפשיטות שדעת רש"י שהתפללו בזמן הנץ. ומש"כ בשם ת' רבינו יונה אינו נכון כמפורש בלשונו שם דרך מהנץ הוא זמן התפילה לכתחילה (ובכלל הלשון "לתפילה כאחרים" מתפרש גם על תפילין וכמש"כ רבינו יונה שם וכן בתוס' יומא לז: ובב"י פ"ט על הרי"ף ועוד) [

תם ונשלם שבת לא-ל בורא עולם